

VLASTIMIL VONDRUŠKA

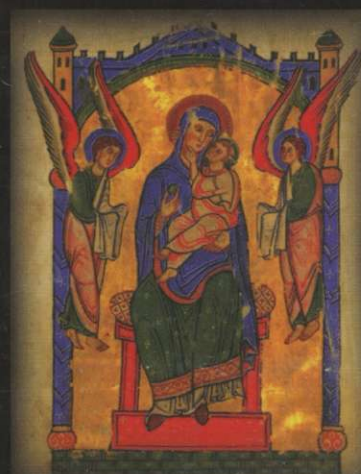
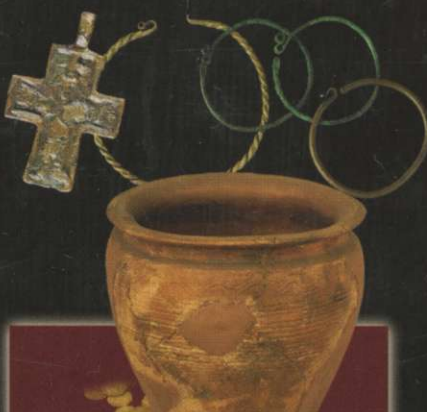
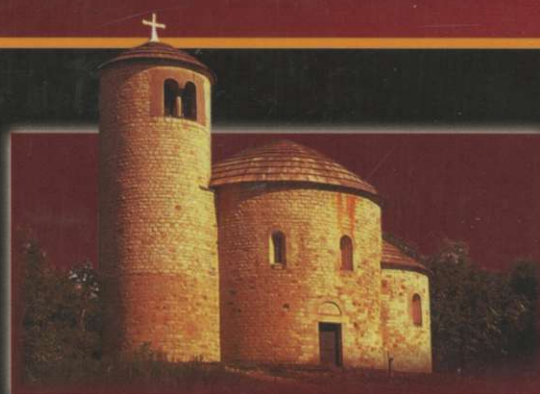
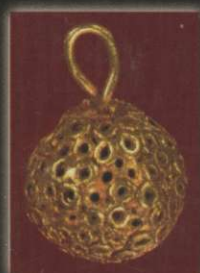
ŽIVOT VE STALETÍCH

12. STOLETÍ

LEXIKON HISTORIE

MOBA

Vlastimil Vondruška
ŽIVOT VE STALETÍCH
12. století
Lexikon historie

Odpovědný redaktor Pavel Vlasatík
Grafická úprava Marcela Knapová, Doksy
Obálka Marcel Bursák/OPT MOBA
Tisk Finidr, s. r. o., Český Těšín

Vydala Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno
www.mobaknihy.cz

(c) Vlastimil Vondruška, 2009
(c) Ilustrace Kamila Skopová, 2009
(c) Foto Vlastimil Vondruška, 2009
(c) Foto Petr Kříž, 2009
(c) Grafická úprava Marcela Knapová, 2009
(c) Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno 2009

Vydání první

ISBN 978-80-243-3477-6

Cena včetně DPH 399 Kč

Vlastimil Vondruška

ŽIVOT VE STALETÍCH

12.století

Lexikon historie

MOBA

krajina a lidé

KLIMA

Po rozpadu Římské říše ovládly Evropu nejen zmatky, násilí a hlad, ale také nepříznivé chladné počasí. Klimatické podmínky se v celé Evropě začaly výrazně zlepšovat až počátkem 9. století. Převládlo stabilní, mírně deštivé a teplé počasí, které bez podstatnějších výkyvů trvalo až do konce 12. století. Některé studie o proměnách klimatu dokonce uvádějí, že tato čtyři století patřila ve střední a severní Evropě k nejpříznivějším a nejteplejším za posledních osm tisíc let.

Důkazů, které potvrzují dočasné zlepšení klimatu, je celá řada. Mezi nejpádnější patří proměny osídlení střední a severní Evropy. Koncem 10. století se Viking Eiríkur Zrzavý usadil na ostrově daleko na severu. Pojmenoval ho „Zelená země“, tedy Grónsko. Tehdy se tu rozkládaly travnaté pastviny, rostly zakrslé vrby a žila řada drobných savců, ptáků a ryb. Vikingové začali v Grónsku pěstovat obilí a žili zde několik století, než ho museli pro ochlazení klimatu opustit. V 9. století roztály alpské ledovce a lidé začali budovat vesnice vysoko v horách na místech, kde dříve býval ledovec. V důsledku oteplení bylo možné větší část roku používat k cestování přes Alpy vysokohorské průsmyky.

Oteplení mělo pro osídlování středověké krajiny a růst populace dalekosáhlé důsledky, které se nejvíce projevily v zemích na sever od Alp. Není náhoda, že právě v 8. a 9. století došlo ve všech zemích střední a severní Evropy k hlubokým společenským proměnám. Teplé klima příznivě ovlivňovalo zemědělství (ojedinělé doklady té doby potvrzují dobré sklizně a vysoké výnosy). V důsledku většího množství potravin rostl počet obyvatel. Početnější populace potřebovala nový prostor pro svůj život. Úrodné oblasti v nížinách kolem řek byly obsazené již v předešlých staletích a neumožňovaly rozšiřovat zemědělskou půdu a budovat nová sídla. Proto se začaly zakládat vesnice i v kopcovitých krajinách, do té doby liduprázdných. Příznivé klima vyvolalo zásadní proměnu středověké krajiny v důsledku postupného osídlování lidmi. Tento proces vyvrcholil kolonizací ve 13. a 14. století.

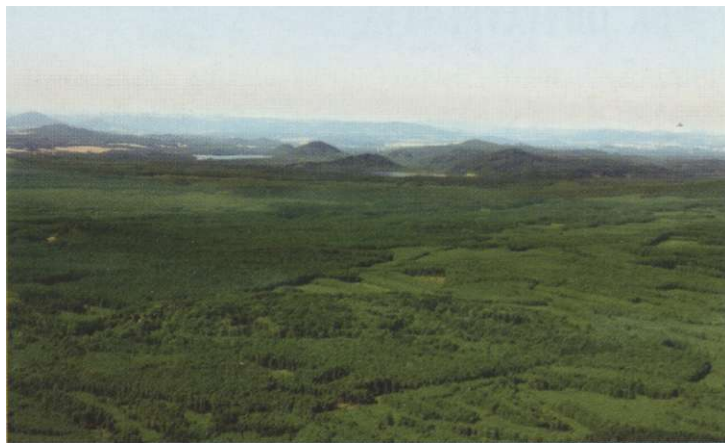
VZHLED KRAJINY

Mírné klima doprovázely intenzivní dešťové srážky. Proto dosahovala hladina spodní vody těsně pod povrch země a v důsledku toho byla půda podmačena. V rovinatých krajinách převládaly slatiny a místy i močály, v blízkosti řek se nacházely pobřežní nivy a lužní lesy. Břehy řek byly bažinaté a voda se pravidelně rozlévala do okolí.

Česká krajina v raném středověku vypadala zcela jinak než dnes. Většina území byla neobydlená a téměř souvisle zalesněná. Odhaduje se, že les pokrýval v 9. a 10. století více než 80 % celkové plochy. V nižších polohách byly lesy v převážné míře listnaté, složené z bukových a dubových porostů. Jehličnatých stromů rostlo velice málo i v kopcovitých krajích, kde rovněž převládaly listnaté porosty (na rozdíl ode dnešní doby). Pouze v podhorských krajinách a v horách existovaly souvislé a často téměř neprostupné jehličnaté lesy.

Krajina obydlená v době raného středověku byla prakticky totožná s územím osídleným rozmanitými kmeny již v pravěku. Sem patřily především nejrůdnější nížiny podél dolních toků Ohře, Labe a Vltavy. Původní lesy zde byly vykácené již v dávnou (nejspíše v neolitu či eneolitu). V době příchodu Slovanů to byla zemědělsky kultivovaná krajina stepního rázu. Během raného středověku však v důsledku klimatických proměn mizel stepní ráz krajiny, protože kdysi suchá půda byla v důsledku hojných dešťů častěji zavlážována.

Od 10. století se rozsah starých osídlených území postupně rozšiřoval o menší

Zalesněná krajina - podhůří severních Čech

enklávy v blízkosti zemských stezek (Plzeňsko, oblast horního Poohří, horní Polabí, jihočeské páne, Pojizeří, Posázaví). Zpočátku byly tyto sídlení enklávy izolované hlubokými lesy, ale v průběhu 11. a zvláště pak ve 12. století se začaly zalidňovat i lesnaté krajiny mezi těmito enklávami (území mezi Prahou a Kouřimí, rozvodí mezi Sázavou a Lužnicí, oblast podél zemské stezky z Prahy do Plzně aj.). Současné začalo v této době osídlování podhůří hraničních hor (Šumavy, Českého lesa, Krkonoš a Doupovských hor). Již první vlna kolonizace zasáhla také Českomoravskou vrchovinu, dříve obydlenou jen izolovanými samotami v blízkosti významných zemských cest. Odhaduje se, že v Čechách bylo v polovině 11. století osídleno a zemědělsky kultivováno asi 22 000 km² půdy a existovalo více než 8 000 obydlených lokalit. Během první fáze kolonizace lesní půdy vzrostla do konce 12. století osídlená plocha na 29 000 km² a počet lokalit se zvýšil na 11 000.

POČET OBYVATEL

Když Slované přišli v době stěhování národů do české kotliny, bylo jich podle odhadu méně než sto tisíc. Spolu s nimi tu zůstali i příslušníci staršího osídlení (zbytky germánských kmenů), kteří se teprve v průběhu dalších staletí se Slovany zcela asimilovali.

Počet obyvatel českých zemí v raném středověku se dá pouze odhadovat, k dispozici nejsou žádné relevantní prameny, a proto výpočty historiků značně kolísají. Pro konec 11. století uvádějí od 110 000 do 750 000 obyvatel. Většina historických demografů se však shoduje na počtu asi 500 000. Do konce 12. století počet vzrostl na 600 000 až 800 000 obyvatel.

V tradičně osídlených nejrůdnějších oblastech (Pražská kotlina, Kouřimsko, Žatecko a Litoměřicko) byla hustota osídlení největší. Podle odhadů zde v 11. století na 1 km² žilo 25 lidí. Do konce 12. století se mezi hustě osídlené krajiny zařadily i další oblasti - dolní a střední Polabí, okolí Chrudimi a Jaroměře. Místy dosahovala hustota 35 až 45 obyvatel na 1 km².

Do konce 12. století žili v českých zemích lidé, kteří hovořili převážně česky. Podle odhadů přesahoval jejich počet 90%. Podíl německého obyvatelstva byl až do počátků kolonizace zanedbatelný. Kromě pohraničí hovořili německy především obyvatelé kupeckých osad v Praze na Pořčí, v Litoměřicích a v Žatci. Němčinu často užívalo rovněž osazenstvo nově zakládaných klášterů (přicházeli sem řeholníci z mateřských německých konventů). Od 10. století žili v Praze Židé. Ani jejich počet nebyl vysoký a ještě ho snižovaly pogromy (např. v roce 1096). Mezi obyvatelstvem se čas od času objevovali také zajatci z válečných tažení, v pramenech se objevují zmínky o Polácích (k nim snad patřili rodiče kronikáře Kosmy). Většina zajatců se však rychle asimilovala, neboť jedině tak měli možnost dosáhnout rovnoprávného postavení.

VĚK OBYVATELSTVA

Na základě statistického srovnání kosterních pozůstatků z prozkoumaných pohřebišť se odhaduje průměrný věk populace raného středověku na neuvěřitelně nízkých 22 až 25 let. Tyto statistiky ovšem berou v úvahu i dětská úmrtí, která značně zkreslují věk, jehož se mohl dospělý člověk dožít. Z pěti narozených dětí se nejvýše dvě dožila věku jednoho roku. Pokud však člověk přežil dětství, měl naději na delší život, než je statisticky vypočtený průměrný věk středověké populace.

Z analýzy raně středověkých pohřebišť vyplývá, že většina dospělých mužů umírala ve věku vyšším než 35 let, přičemž střední délka života se pohybovala kolem 46 až 50 let. Jen necelá polovina mužů se mohla dožít věku vyššího než 50 let. Starců ve věku nad 70 let bylo velice málo (kronikář Kosmas o sobě napsal, že on sám se dožil 80 let a označuje to za výjimečnou věc). Ženy se dožívaly o něco nižšího věku, ale i tuto statistiku zkresluje fakt, že mnohé zemřely při porodu nebo vysílením z častých porodů.

Z hlediska složení populace dokládají nálezy z raně středověkých pohřebišť zajímavou disproporci, kterou je velice obtížné vysvětlit. Počet žen byl zřejmě ve společnosti vyšší než počet mužů, někdy byl tento rozdíl dokonce poměrně značný (o 5 i více procent).

Vesnice z konce 12. století - rekonstrukce (Vítkov u Chrastavy)

MENTALITA STŘEDOVĚKÉHO ČLOVĚKA

Své představy o světě spojoval středověký člověk s prostorem, který znal a v němž se pohyboval. Až do počátků zemědělské kolonizace lesních krajín opouštěli lidé své vesnice jen zřídka. Velice omezená byla i komunikace se sousedními osadami. Světem venkovana byla jeho usedlost s okolními poli a pastvinami. Lidé na venkově považovali za svůj domov nejbližší okolí osady, obvykle až k okraji nejbližšího lesa. Lesní hvozď znamenal nebezpečí nebo přinejmenším hrozbu. Lidé les ke své obživě samozřejmě využívali, ale vstupovali jen na jeho okraj. Většinu země pokrývaly hluboké a často neprostupné hvozdy. To, co bylo za lesem, chápal středověký člověk jako cizí a nepřátelské. Zlo ve většině předkřesťanských pověr symbolizovali právě lesní démoni. Skrze les přicházeli nepřátelé, ať cizí vojáci, nebo členové knížecí družiny (z hlediska venkovana to většinou vycházelo nastejno).

Les hrál významnou roli i v prostorových představách vyšších vrstev. V hradištní době oddělovaly lesy uvnitř země jednotlivá kmenová území, později se symbolem zemské hranice staly hvozdy, které pokrývaly pohraniční hory. Les byl tedy symbolem hranice. Jinak ovšem příslušníci vládnoucí vrstvy chápali svět mnohem širě než jejich poddaní. Vládnout bylo možné jedině v pohybu. Kníže s družinou bojovníků neustále křižoval své území. Příslušníci

Vesnice z konce 10. století - rekonstrukce (Březno u Loun)

vládnoucích vrstev samozřejmě vnímali les racionálněji, ale ani oni se nevyhnuli podvědomému strachu. Knížecí družina se často před průchodem hlubokým hvozdem společně modlila za zdar cesty.

Zatímco pro venkovana znamenal hranice jeho světa les, pro vyšší vrstvy byly takovou hranicí hory. Důležité místo v prostorovém chápání měly rovněž kopce jako základní orientační body. Protože byly markantní a neměnné, určovala se podle nich poloha hradišť a osad. Pokud kníže věnoval členovi družiny vesnici, její přesnou polohu obvykle určoval podle nejbližší hory (nebo knížecího sídla). Takto pojmávané raně středověké chápání prostoru potvrzuje i listina litoměřického kanovníka z první poloviny 12. století, která popisuje majetek ve vztahu ke kopcům.

Zatímco prostor chápal středověký člověk v hranicích pro něho dostupné krajiny, čas od pravěku určoval podle běhu slunce a postupu zemědělských prací. V raném středověku lidé na venkově vůbec nepočítali čas na měsíce a dny, ale vnímali pouze protiklad léta a zimy. Právě z toho důvodu měly jako mezníky klíčový význam dny slunovratu. Do jisté míry podobně zjednodušené chápání času platilo i pro vládnoucí vrstvy, i když jim přisuzovaly jiný než zemědělský obsah. Léto se chápalo jako čas válečných tažení a zima byla dobou odpočinku.

Stejně jako se nepočítaly dny, nesledovali lidé ve středověku ani hodiny, rozlišovali jen mezi dnem a nocí. Základním mezníkem byl východ a západ slunce, podle něhož se řídila doba práce, jídla a spánku, stejně jako konání mší a společenských událostí.

Z jednoduchého vnímání času a z faktu, že čas se nepočítal, vyplývala řada administrativních zjednodušení v osobním životě. Lidé neznali datum svého narození a nepočítali, kolik je jim let. Netečnost ke znalosti vlastního věku platila dlouho dokonce i mezi příslušníky vyšších vrstev. Přesto se určité mezníky v osobním životě sledovaly, ale kritériem nebyl věk, nýbrž tělesné předpoklady. Chlapec se považoval za dospělého muže, pokud zvládl mužské práce (nebo ovládal meč), dívka mohla vstoupit do manželství, jakmile se u ní poprvé objevil měsíční cyklus. Za starého se považoval člověk, který byl shrbený, bělovlasý, nemohoucí. Správu domácnosti měl předávat hospodář ve chvíli, kdy se o ni nedokázal sám postarat.

Člověk raného středověku vnímal veškerý čas pouze ve spojitosti se svým reálným životem.

Základem proměny vnímání času ve středověku bylo úsilí křesťanské církve, která prosazovala zavedení kalendáře, aby bylo možné světit v celé Evropě jednotné hlavní náboženské svátky. I když se v listinách z 11. a 12. století datování objevuje, je třeba si uvědomit, že psát uměli výhradně církevní preláti. Většina české společnosti začala čas podle kalendáře počítat až ve 13. a 14. století.

sídla a stavby

HRADIŠTĚ

První Slované, kteří v 6. století osídlili území české kotliny, žili výhradně v malých neopevněných vesnicích rozptýlených v úrodné části země. Záhy se objevila první hradiště, která si však udržela vzhled velkých vesnic, pouze byla obehnaná valy a palisádami. Původně nebyla nijak členěná, teprve se vznikem vládnoucí elity se prostor hradiště rozděluje vnitřními hradbami. V průběhu 8. a především v 9. století ztrácí hradiště původní zemědělský charakter a stávají se středisky správní moci, výroby a obchodu. Tomu odpovídala i jejich složitá vnitřní dispozice.

Valy u Mikulčic

- rekonstrukce velkomoravského hradiště z 9. století

Hryzely na Kolínsku - hradiště bylo v 9. století vybudováno zřejmě podle vzoru nedaleké Staré Kouřimi. Akropole přiléhá k prudkému srázu a před ní jsou dvě rozsáhlá předhradí. Celková opevněná plocha čítá 27 ha, husté osídlení je však doloženo i vně valů (usedlosti stály až do vzdálenosti 200 metrů od hradeb).

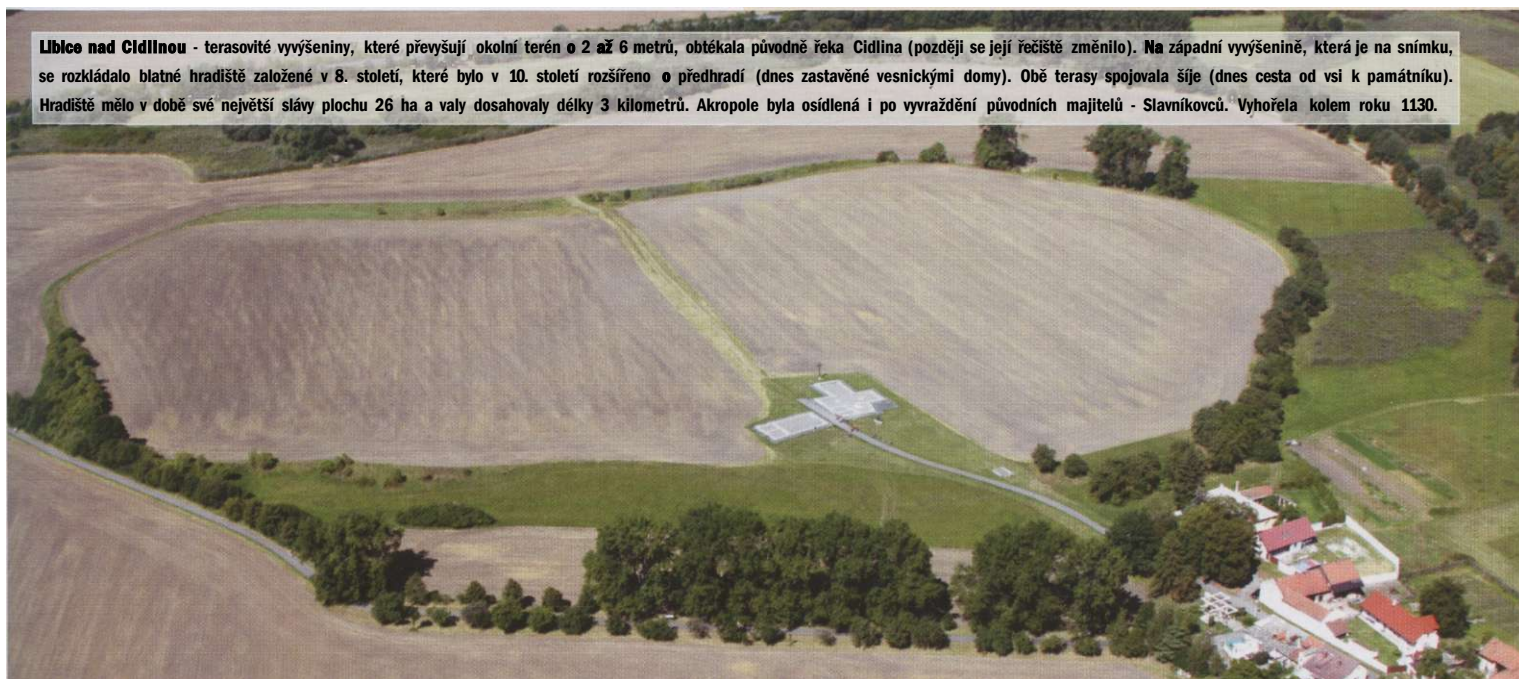
Uvnitř byla hradiště rozdělena palisádami a valy na několik samostatných obvodů. Protože nevíme, jak lidé jednotlivé části hradiště nazývali, používáme analogické termíny ze starších dob. Z hlediska polohy byl na nejbezpečnějším a nejlépe chráněném místě prostor vnitřního hradiště (akropole), kde žil vládce se svou rodinou, příbuznými a nejbližšími služebníky. Před ním stály další opevněné prostory (předhradí), které chránily přístup do akropole.

Rozloha přehradí byla větší než prostor vnitřního hradiště (obvykle asi třikrát). Zde žili členové družiny. V 9. a 10. století mívala česká hradiště nejčastěji dvě předhradí umístěná za sebou, takže lze předpokládat, že ve vnitřním předhradí žili významnější členové družiny. Obecně platilo, čím byl kdo důležitější, tím blíže se pohyboval v okolí vládce. Před valy některých hradišť stávala ještě obydlí nejchudších obyvatel, nejspíše nesvobodných služebníků. Tyto neopevněné osady představovaly sídliště podobná pozdějším podhradím.

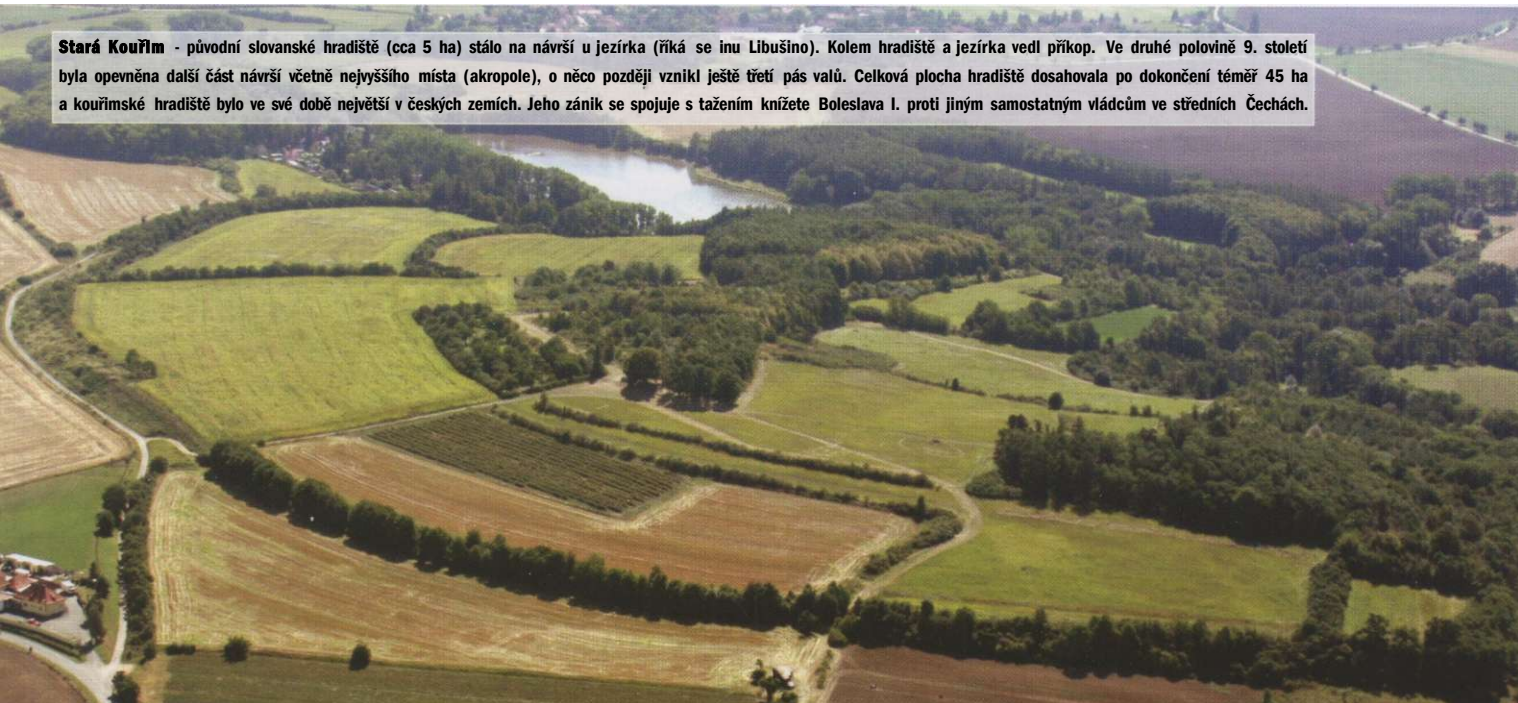
Nejstarší velká hradiště, vybudovaná jako reprezentační sídlo vládce, známe z velkomoravského prostředí. Za mohutnými palisádami a valy žily na ploše několika desítek hektarů stovky obyvatel. Kromě vládnoucí vrstvy zde bydleli bojovníci knížecí družiny s rodinami a také řemeslníci. Velikost takové aglomerace pochopitelně vyžadovala rozsáhlé zemědělské zázemí, které dokázalo tak vysoký počet lidí uživit. S ohledem na nízkou úroveň zemědělství se předpokládá, že podobně lidnaté hradiště musely zásobovat vesnice na území o ploše několika stovek čtverečních kilometrů.

Hradiště jako sídla vládnoucí elity vznikala s nepatrným časovým zpožděním i na území českého státu. Přemyslovská správní centra se v dobových latinských psaných pramenech označují jako města (civitas, urbs, castrum, oppidum). Středověcí lidé rádi používali termíny, které připomínaly život a slávu

Libice nad Cidlinou - terasovitě vyvýšeniny, které převyšují okolní terén o 2 až 6 metrů, obtékala původně řeka Cidlina (později se její řečiště změnilo). Na západní vyvýšenině, která je na snímku, se rozkládalo blatné hradiště založené v 8. století, které bylo v 10. století rozšířeno o předhradí (dnes zastavěné vesnickými domy). Obě terasy spojovala šíje (dnes cesta od vsi k památníku). Hradiště mělo v době své největší slávy plochu 26 ha a valy dosahovaly délky 3 kilometrů. Akropole byla osídlená i po vyvražďení původních majitelů - Slavníkovců. Vyhořela kolem roku 1130.

Stará Kouřim - původní slovanské hradiště (cca 5 ha) stálo na návrší u jezírka (říká se inu Libušino). Kolem hradiště a jezírka vedl příkop. Ve druhé polovině 9. století byla opevněna další část návrší včetně nejvyššího místa (akropole), o něco později vznikl ještě třetí pás valů. Celková plocha hradiště dosahovala po dokončení téměř 45 ha a kourimské hradiště bylo ve své době největší v českých zemích. Jeho zánik se spojuje s tažením knížete Boleslava I. proti jiným samostatným vládcům ve středních Čechách.

starověkého Říma, i když skutečnost byla ve srovnání s původním významem podstatně jiná. To platilo i pro označení přemyslovského hradiště jako města. V 11. a 12. století se toto pojmenování běžně užívalo, neboť jiný typ sídliště neexistoval. Ve 12. století se opevněné sídlo začalo označovat latinsky jako castrum (hrad), zatímco termín civitas se přenesl na středověké město, v němž převládala populace kupců a řemeslníků.

Hradiště v českých zemích nebyla rozlehlá (i když existují výjimky). Průměrně velké zabíralo plochu od 5 do 10 hektarů. Opevněná sídla se budovala na strategicky významných místech, nejčastěji na ostrohu nad soutokem řek (neboť tudy vedly tehdejší cesty). Jak se rozšiřovalo celé území, ovládané přemyslovskými knížaty, vznikala hradiště i na kopcích či nepřístupných skalních blocích. V rovinách byla oblíbená poloha chráněná meandry a rameny řeky (Libice nad Cidlinou, Netolice). Na ochranu proti nepříteli se hradiště stavěla také v podmáčených nívách a v bažinatých terénech (Stará Boleslav). Podobné umístění hradiště bylo ovšem častější na jižní Moravě než v Čechách. Hradiště v českých zemích byla v 10. století zřejmě menší než velkomoravská, ale jinak se jim zcela podobala. Za jejich valy žil nejen velmož se svými bojovníky, ale i řemeslníci a další služebníci. Teprve v průběhu 11. století se hradiště měnila na výlučné sídlo knížete a jeho družiny. Obydlí ostatních

služebníků se přesunula před hradby, kde se rychle rozrůstala živá předhradí jako zárodek budoucích měst. Až do konce 12. století zůstávala však předhradí s výjimkou pražské Malé Strany neopevněná.

Hradiště nebyla jen sídlem knížete a střediskem správy, ale plnila také funkce náboženské, vojenské a hospodářské. Nejstarší křesťanské kostely se stavěly poblíž knížecího sídla uvnitř hradiště. Bylo běžné, že se v kostele či v jeho blízkosti pohřbívali příslušníci knížecí rodiny a nejvýznamnější členové družiny (proto se hroby s nejbohatší pohřební výbavou nacházejí uvnitř hradišť). Za palisádami a valy se nacházely také hospodářské stavby k ukládání zásob, neboť se zde soustřeďovaly povinné dávky, vybírané od obyvatel. Spíše výjimečně tu pracovaly řemeslnické dílny (především kovářské), které sloužily výhradně potřebě knížecí družiny. Stála zde také obydlí, v nichž žili bojovníci. Některá hradiště byla v průběhu staletí opuštěna a lidé přesunuli svá sídla na výhodnější místa, jinde se však kontinuita osídlení udržela bez přerušení více než tisíc let až do dneška. Výhodně položená hradiště se ve

13. století transformovala do podoby středověkého města (Litoměřice, Mělník, Čáslav), význam jiných postupně klesal a změnila se v obyčejné vesnice (Libušín, Tetín, Levý Hradec).

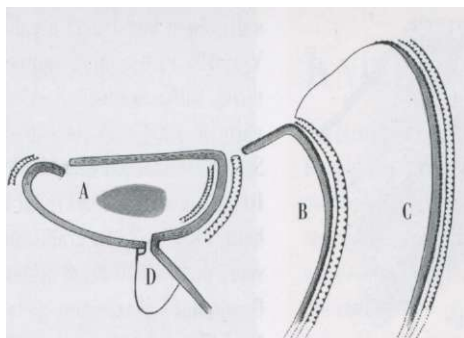

Levý Hradec

- rekonstrukce přemyslovského hradiště z 10. století

Libušín u Kladna - stejně jako v případě jiných přemyslovských hradišť je zde doložena akropole na konci ostrohu a před ní dvě předhradí. oddělená mohutnými valy s příkopem, přetínajícími ostrožnu. I když se v kronikách uvádí toto hradiště jako významné přemyslovské sídlo, zdá se, že jeho funkce byla výhradně vojenská a užívalo se jen v dobách válečného nebezpečí.

Plán libušínského hradiště
s typickým rozdělením plochy na tři části
A - akropole
B a C - předhradí
D - opevněná studánka

Mělník - jen část přemyslovských hradišť si uchovala původní správní funkci a transformovala se do podoby středověkého města. Na leteckém pohledu je vidět, jak struktura pozdější zástavby města respektuje starobylý plán hradiště, členěného na tři části (akropole na špičce ostrohu a dvě předhradí).

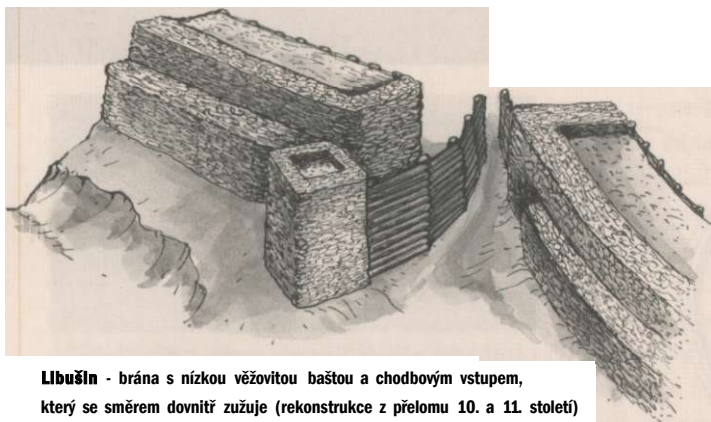
Chloumek u Mladé Boleslavi - na místě zvaném "Švédské šance" stálo sídliště již v době bronzové. Opevněno bylo v 9. a 10. století. Srázy ostrohu mají výšku kolem 120 metrů a jsou velice strmé. Jediný přístup vedl z náhorní planiny, kterou přehrazoval val (podle dochovaných zbytků vysoký asi 7 a široký 20 metrů). Před ním byl mohutný příkop. Dochoval se také val na konci ostrožny a nevýrazný val na bočním svahu, chránící přístup k Vodě. Vnitřní plocha hradiště byla pravděpodobně palisádou členěna na akropoli a dvě předhradí.

HRADIŠTNÍ OPEVNĚNÍ

Základem bezpečnosti hradiště byla výhodná poloha, která se dala v případě napadení dobře bránit. Proto se hradiště stavěla na okraji strmých a větší-
nou těžko přístupných svahů. I ty se však jistily výstavbou palisády či nižšího
valu. Nejmhutnější opevnění se stavělo vždy na té straně, odkud vedl volný
přístup. Val s příkopem přetínal celou šířku šíje ostrohu nebo cestu z náhorní
planiny.

Hradištní valy se stavěly z hlíny, dřeva a kamenů. K výstavbě roštů uvnitř valů
i palisád se užívalo především dubové dřevo. Podle konstrukce se rozlišovalo
několik typů, které existovaly vedle sebe souběžně až do konce 11. století.
Nejstarší hradiště bývala opevněna dřevěnou palisádou, před níž byl mělký
příkop. Od 9. století se hradiště opevňovala vysokými valy. Aby si hliněný val
udržel stabilitu, bylo nutné zpevnit ho uvnitř konstrukcí ze dřeva. Nejčastěji
se k tomu používaly jednoduché rošty (z napříč naskládaných kmenů), ale ob-
jevují se i složitější roubené komory (opevnění na jihu pražské Malé Strany
tvořila dřevěná konstrukce široká 15 metrů). Dřevěná konstrukce se po dobu-
dování zasypala výplní z hlíny a kamenů a na ni se navršil val.

Libušín - brána s nízkou věžovitou baštou a chodbovým vstupem,
který se směrem dovnitř zužuje (rekonstrukce z přelomu 10. a 11. století)

Současné se objevuje zesílený typ valu, který měl čelní stěnu kolmou a zpevně-
nou plentou z velkých hrubě opracovaných kamenů (obvykle opuky nebo
břidlice), kladených bez omítky volně na sebe („na sucho“). Tento typ
opevnění se označuje jako „přemyslovská hradba“. Uvedený termín ovšem
neznamená, že by se podobné valy budovaly jen na území českého státu.
Běžné byly jak v prostředí velkomoravském, tak i v sousedních zemích. Valy

Hradištní val - mohutný val hradiště má u země šířku 20 metrů (Chloumek u Mladé Boleslavi)

bývaly vysoké až 8 metrů (jen výjimečně více). Šířka valu u země se pohy-
bovala kolem 10 metrů, existovaly však i podstatně širší. Před valem se
nacházel ještě široký, i když často poměrně mělký příkop. Příkop před valem
hradiště na Levém Hradci byl široký 17 metrů a hluboký až 6 metrů. Z důvodu
lepší stability valu se někdy nechávala mezi valem a příkopem úzká plošina
(berma).

Valy bývaly poměrně nestabilní (neměly pevnou základnu a dřevo rychle
podléhalo zkáze), proto se musely často opravovat. V Libici nad Cidlinou se
nalezla kostra muže, který zemřel pod závalem zříceného valu. Životnost valů
s dřevěnou konstrukcí a palisádou bývala zřejmě nejvýše 50 let.

Výstavba valů a jejich oprava bývala povinností všech lidí, kteří žili ve ves-
nicích kolem hradiště. S ohledem na technické možnosti šlo o časově nesmírně
náročné stavby. Podle odhadu zaměstnala výstavba valu kolem hradiště ve
Staré Kouřimi při celodenní práci asi 600 mužů na více než jeden rok.

Důležitou součástí opevnění byla brána, konstruovaná tak, aby se dala dobře
hájit. Proto se šířka hradištních bran pohybovala kolem 1,5 metru. Někdy vedl
vstup do hradiště skrze úzkou chodbu, která ostře zahýbala (klešovitá brána).
Originální zabezpečení měla brána v hradišti na Levém Hradci. Byla sice
šířoká 3,5 metru, ale uprostřed vchodu stála bašta pletená z proutí a vyplně-
ná hlínou a kamením. V případě nebezpečí se košatina strhla a výplň
zasypala vchod.

Výjimečně se k valům nebo nad bránou stavěla nízká dřevěná věžovitá stavba
s plošinou a střechou (Stará Kouřim, Bílina, Libušín). Ve Staré Kouřimi je
doložena i zděná věž ukotvená k čelu valu.

Velkomoravská brána

- dvě vstupní věže se stanovými
střechami propojené krytým
ochozem, na které navazuje pali-
sáda. Rekonstrukce podle nálezu
propustí na Salašském potoce ve
Starém Městě u Uherského
Hradiště (Modrá).

opevnění a dvorce

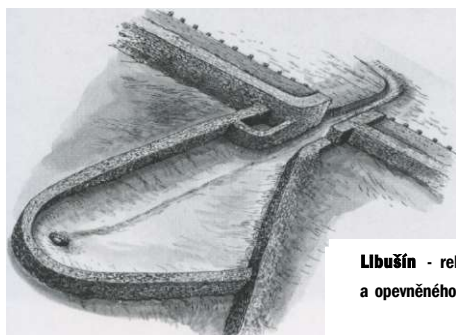
Levý Hradec - rekonstrukce podoby v 10. století. Základem valu jsou dřevěné rošty vysypané hlínou, před nimi je čelní kamenná plenta (tzv. přemyslovská, hradba). Na cestě od brány stojí dvorec

Val s palisádou - rekonstrukce dvorce velmože z konce 12. století (Vítkov u Chrástavy)

Brána s mostem a příkop - rekonstrukce dvorce velmože z konce 12. století

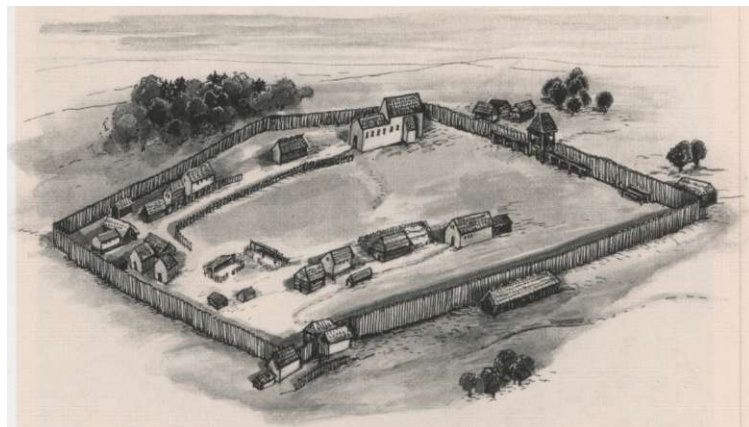
Libušín - rekonstrukce postranní branky a opevněného přístupu ke studánce

KNÍŽECÍ DVOREC

Počet opevněných knížecích sídel v průběhu 11. a 12. století rychle rostl. Kromě mohutných hradů se od poloviny 11. století objevuje také hustá síť početných venkovských dvorců, které představovaly základ nové knížecí správy země. Objasnit jejich přesnou funkci a podobu je kvůli nedostatku pramenů velice obtížné. Dvorce měly zřejmě menší rozlohu než hradě, ale byly opevněné. Za palisádou žil knížecí správce (označovaný v písemných pramenech jako kastelán, kmet, župan) s malou družinou několika mužů. V knížecím dvorci však často stával kostel, někdy dokonce velká bazilika, která zřejmě představovala církevní středisko pro široké okolí (Tismice, Živošost). Bývaly tu samozřejmě i sýpky a stodoly na ukládání zásob.

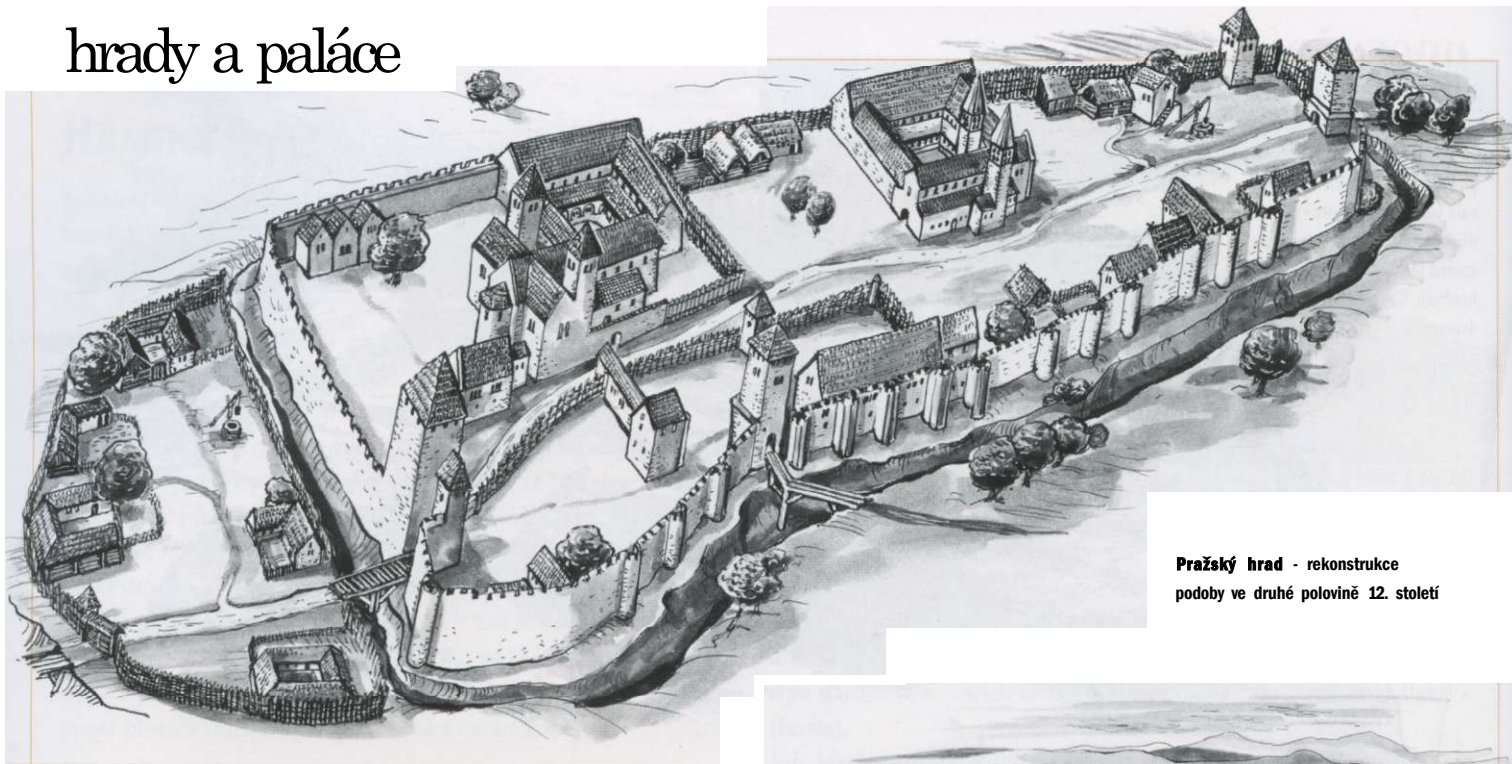
Dvorce byly rozmístěny velice nepravidelně a je možné, že plnily různé funkce. V místech, kde nebylo knížecí hradě, plnily nejspíše povinnosti správního střediska. Některé měly jen význam vojenského opevnění či náboženského centra. Knížecí dvorce se však objevují i v liduprázdných lesnatých krajinách. Ty zřejmě vybudoval kníže pro svůj odpočinek a užíval je k pobytu během lovu (Zbečno).

Od 12. století si podobné opevněné dvorce na venkově začali stavět na základě knížecího souhlasu také nejvlivnější členové družiny (velmožové).

Pohansko - rekonstrukce dvorce velkomoravského velmože

hrady a paláce

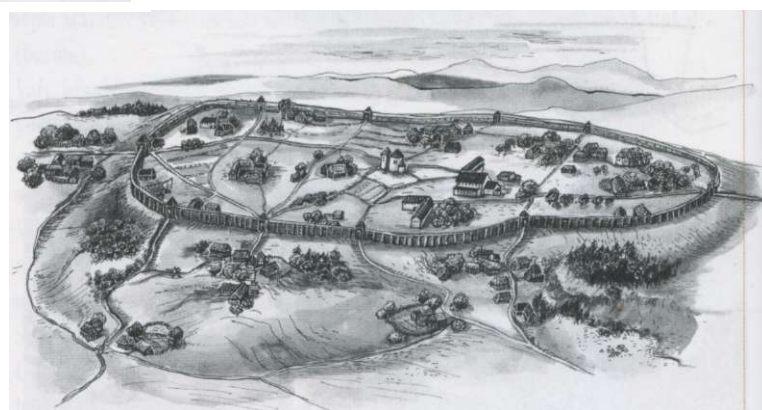
Pražský hrad - rekonstrukce
podoby ve druhé polovině 12. století

HRAD

Vůbec první hrady se v českých zemích objevují ve druhé polovině 12. století. Základní funkci (opevněné středisko reprezentující moc) navazovaly sice na starší hradiště, ale vznikaly v době velkého rozvoje středověké Evropy, kdy se měnila podoba vlády, rozvržení společnosti a také technické možnosti stavitelů. Hrad od hradiště zjednodušeně odlišoval na první pohled stavební materiál. Zatímco hradištní opevnění se budovalo ze dřeva a hlíny (nejvýše s kamennou plentou), hradní opevnění, palác a další budovy se stavěly zděné z kamene nebo cihel.

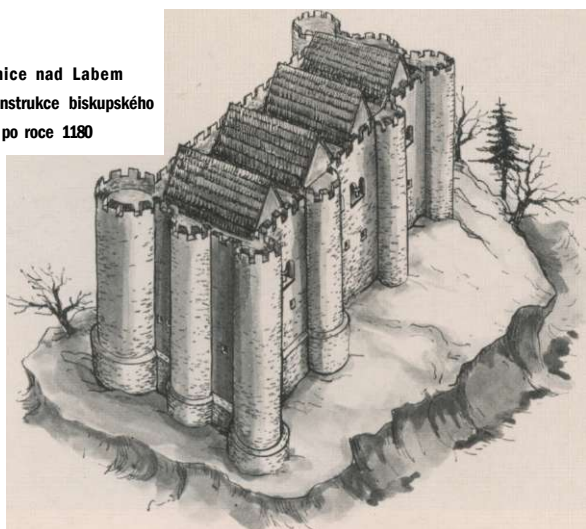
Nejstarší doklad kamenné fortifikace pochází z Pražského hradu. Zděnou hradbu (nalezené základy opukové zídky mají šířku asi 80 cm) začal stavět podle římského způsobu kníže Boleslav I. v polovině 10. století a píše o ní i kronikář Kosmas. Mohutnější (šíroká až 2 metry) byla zděná hradba Pražského hradu, kterou postavil kníže Soběslav I. mezi lety 1130 až 1140. Byla navíc zesílená plnými věžicemi a třemi věžovými bránami, postavenými rovněž z kamene. Zděné hradby se na konci 12. století objevují i v dalších významných střediscích přemyslovské správy.

Ze 12. století máme v českých zemích doložená jen dvě opevněná sídla z kamene, která bychom mohli označit jako skutečný hrad. Kromě Pražského hradu byla takovou stavbou ještě románská biskupská falc v Roudnici nad Labem. Další kamenné hrady se začaly stavět až na počátku 13. století.

Pražský hrad - rekonstrukce podoby hradiště v 10. století

Roudnice nad Labem
- rekonstrukce biskupského
hradu po roce 1180

Černá věž Pražského hradu - původně východní brána opevnění, postavená knížetem Soběslavem kolem roku 1135 (počátkem 16. století rozšířená o renesanční boční bránu, která představuje současný vstup)

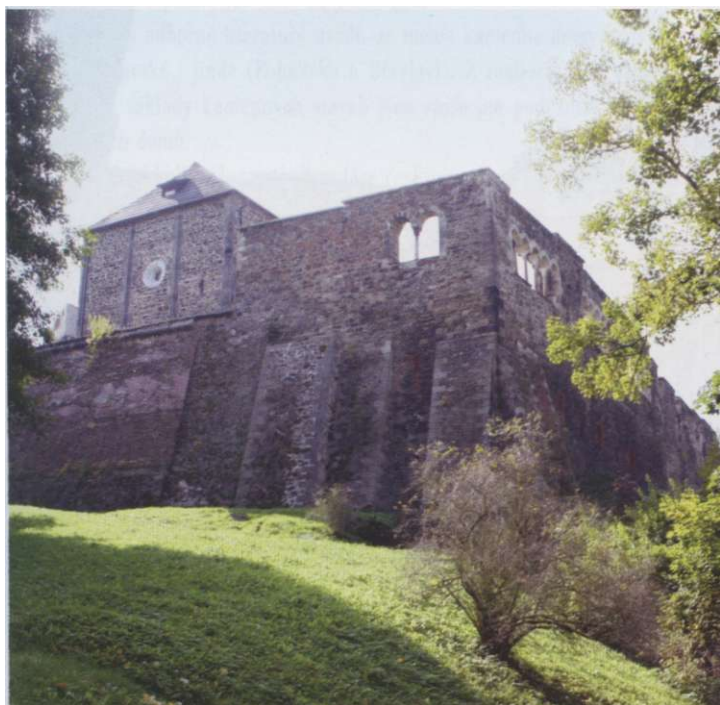

Cheb - zbytky paláce s dochovanou kaplí

CHEBSKÝ HRAD

Kromě domácích hradů je třeba se ještě zmínit o románské falci v Chebu. Na Chebsku sídlilo původně slovanské obyvatelstvo, ale od počátku 11. století bylo území osidlováno německými kolonisty a stalo se součástí říše. Po roce 1160 postavil (na místě bývalého slovanského hradiště) císař Fridrich I. Barbarossa v Chebu románskou kamennou falc, mimořádnou stavbu v rámci tehdejší střední Evropy. I když ve 12. století nebylo území součástí českého státu (Chebsko získali Přemyslovci roku 1266, znovu 1299, definitivně bylo

k českému státu připojeno až roku 1322), císařská falc k dějinám života v českých zemích patří. V Chebu se čeští panovníci a šlechta setkávali se zástupci císaře a podoba chebské falce ovlivnila rozvoj raně románských hradů, budovaných v první polovině 13. století v českých zemích.

Cheb - severovýchodní nároží paláce s kaplí

Cheb - románské okno velkého sálu paláce

hrady a paláce

Cheb - Černá věž chrání vstup do falce

Cheb - střílna v patře Černé věže

Cheb - okno komnaty v 1. patře paláce

K původní císařské falci patřila Černá věž, hradní palác, kaple a část dochovaných hradeb. Mohutná Černá věž chránila hradní bránu, je postavena z černých lávových kvádrů z nedaleké Komorní hůrky (světlejší vrchní část je pozdější dostavba), ve spodní části dosahují zdi síly až 3,5 metru.

Hradní palác byl patrový a na svou dobu neobyčejně luxusně zařízený. V přízemí byla kuchyně, nádrže na vodu a další méně významné komnaty a také poměrně složité zařízení k vytápění obytných místností v horním patře. Zde se nacházel velký reprezentační sál o rozměrech 10 x 25 metrů (arkádová dvoudílná a pětídílná okna s mramorovými sloupy se dochovala jen v severní části obrácené k řece). Kromě toho zde byla menší okrouhlá okna, která byla zřejmě již na konci 12. století zasklená. Zbytek prvního patra tvořilo několik menších komnat (většinou vytápěných krby). Na krakorcích byly na vnější straně paláce umístěny převěty. Na jih od paláce se v původní podobě dochovala hradní poschodová kaple.

Vnitřek paláce - sdružená okna vymezují původní velký sál v 1. patře (ve zdi krakorce, které nesly podlahu)

hrady a paláce

Libice nad Cidlinou - původně dřevěný palác byl po požáru hradiště na konci 10. století přestavěn a dostal kamennou podezdívku. V jeho severní části se nacházela velká hala s ohništěm, v jižní dlouhá úzká místnost (10,5 x 4 metry), později přepažená na dvě komnaty. V těsném sousedství stál kostel s emporou, s níž byl palác zřejmě spojený můstkem na úrovni prvního patra.

OBYDLÍ VELMOŽE

S postupným dělením společnosti na vládců a služebníky se objevují obytné stavby, které se velikostí a později i konstrukcí odlišují od obvyklých obytných domů. Tyto „paláce“ se původně stavěly ze dřeva (velké sruby s několika místnostmi), ale záhy se objevují i kamenné. Stavby z kamene se v raném středověku považovaly za prestižní a je možné, že právo vystavět kamenný dům měl zpočátku jen kníže. O významu zděných staveb svědčí fakt, že dřevěné kostely mohl světit pouhý kněz, zatímco kamenné biskup.

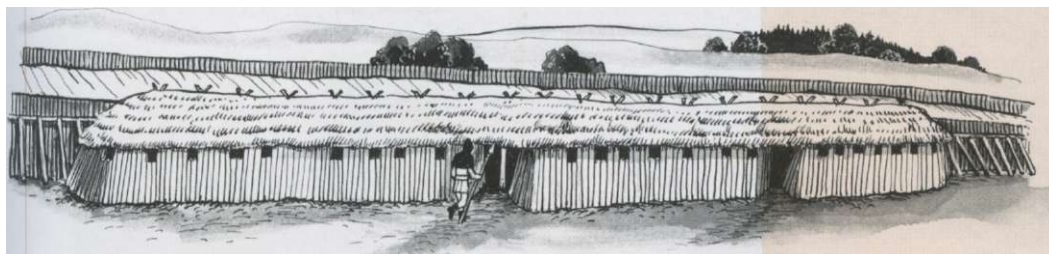
Z velkomoravského prostředí známe zatím jen dva kamenné knížecí paláce - menší ze Starého Města u Uherského Hradiště a větší z Mikulčic. Oba pocházejí z 9. století. Mikulčický stál v areálu akropole na nejvyšším místě hradiště. Šlo o obdélníkovou budovu dlouhou 26 metrů a širokou 10 metrů.

Příčka dělila stavbu na dva prostory. I když se názory na konstrukci paláce rozcházejí, je zřejmé, že stavba byla patrová, měla plochý dřevěný strop podpíraný masivními dřevěnými sloupy, litou maltovou podlahu a omítnuté kamenné zdi. V paláci stál také kamenný krb.

Někdy se v odborné literatuře uvádí, že menší kamenné domy stály v době velkomoravské i jinde (Pohansko u Břeclavi). Z rozboru však vyplývá, že nalezené základy kamenných staveb jsou spíše jen podezdívky dřevěných roubených domů.

Na rozdíl od Velké Moravy byly paláce českých velmožů v počátcích českého státu stavěny pouze ze dřeva (kamenné byly jen kostely). Roubené stavby (někdy na kamenné podezdívce) jsou doložené především na velkých hradištích, kde se předpokládá přítomnost velmože.

Nejstarším kamenným palácem byl pravděpodobně palác pražského biskupa na Pražském hradě, postavený kolem roku 1060.

Stará Kouřim - rekonstrukce halové stavby

Kamenný knížecí palác vznikl na Pražském hradě až ve 12. století v době velké přestavby starého hradiště na honosný knížecí hrad. Byl postaven na místě staršího dřevěného paláce, který shořel při obléhání roku 1142. Tento nejstarší zděný palác byl později mnohokrát přestavěn do dnešní podoby Starého paláce s Vladislavským sálem.

V přízemí měl valené klenuté stropy, v patře se nacházela velká komnata s krbem a vedle ní soukromá knížecí kaple Všem svatých, postavená v raně románském duchu. Dispozice přemyslovského paláce byla zřejmě inspirována podobnými stavbami v Německu (typ falce).

Pražský hrad
- pozůstatek průčelí biskupského paláce, dnes Staré proboštství na 3. nádvoří. Tento dům se považuje za nejstarší dochovanou kamennou obytnou stavbu v českých zemích.

OBYDLÍ KNÍŽECÍCH SLUŽEBNÍKŮ

Většina obytných staveb v akropoli hradiště a v jeho těsné blízkosti na předhradí sloužila nejbližším služebníkům knížete. Žili se svými rodinami v malých, převážně roubených domech. V hradištích z 9. a 10. století se však ojediněle nacházejí také základy dlouhých staveb s jedinou velkou halou. V podobných domech žilo pravděpodobně společně větší množství členů knížecí družiny. Protože však nemáme k dispozici písemné prameny, můžeme o přesném využití dlouhých domů jen spekulovat.

V Libici nad Cidlinou stál na kamenné podezdívce roubený dům o délce 22 metrů. Protože se v něm našel železný stylus (k psaní do voskové destičky) a akvamanile (liturgická nádoba), soudí se, že zde mohli žít buď kněží, nebo možná i zámožní kupci.

Ve Staré Kouřimi stála v 9. století stavba dlouhá dokonce 80 metrů. Její střechu uvnitř podepíralo pět řad sloupů. Zřejmě sloužila pro vojenskou družinu knížete (šlo tedy o jakási hradištní kasárna). K ubytování většího

počtu družiníků sloužily i velké sruby o třech místnostech, objevené v akropoli hradiště na Levém Hradci.

V 11. století se mění funkce přemyslovských sídel (nesídlí tu již celá družina, ale jen kníže s rodinou a nejvýznamnější družiníci). Knížecí služebníci si v té době stavěli obydlí už jen v předhradí. Velikost jejich domů a zařízení se lišily podle postavení a zámožnosti.

vesnická obydlí

VESNICE

České vesnice v době raného středověku nebyly nijak velké ani lidnaté. Odhaduje se, že v polovině 11. století měla průměrná vesnice v úrodné krajině asi deset usedlostí a zhruba 50 obyvatel. Vesnice zakládány v nově osídlovaných lesnatých krajinách byly zhruba poloviční (měly tedy kolem pěti usedlostí). Ve vesnicích žila většina obyvatelstva země. Zatímco hradišť a knížecích dvorců lze v polovině 11. století doložit jen několik desítek, celkový počet vesnic se odhaduje na víc než osm tisíc.

Od časů nejstaršího slovanského osídlení se vesnice budovaly v místech, která byla pro zemědělství nejpříznivější, především v blízkosti vodních toků a na úrodných půdách. Stavby bývaly rozmístěny většinou bez jakéhokoliv stavebního řádu. Některé chatrče stávaly osamoceně stranou od ostatních, jiné byly natěsnané ve shluku vedle sebe. Orientované byly více či méně k nevelké centrální návsi, kterou volným obloukem obklopovaly ze tří stran.

Čtvrtá strana nebyla obvykle zastavěná, neboť z tohoto směru vedla do vsi cesta. Cesta obvykle na návsi končila, jen výjimečně pokračovala dál. Až do konce 12. století nebyly usedlosti orientované směrem k cestě (typ ulicové zástavby je mladší).

Osady soustředěné v polokruhu kolem malé návsi představují nejstarší typ slovanského vesnického osídlení. Běžné byly i v raném středověku až do počátků kolonizace lesní půdy.

Rolnickou usedlost tvořil obytný dům, někdy přístřešek nad zásobní jámou, případně další drobné hospodářské stavby (pec na pečení chleba) a ohrada. Usedlosti a někdy i celá vesnice bývaly obehnané jednoduchým plotem z větví a proutí.

U vesnice se volně rozkládala obdělávaná půda. Protože vesnice byly malé a v okolí se nacházel dostatek zemědělské půdy, nebylo třeba dělit pole do plužin. Jednoduchým plotem bývala před lesní zvěří chráněna i pole.

Hrazené velkomoravské sídliště - ves návsního typu (rekonstrukce Modrá)

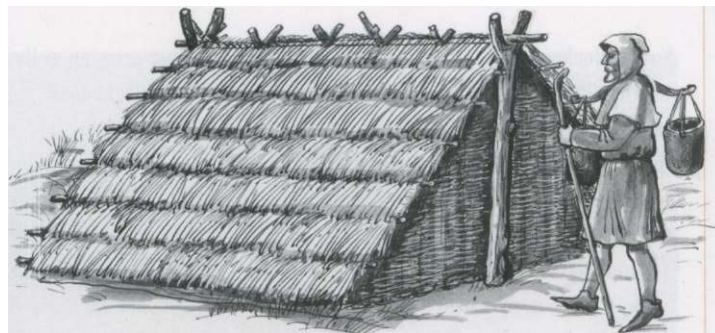

Rané středověká vesnice okrouhlého (návsního) typu - rekonstrukce podle archeologického průzkumu slovanského osídlení v jižním Sasku

OBYDLÍ VENKOVSKÉHO LIDU

Zahloubené obytné stavby s jednoduchým přístřeškem (zvané zemnice) budovali v českých zemích již Kelové. K bydlení je užívali i první Slované. Zatímco na hradištích je poměrně záhy nahradily roubené srubové stavby, ve vesnicích se užívaly běžně ještě v raném středověku. Ve větší míře začaly ustupovat roubeným domům až v průběhu 12. století. Doložené jsou však ještě později, i když spíše jako provizorní obydlí. V zemnicích bydleli vesničané někdy i řadu let během kolonizace, než vyklučili les a vystavěli novou usedlost, stejně jako horníci při otevírání nového těžebního revíru. Zahloubené obytné stavby s přístřeškem jsou doložené ještě v polovině 14. století na Novém Městě pražském (bydleli v nich měšťané po založení města, než si vystavěli kamenné domy).

Nedá se však zjednodušeně tvrdit, že v raném středověku bydleli chudí lidé v zemnicích a zámožnější v roubených domech. Zemnice měla řadu předností oproti roubenému domu (v této době se stavěl většinou bez podezdívky), především lepší tepelnou izolaci u podlahy, kde lidé spali. Zemnice se však nedala stavět v každém terénu. Mnohá středověká sídla se nacházela v blízkosti vodních toků a mohlo hrozit prosakování vody. Některá hradiště zase stála na skalnatých ostrozích, kde se zemnice nedaly vůbec zahloubit. V takovém případě museli lidé stavět nadzemní sruby bez ohledu na své sociální postavení a majetek.

Rekonstrukce zemnice.

ZEMNICE

Slovanské zemnice nebyly velké a na celém českém a moravském území mají zhruba stejnou velikost (od 10 do 20 čtverečních metrů). Zahloubená část má tvar čtverce nebo obdélníku, délka jedné strany se pohybuje od 3 do 4 metrů. Rohy jsou obvykle zaoblené. Rozdíly v hloubce jsou podle povahy terénu poměrně velké. Známé zemnice mělké (o hloubce 30 až 40 cm) i velice hluboké (více než 1 metr). Po vyhloubení se někdy v jámě ještě zapálil oheň, který vypálil jílovitou půdu stěn, aby se nedrolila. Ovšem vypálená hlína v archeologických nálezech nemusí znamenat jen užití této techniky, může také svědčit o tom, že obydlí vyhořelo. Výjimečně bývaly stěny zemnic ještě obložené slámou, rákosem, proutím či dřevem.

Slovanská zemnice - rekonstrukce podle archeologických nálezů z 6. století v Březnu u Loun. V nezměněné podobě se podobná obydlí stavěla na venkově i v dalších stoletích.

Nad zahloubením stál jednoduchý přístřešek postavený na principu sedlové střechy, který se dal konstruovat různými způsoby. Nejjednodušší bylo ukotvení krokvic (šikmých trámů nesoucích krytinu přístřešku) do země po obvodu zahloubení. Tato konstrukce se používala v případě, že zemnice byla dostatečně hluboká. Pokud byla zahloubená část mělká, užíval se zpravidla jiný způsob konstrukce, protože bylo třeba dosáhnout toho, aby střecha byla výše. Na protilehlých stranách zemnice byly do země zapuštěny masivní sloupky (sochy), které nesly příčný trám (slemeno), k němuž byla upevněna vlastní konstrukce krovu. Nosná část krytiny přístřešku se vyplétala ze slabých větví a proutí. Bývala v několika vrstvách pokrytá rákosím, slámou, listím nebo chvojem a často ještě omazaná jílovitou hlinou proiněšenou s plevami, řezanou slámou a travinami (mazanicí). Přední a zadní průčelí bývala pletená z proutí a téměř vždy omítnutá silnou vrstvou mazanice.

Zemnice sloužily jen k přespaní, a to ještě pouze za nepříznivého počasí. Jinak pobývali lidé většinu svého života venku pod širým nebem.

ROUBENÝ DŮM

Jako roubený dům (srub) se označuje poměrně široká škála různých typů hradištních a raně středověkých domů, budovaných v předhradích a někdy i ve vesnicích.

Slovanské roubené domy se původně stavěly bez podezdívky přímo do terénu nebo nad mělkým zahloubením (šlo tedy o jakýsi přechod mezi srubem a zemnicí). Aby se spodní konce dřeva chránily před hnitím, podkládaly se často kameny a podpývaly šterkem. Už ve velkomoravských hradištích jsou doložená mohutná srubová obydlí na poměrně nízkých zděných nebo kamenných podezdívkách (hradiště stávala v blatných polohách mokřin). V českých zemích se obytné domy s podezdívkou objevují na přemyslovských hradištích, na venkově jsou ve větší míře doložené až ve 12. století.

Střecha roubených domů bývala umístěna výš než v případě zemnice, a proto bylo možné zakrýt obytnou jizbu stropem. Strop se zhotovoval ze slabších loupných kuláčů a jeho horní plocha se pokrývala mazanicí. Pouze v rohu nad ohništěm či pecí býval ve stropu proražený otvor, kterým unikal dým. Výhodou stropu bylo, že ve srovnání s pouhým zastřešením mnohem lépe

Velkomoravská zemnice - obydlí rybáře, stěny z proutěného výpletu umazaného hlinou (rekonstrukce Modrá)

Zemnice - typ běžný v 6. až 10. století (rekonstrukce Modrá)

tepelně izoloval obytný prostor. Stropy v roubených domech však nebyly pravidlem, ještě v 11. a 12. století existovaly běžně i sruby bez stropů.

Raně středověký roubený dům - obydlí postavené technikou drážkové konstrukce nad mělkým zahloubením (rekonstrukce podle archeologických nálezů z 9. století v Březnu u Loun)

Roubený velkomoravský dům - robustní srub (rekonstrukce Modrá)

Stěny roubeného domu byly postavené z masivních nepracovaných nebo hrubě přitesaných klád. Dřevěné domy se konstruovaly dvěma způsoby.

Vývojově starší byla drážková konstrukce. Stavba začínala tak, že se v rozích domu zapustily do země masivní svislé sloupy s drážkami na bocích. Stěny tvořily stejně dlouhé kmeny naskládané na sobě. Jejich konce byly zúžené, aby zapadly do drážek, které celou konstrukci stěny držely.

Druhý způsob stavby nepotřeboval rohové sloupky. Konstrukce byla založená na tom, že se klády skládaly střídavě přes sebe v pravém úhlu. Aby se ve stěnách nevytvářely široké mezery a konstrukce srubu držela pohromadě, sekerou se na konci klád zhotovovaly miskovitě prohlubně, kterými se klády skládaly přes sebe. Spáry mezi trámy se vyplňovaly mechem, slámou a hliněnou mazanicí.

Roubené domy měly střechy konstruované podobně jako zemnice. Kryly je slaměné došky nebo silná vrstva vázaných snopků slámy či rákosí.

Až do konce 11. století měly venkovské domy jen jedinou jizbu, teprve ve 12. století se začínají objevovat domy se dvěma místnostmi (před obytnou jizbou byla stěnou oddělená vstupní síň nebo komora).

Vesnický roubený dům - z 9. století, podle nálezů ze Starého Města u Uherského Hradiště (rekonstrukce Modrá)

Raně středověký roubený dům - rekonstrukce v Březnu u Loun

Srúb s přístavkem - obydlí výrobce kamenných přeslenů (rekonstrukce Modrá)

vesnická obydlí

Vesnický Jednoprostorový dům - obydlí postavené technikou srubové konstrukce s trámy skládanými v rozích napříč. Rekonstrukce podoby z druhé poloviny 12. století ve Vítkově u Chrástavý

HRÁZDĚNÝ DŮM

Již ve velkomoravském prostředí se objevují také domy postavené technikou jednoduchého hrázdění (v českých zemích se technika uplatnila až v průběhu středověké kolonizace, zpočátku především ve městech). Hrázděná technika je založena na vybudování nosné konstrukce domu z dřevěných trámů. Následně se plochy mezi trámy vyzdí. Ve velkomoravském prostředí se užívaly cihly ze sušené hlíny a zdilo se způsobem užívaným již v antice, kdy se cihly skládaly našikmo klasovitým způsobem (murus spicatum).

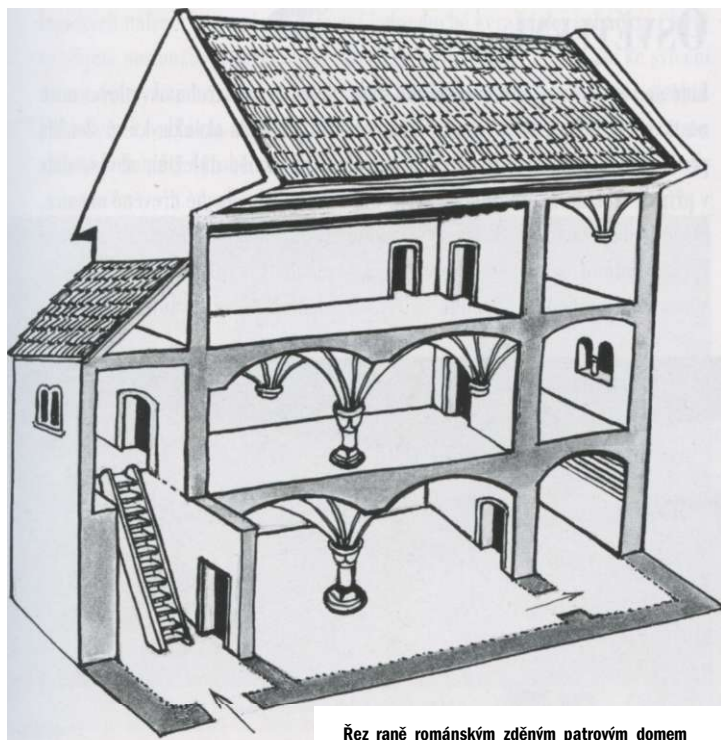

Hrázděná konstrukce - nepálené hliněné cihly (rekonstrukce Modrá)

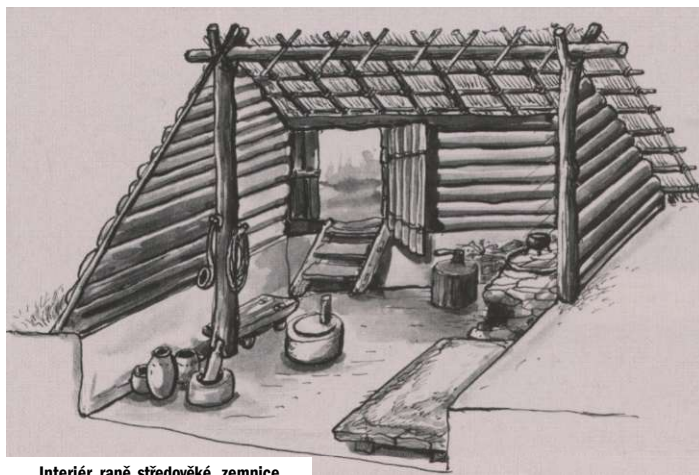
interiér a bydlení

ZPŮSOB BYDLENÍ

Pojem obydlí znamenal pro člověka v raném středověku něco jiného, než jak jej chápeme dnes. Většina činností se dnes odehrává pod střechou, ve středověku to tak nebylo. Pod širým nebem lidé nejen pracovali, jedli a bavili se, ale konala se i veřejná shromáždění - volba knížete, sněmy velmožů a bohoslužby (teprve od 12. století se církev snažila konat mše výhradně v prostoru chrámu). Filozofie života mimo dům platila pro všechny společenské vrstvy. Knížecí palác plnil pochopitelně i určitou funkci reprezentativní, ale i kníže vládl více ze sedla než z knížecího stolce. Proto se v českých zemích až do 12. století nestavěly prakticky žádné honosné paláce z kamene (i když technicky to problém nebyl). Tím spíše necítili potřebu vlastnit větší dům pro státní lidi. Relativně menší význam solidně postaveného přibytku podtrhovalo mimořádně teplé klima, které panovalo v 9. až 12. století. Obydlí proto plnilo funkci přístřešku, kam se lidé ukrývali při špatném počasí, kde mohli přespávat (ale nebylo to pravidlem - v teplých měsících spali lidé venku, třeba ve stohu slámy) a kde se mohli ohřát u ohně. Pokud udeřily mrazy, brali někdy do domu i domácí zvířata (především mláďata a dojnice).

Řez raně románským zděným patrovým domem

Interiér raně středověké zemnice

V domě se obvykle ukládal náhradní oděv a různé nářadí. Vně domu se pod přístřešky nacházely další provozní prostory - zásobní jámy na obilí, pec na pečení chleba, skřípek na maso, ryby, mléko a sýr. Mimo dům, většinou dostatečně daleko, se nacházely také jámy na odpady a primitivní latríny. Z takto pojmávaného způsobu bydlení je zřejmé, že vybavení interiéru nebylo pro člověka raného středověku nijak důležité. Prosté obydlí mělo výhradně praktickou funkci a jeho jednoduchosti odpovídal i vzhled. Z toho však nelze odvozovat názor, že by lidé při bydlení strádali. Sužovala je spousta jiných problémů, ale to, jak pohodlné měli obydlí, mezi ně určitě nepatřilo.

TOPENIŠTĚ

Jednou z nejdůležitějších součástí domu bylo topeniště, jehož hlavní funkcí bylo ohřát místnost, bylo-li venku chladno, případně se na ohni vařila strava. Pokud však bylo dobré počasí, jídlo se připravovalo spíše venku, protože pod širým nebem nebyl problém s dýmem z ohně jako v uzavřené místnosti. V případě, že se v zemnicích z hradíšní doby nacházejí pozůstatky pece s nízkou kamennou či hlíněnou kopulí, sloužilo toto zařízení spíše k vytápění. Pece až do 12. století neměly komín, ale dým unikal volně otevřenými čelistmi (otvorem na přikládání) nebo otvorem v horní části klenby pece (jeho tah se dal regulovat zakrytím plochým kamenem). Častěji se však v raně středověkých venkovských domech nacházejí otevřená ohniště s jednoduchým ohrazením z kamenů. Bývají umístěna v severozápadním rohu (tedy nejstudnější částí, protože odtud vanuly chladné větry).

Dým z ohně se volně rozptyloval po místnosti, stoupal vzhůru a otvorem ve střeše unikal ven, ale zřejmě se také nechával odcházet otevřenými dveřmi

Interiér volkomoravského srubu z 9. století - rekonstrukce (Modrá)

Raně středověká pec - rekonstrukce interiéru srubu

Dýmnik - otvor ve střeše nad ohništěm v rekonstruovaném srubu z 12. století

(někdy je topeniště hned u vchodu, ale není to pravidlem). Proto býval u střechy otvor (dýmnik), aby měl kouř lepší odtah.

V zemnicích a srubech, které měly podlahu z udusané hlíny, bývalo topeniště v rohu přímo na zemi nebo na nízké kamenné podezdívce. Jakmile se však ve 12. století objevily sruby s dřevěnými podlahami a stropem, vznikl problém, jak chránit dům před požárem a jak odvádět kouř. Proto se začaly stavět vyšší vyzdžené podezdívky v rozích místnosti, na něž se umísťovala pec. Pokud se topilo na otevřeném ohni, stěny v blízkosti ohniště byly z vnitřní strany vyzdžené nebo alespoň omítnuté silnou vrstvou mazanice a nad ohniště se umísťoval záklop (obvykle velký plochý kámen), který bránil tomu, aby plameny šlehaly příliš vysoko. Ve stropě nad ohništěm se nechával obdélníkový otvor, kterým kouř mohl unikat vzhůru ke střeše. Takovým jizbám se říkalo dýmné, dýmnice.

Bronzový svícen
- německá práce
z 12. století z povodí Maasy

OSVĚTLENÍ

Lidé se většinu dne zdržovali mimo dům, proto nebylo třeba osvětlovat místnosti velkými okny. Ve svých obydlích zřizovali jen malá okénka, která sloužila především k větrání. Při jejich konstrukci bylo spíše důležité, aby se daly v případě chladu neprodyšně uzavřít. Okna měla jednoduché dřevěné okenice, které se daly zavírat a škvíry se případně utěsnily slámou. Ojedinělé písemné zprávy zmiňují, že se okenní otvory někdy potahovaly roztepanými kůžemi či sušenými zvířecími blánami. Měly tu vlastnost, že bránily pronikání

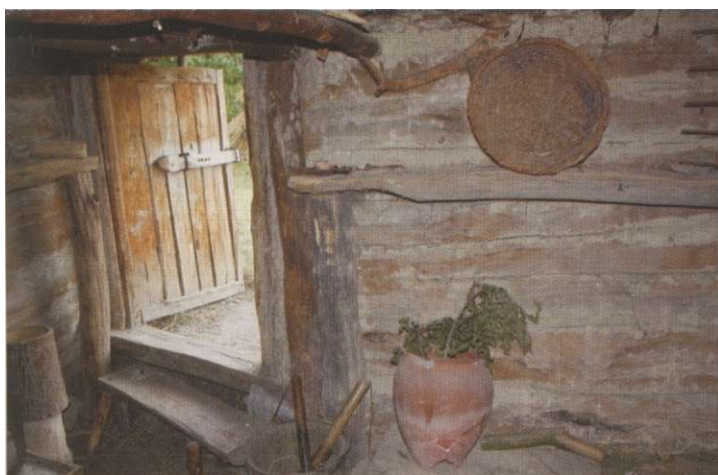
Otevřené ohniště - rekonstrukce srubu z 12. století

Okenní otvory - byly horizontální a zhotovovaly se jednoduchou technikou na šířku trámu

studeného vzduchu a přitom propouštěly tlumené světlo. Uvnitř místnosti bylo během dne šero, které však pro základní orientaci stačilo.

Lidé chodívali spát brzy po setmění. K osvětlení místnosti stačil obvykle svit plamenů z ohniště. Doloženy jsou však i další způsoby osvětlení. V archeologických nálezech se vzácně objevují jednoduché keramické kahánky, i když ty zřejmě nesloužily k osvětlování interiéru venkovského domu, ale ke svícení mimo dům. Lze rovněž předpokládat, že lidé svítili loučemi a svícemi. Vzhledem k velkému rozšíření včelařství byl vosk snadno dostupným materiálem k domácí výrobě svíček. Ve venkovském prostředí se zřejmě stavěly

Vstup do srubu - rekonstrukce raně středověkého srubu

Vstup do zemnice - rekonstrukce vstupu se žebříčkem a oddělným místem na spaní

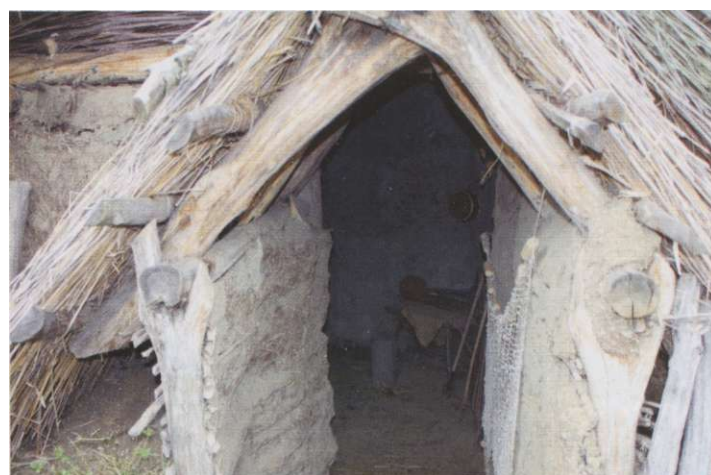
Okenní otvory - rekonstrukce raně středověkého srubu

prostě na zem, na trám či do keramických misek. Speciální svícny na venkově doložené nejsou. Zato je známe z prostředí knížecího dvora, kde hrály roli reprezentativní, stejně jako z prostředí církevního (často různě zdobené). Svíce byla rovněž nezbytnou součástí chrámového prostoru (v raně křesťanských kostelech musela stát na oltářích).

VSTUP DO DOMU

Domy raného středověku neměly (až na naprosté výjimky) síně před vstupem do vlastní místnosti. Je pravděpodobné, že někdy byl nade dveřmi jednoduchý přístřešek, ale jinak se do místnosti vstupovalo dveřmi přímo zvenku. Dveře měly vždy jakýsi práh (obvykle ho tvořil spodní trám konstrukce). U zemnice pak musel být uvnitř stupeň nebo jednoduché schody, jimiž se sestoupilo dolů (podlaha byla až 1 metr pod úroveň terénu).

U jednoduchých přístřešků býval vstupní otvor zakrytý jen zavěšenou kožešinou či vydělanou kůží. I když se dají v archeologických nálezech doložit jen vzácně, lze předpokládat, že obvyklé byly i dřevěné dveře. Někdy bývaly navíc z vnitřní strany izolovány (přibitým kusem kožešiny nebo látky, svazky rákosu či slámy), mívaly jednoduché kožené nebo kovové závěsy a je zajímavé, že již v době raného středověku se u nich kromě petlic a závor objevují jednoduché zámky. Protože nebyl problém dveře vylomit či do místnosti vniknout jinak, jejich význam nebyl zřejmě bezpečnostní, ale spíše symbolický. Mohl se spojit s nějakou pověrou či magickou představou, stejně tak mohl být za krádež z uzamčeného domu vyšší trest.

Krátkým chodbovým přístřeškem zakrytý vstup do domu rybáře z 9. století - rekonstrukce podle nálezu ze Starého Města u Uherského Hradiště (Modrá)

INTERIÉR

Interiér knížecího paláce byl pravděpodobně přizpůsoben jeho reprezentativní funkci, i když o skutečném vzhledu víme velice málo. Na rozdíl od obydlí prostého lidu (archeologicky prozkoumaného) se prakticky žádné doklady o úpravě palácového interiéru nedochovaly. Víme však, že knížecí palác na Pražském hradě měl zřejmě již v 10. století podlahu pokrytou glazovanou dlažbou. Dlažba se objevuje také v nejstarších románských kamenných domech kupců z 12. století v pražské aglomeraci.

Podlaha většiny domů prostého lidu byla jen z udusané hlíny (dřevěné podlahy se ve větší míře objevují až ve 12. století v souvislosti se stavbou domů na kamenné podezdívce). Někdy byly vnitřní stěny nebo alespoň spáry mezi trámy vyplněné mazanicí (kvůli tepelné izolaci). Pokud měl dům strop, zhotovoval se z jednoduchých povalů, na horní straně většinou také omazaných mazanicí.

Výjimečně byl v rohu místnosti malý sklípek (většinou se zřizoval mimo dům). Vybavení místnosti bylo velice jednoduché. Kromě topeniště zabíral většinu místa prostor ke spaní. Šlo o ohrazené místo přímo na podlaze, vystlané senem či slámou a pokryté kožešinami, hrubými látkami apod. Někdy se stavělo na spaní nízké dřevěné pódium (především tam, kde byla vlhká půda). U stěny často stávala lavice. Protože podlaha nebyla rovná, měla obvykle nohy pevně zapuštěné do země. V písemných pramenech je doložen rovněž dřevěný stůl, i když nevíme, jak přesně vypadal (lze předpokládat, že byl konstruovaný podobně jako lavice). Na stěnách byly upevněné jednoduché poličky (na nádoby a nářadí) a ze střešních trámů visely dřevěné háky (na nářadí a oděv). Na zemi u stěny mohly stát další předměty (mlýnek na obilí, keramické zásobnice, vědro s vodou). Veškerý vzhled interiéru byl podřízen potřebám venkovského obydlí.

Interiér zemnice - rekonstrukce podle archeologických nálezů (Březno u Loun)

NÁBYTEK

Pokud nepočítáme křesla či sedátka (která plnila funkci trůnu) a jednoduché truhlice, nábytek v pravém slova smyslu se objevuje až v románské době. Původně byl záležitostí především církevních interiérů, ale záhy se jako reprezentativní objevuje i v prostředí knížecího dvora.

Truhlice byla univerzálním kusem nábytku. Bývala masivní, pro větší pevnost často okovaná železnými prvky. Víko měla většinou ploché a kromě funkce úložné se užívala i jako lavice a někdy dokonce jako stůl. Často mívala po stranách úchyty, aby se dala dobře přenášet, neboť truhlici vlastnili jen nejbohatší lidé (a také kupci), kteří byli často na cestách a truhlice se stěhovala s nimi (pokud bychom použili dnešní terminologii, sloužila jako kufr).

Interiéru sruhu - rekonstrukce sruhu z 12. století (Vítkov u Chrástavy)

Místo na spaní - rekonstrukce interiéru raně středověkého srubu

Většina románského nábytku dochovaného v Evropě pochází z církevního prostředí - chrámové lavice, skříně ze sakristií na liturgické předměty, biskupské trůny, psací pulty, sedátka. Na iluminacích máme doložené jednoduché skládací sedátko (faldistorium), které si vozili zámožní lidé na cesty a používali k sezení (nikoli k odpočinku, ale k reprezentaci - císař na faldistoriu uděluje audienci). Vzácně je doložené i jednoduché lehátko. Západoevropský církevní nábytek býval honosně zdobený plochou reliéfní řezbou, ale byl také malovaný a výjimečně vykládaný slonovinou (malé truhličky).

V českých zemích se nábytek v raném středověku (zvláště v 11. a 12. století) nesporně používal jak v církevním prostředí, tak na knížecím dvoře, ale ani jeden kus se nezachoval. Víme o něm však z písemných a ikonografických pramenů. Na denáru z počátku 11. století je zobrazen kníže Oldřich sedící na faldistoriu. Stejně tak je doložen honosný trůn (denár knížete Svatopluka z počátku 12. století). Iluminace z 12. století zobrazuje rovněž pulpit (čtecí a psací stůl církevních skriptorií).

Jednoduché sedátko s ozdobným polštářem - španělská iluminace z 12. století, znázorňující Krista jako Pána světa

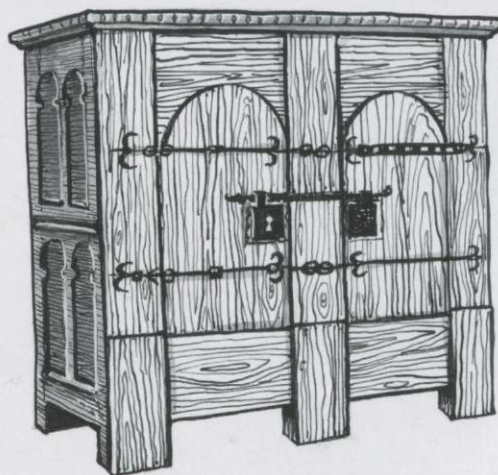

znázorňující Krista na trůnu a evangelisty sedící u pulpitu

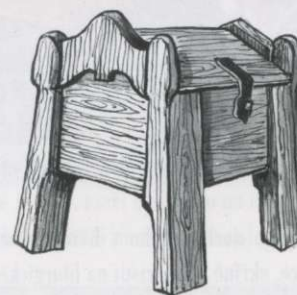
RANĚ STŘEDOVĚKÝ NÁBYTEK

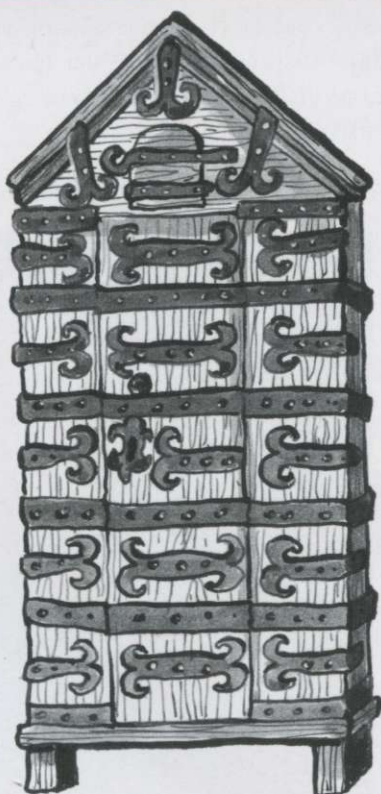
Malovaná skříň z roku 1175 (sakristie kostela v Aubazine, Francie)

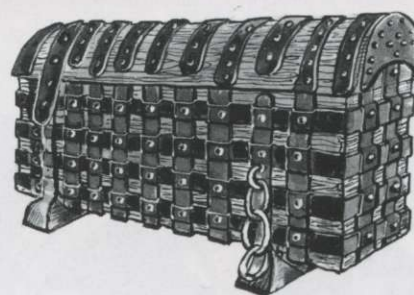
Dvoudveřová skříň z roku 1175 (sakristie kostela v Aubazine, Francie)

Štitová truhla (severní Německo)

Jednodveřová skříň „cista“ (hrad Kreuzenstein u Vídně, Rakousko)

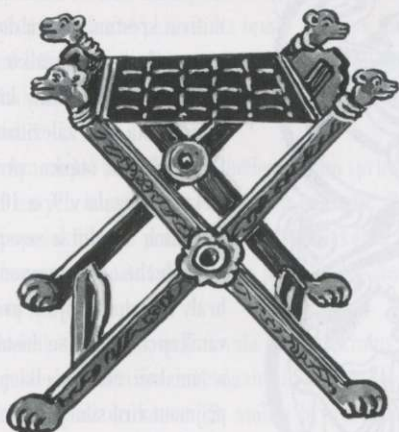

Truhla na ukládání cenných předmětů okovaná železnými pásy

Románská ornamentálně zdobená truhla

RANĚ STŘEDOVĚKÝ NÁBYTEK

Skládací sedátko zvané faldistorium (klášter Nonnberg, Německo)

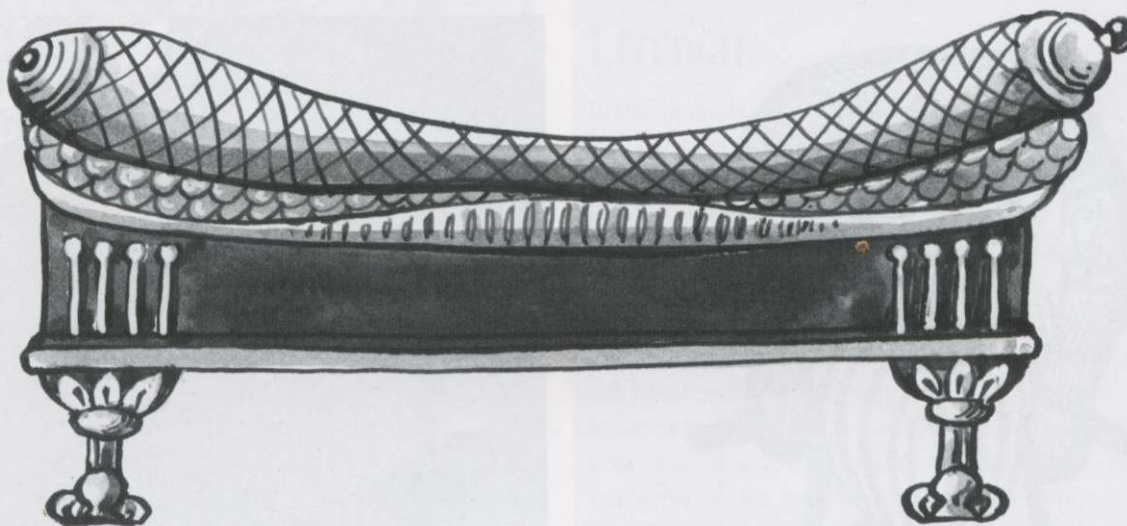
Truhlicové křeslo (Norsko, provincie Telemark)

Křeslo z kostela v Tyldalu (Norsko)

Chrámový sedací nábytek (Tahull, Francie)

Lehátko (pohovka) podle chrámového antependia (Barcelona, Španělsko)

víra a chrám

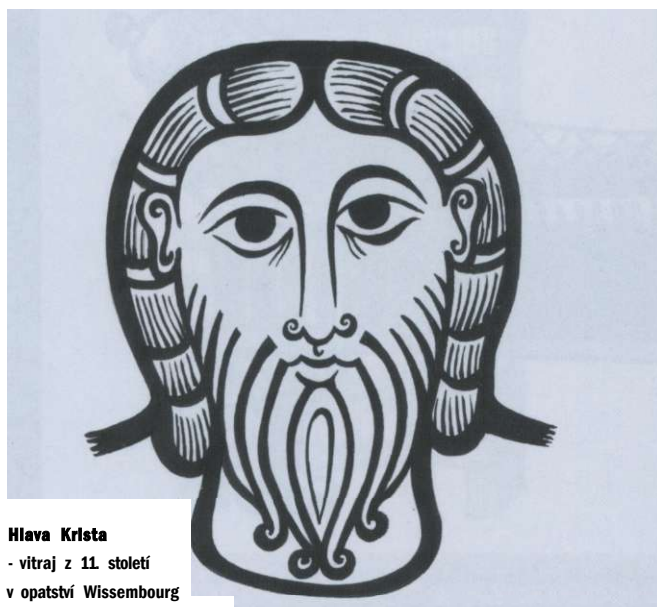
POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Z hlediska víry nelze považovat přijetí křesťanství v českých zemích za dramatický zlom, který by okamžitě změnil staré náboženské představy. Pokřtění knížete Bořivoje a jeho družiny pro obyvatele českého knížectví teoreticky znamenalo, že i oni by měli přijmout stejnou víru, ale fakticky se tuhle skutečnost lidé na venkově nedozvěděli nijak rychle, někteří možná ani do své smrti.

Šíření křesťanství bylo mnohem pomalejší a především tolerantnější, než popisují pozdější kronikáři. Raně křesťanští misionáři neměli v sobě nic z pozdější nesmiřitelné bojovnosti jezuitů. Pouze nabízeli víru ve Spasitele, která nemohla být v příkrém rozporu se starými pohanskými představami, jinak by své učení těžko prosazovali. Musíme si uvědomit, jak omezené mocenské prostředky měl v té době k dispozici kníže. A církev neměla mocenské nástroje žádné.

Z tohoto hlediska je historicky třeba rozlišovat dvě roviny přijetí křesťanství. Tou první byl politický akt přihlášení se do sféry vlivu křesťanské církve (tedy záležitost administrativní, která proběhla rychle), tou druhou faktická proměna náboženského myšlení obyvatel země (tedy složitá strukturální proměna, která trvala řadu století). Z hlediska vnitřní správy země a orientace zahraniční politiky bylo české knížectví již od 10. století křesťanské, ale z hlediska skutečného náboženského života obyvatel (nevýjímaje členy vládnoucího rodu a knížecí družinu) nebyl vliv křesťanství zdaleka tak dominantní, jak se někdy tvrdí. Zjednodušeně řečeno - něco jiného bylo formální uznání autority papeže a něco jiného realita běžného života, tedy to, kde lidé doopravdy hledali duchovní útěchu, ke komu se obraceli se svými prosbami o pomoc a jaké rituály vykonávali.

Zpočátku neexistovala ostrá hranice mezi křesťanskými obřady a původní domácí vírou, oba systémy žily v jakési vzájemné symbióze. Právě proto, že rané křesťanství nemohlo v českých zemích prosazovat víru mocensky, muselo se šířit postupnou infiltrací do původních náboženských představ a opatrně a pozvolna nahrazovat svými obřady pohanské rituály. Právě proto se největší křesťanské svátky slavily v termínech starých pohanských obřadů, které se teprve ve 12. a 13. století podařilo vytěsnit a částečně nahradit. Velice pomalu se také prosazoval model liturgického běhu roku (lidé raného středověku nepoužívali kalendář). Teprve ve 12. století se podařilo zavést počítání týdnů a s tím spojené stanovení neděle jako času odpočinku a návštěvy mše.

Hlava Krista

- vitráž z 11. století
v opatství Wissembourg
(Alsasko)

Románský ornament

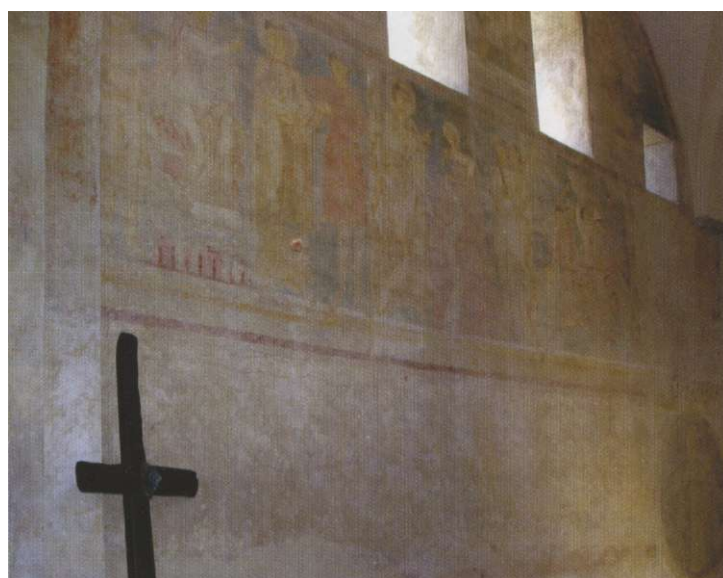
- portál kostela v Andlau (Alsasko) z roku 1154

Do života lidu v raném středověku se primitivní křesťanská víra dostala, ale její vliv na myšlení a morálku společnosti byl zanedbatelný (reformy křesťanského způsobu života jsou záležitostí až 13. století). Odpověď na otázku, proč se křesťanská církev dokázala v 9. a 10. století prosadit v zemích střední a severní Evropy, není jednoduché. Významnou roli nesporně hrály mocenské zájmy, protože vládci nově vznikajících států se dostávali do kontaktu s římskou říší a celkem logicky museli přijmout víru silnějšího souseda, tedy křesťanství. Často se jako argument uvádí teorie, že potřebám vznikajících feudálních států vyhovovalo křesťanské učení o božím rozdělení společnosti na vládcy, duchovní a poddané. Tato ideologie sehrála významnou společenskou roli až ve 13. a 14.

století, v době přijetí křesťanství v českých zemích ještě nebyla zformulovaná (poprvé je doložena počátkem 11. století v severní Francii).

Vysvětlení, proč se poměrně rychle začala budovat síť domácích kostelů, je pravděpodobně velmi prozaické. Církevní organizace spadala pod přímou správu knížete. Křesťanská církev vybírala od nejstarších časů od věřících peníze na svou činnost. Tyto příjmy plynuly v době raného středověku do pokladnice knížete (teprve později se v rámci boje o investitury vedl zápas o to, komu mají patřit desátky a poplatky za církevní úkony). Budování kostelů nebylo tedy ničím jiným než výhodným podnikáním. Proto se nejstarší kostely stavěly na hradištích, kde sídlila knížecí správa. Tato vazba je vyjádřena také etymologicky - soudí se, že slovo kostel vzniklo odvozením z latinského označení hradiště (castellum).

O tom, že takové hodnocení není přehnané, svědčí instituce vlastnických kostelů, které vznikaly záhy po přijetí křesťanství (v českém knížectví je zavedli řezanští kněží, kteří přišli vykonávat duchovní správu jménem

Cyklus výjevů ze života sv. Klimenta - freska v kostele sv. Klimenta ve Staré Boleslavi
(3. čtvrtina 12. století)

tamního biskupa). Provoz vlastnických kostelů vycházel z ustanovení franckého zákoníku (sepsaného v letech 810 až 813). podle něhož patřilo pánovi vše, co bylo postavené na jeho půdě. Lidé, kteří žili na určitém území, patřili k příslušnému kostelu a sem odváděli peníze. Knězem byl služebník místního pána a jemu odevzdával vybrané peníze. Na tomto principu fungovaly knížecí kostely na přemyslovských hradištích stejně jako později vlastnické kostely na venkově, které zakládali zvláště ve 12. století velmožové a kláštery na nově osídlených územích.

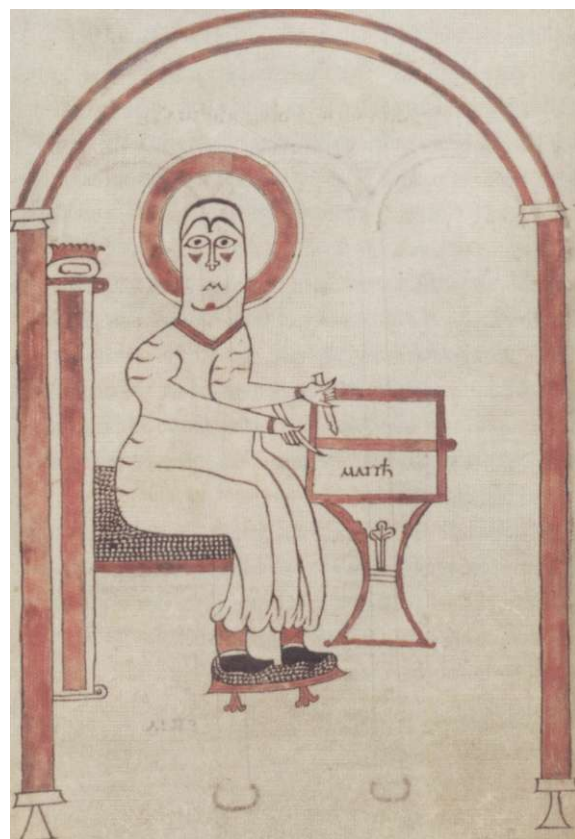
Protože měl kostel monopol na příjem za služby věřícím (prímus), znamenalo živelné budování nových kostelů krácení příjmů sousedů. Proto již v roce 1143 nařizoval papežský legát pražskému i olomouckému biskupovi, aby přesně vymezili hranice farností (ale ještě na počátku 13. století se objevuje výtky, že se tak dosud nestalo).

Vazba kněze na světského vladaře ovlivňovala jeho soukromý život. Kněží se účastnili stejně jako další družiníci nevázaných hostin, lovů či válečných tažení a bylo běžné, že až do konce 12. století bývali ženatí (jako v celé

Opat předvádějící chrámové okno

- vitraz z roku 1154 ve francouzském opatství Saint-Denis

Zobrazení evangelisty - anglický teologický spis z 10. století

Evropě). Zatímco preláti ve vyšším postavení bývali velice vzdělaní a museli hovořit několika jazyky (účastnili se církevních i zemských diplomatických jednání v zahraničí), kněží venkovských kostelů většinou příliš vzdělaní nebyli. Museli sice umět číst (aby mohli předčítat ze žaltáře), ale nemuseli umět psát (dokonce se to v rámci nižšího svěcení nevyžadovalo). Rovněž latinu ovládali špatně nebo vůbec ne. Stejně tak málo věděli o formálních náležitostech svého náboženství sami věřící. Ještě ve 12. století většina lidí neuměla odříkat desatero a jen někteří ovládali z paměti krátké a jednoduché modlitby. Spíše než slova evangelia byly známy církevní legendy o domácích světcích (již v 11. století se zřejmě konaly k jejich uctění poutě).

LITURGIE

Liturgické zásady, jak konat křesťanskou bohoslužbu, se v průběhu staletí měnily. Dokladů o podobě mše v raném středověku je sice k dispozici žalostně málo, ale dochovaly se četné teologické spory, které do značné míry odrážejí dobovou realitu.

Křesťanská církev vedla po staletí polemiku o podstatu eucharistie (přijímání vína a chleba jako krve a těla Páně během mše jako vyvrcholení bohoslužby). Původní výklad vycházel z teologie sv. Augustina, který viděl v eucharistii především symbol („viditelné znamení neviditelné skutečnosti“). Proti němu stál výklad realistický (vycházející z učení sv. Ambrože), který tvrdil, že během eucharistie dochází ke skutečné proměně v krev a tělo Páně. Realistické učení nakonec zvítězilo, neboť bylo bližší myšlení středověkých lidí, kteří dávali přednost konkrétním symbolům před složitými abstrakcemi. Pro stanovení podoby středověké mše byl klíčový 4. lateránský koncil v roce 1215. Zde církev přijala oficiální výklad, že si chléb a víno sice zachovávají své chuťové vlastnosti, ale ve skutečnosti se při eucharistii proměňují v tělo a krev Páně. S proměnou chápání eucharistie se změnilo i celkové pojetí mše, které

víra

současné ovlivnilo vzhled chrámového prostoru a podíl věřících na průběhu bohoslužby.

Původní raně křesťanské pojetí mše vycházelo z představy hostiny za účasti všech věřících. Ve středověku se změnilo v koncepci mystického dění, které konají kněží a věřící ho jen sledují. Raně křesťanský oltář býval chápán jako stůl, na němž se podává chléb a víno (odtud název mensa). Proto na něm kromě svícnu s voskovicí (světlo symbolizovalo Krista) nestál žádný obraz či socha. Teprve od konce 12. století se oltář začal vnímat nikoli jako stůl, ale jako boží hrob. S tím souvisí změna podoby pozdějších středověkých oltářů. Do konce 12. století bývala mše věcí veřejnou - všichni přítomní přednášeli společně prosby, modlili se a zpívali. To v raném středověku tvořilo hlavní obsah bohoslužby (později se základem mše stala eucharistie). Účast na bohoslužbě byla často záležitostí více společenskou (zvláště pro vyšší vrstvy společnosti) než vyjádřením víry. Tomu také odpovídal celkem světský charakter raně křesťanské mše.

Součástí bohoslužby býval v době raného křesťanství také průvod s dary pro nejchudší, které symbolizovaly milosrdenství. Poté měla následovat hostina, tedy přijímání chleba a vína (až do konce 12. století přijímali všichni věřící bez rozdílu „pod obojí“, tedy tělo i krev Páně). Pro přijímání neexistovaly speciální hostie, ale kněz lámal skutečný chléb a rozdával ho lidem. Do jaké míry se přijímání uplatňovalo v raně středověkých Čechách, nevíme, ale zdá se, že bylo konáno jen výjimečně a většinou vůbec ne.

Bronzový kalich s paténou

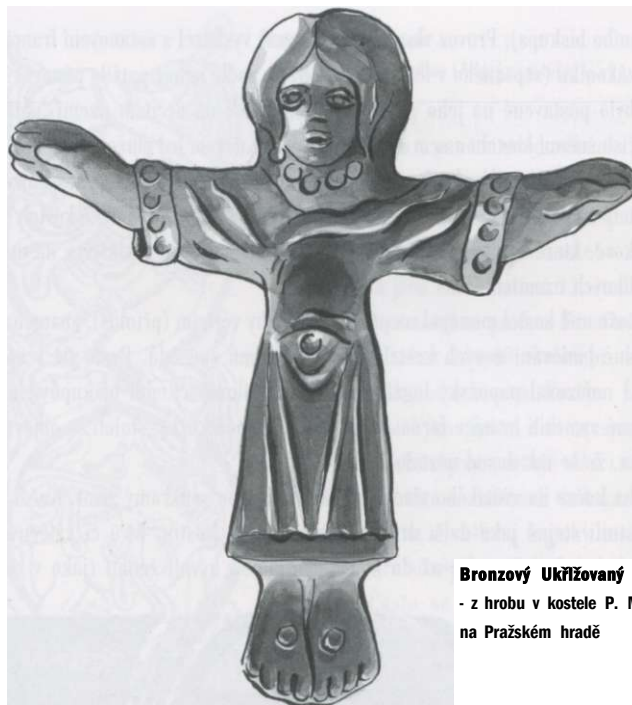
- z hrobky v chodbě přizděné ke kostelu sv. Bartoloměje na Pražském hradě (12. až 13. století)

Bohoslužby i společné modlitby byly vedeny v domácím, tedy pro lid srozumitelném jazyce. Kázání, jak je znal vrcholný středověk, zřejmě neexistovalo. Důvod tkvěl kromě jiného ve špatné znalosti evangelií, které neznali většinou ani sami kněží (kromě základních informací o životě a ukřižování Ježíše Krista).

Raně křesťanská církev znala pouze veřejné vyznání hříchů (z nich se musel hříšník veřejně vyznat před celou křesťanskou obcí). Od 6. století prosazovali irští mniši soukromou zpověď. I když působili také v českých zemích a na Moravě, byla až do konce 12. století zpověď prakticky neznámou věcí (s výjimkou úzkého okruhu příznivců nejstarších českých klášterů).

O životě církve a frekvenci konání bohoslužeb do konce 12. století svědčí kánon *Omnis utriusque sexus* z počátku 13. století, podle něhož se měl každý věřící alespoň jednou týdně účastnit bohoslužby, jednou ročně se měl vyzpovídat a přistoupit k přijímání.

Z uvedené podoby křesťanských bohoslužeb vyplývá také fakt, že k průběhu

Bronzový Ukřižovaný

- z hrobu v kostele P. Marie na Pražském hradě

mše nebylo třeba speciální liturgické náčiní a nádoby. Výjimkou bylo zřejmě jen prostředí knížecího dvora, odkud jsou některé liturgické předměty doložené již z 12. století. Ani zde však tyto předměty nespĺňovaly normy církevních nařízení. Mešní kalich, v němž se při eucharistii proměňuje víno v Kristovu krev, se měl podle nařízení z 9. století zhotovovat z drahých kovů. Kalich s paténou z 12. století, nalezený na Pražském hradě, je jen bronzový. Nádoby k eucharistii a také chléb a víno se ukládaly obvykle do výklenku ve zdi kostela či později v sakristii. Teprve ve 12. století se objevují zvláštní schránky na oltář (často ve tvaru holubice), kam se ukládal eucharistický chléb.

S proměnou liturgických zásad souvisí také vývoj liturgického oděvu (tedy oděvu, jaký musel mít kněz na sobě při mši). I když od časů prvních křesťanů existovala poměrně přesně definovaná podoba liturgického oblečení, které nosil biskup a později kněz obecně, v praxi toto oblečení zřejmě nosili jen vyšší preláti. Ještě v 11. a 12. století sloužila většina kněží, zvláště těch, kteří spravovali vlastnické kostely, mše ve světském oděvu.

Výjimkou byly benediktinské kláštery, kde se prosadila liturgicky přesnější podoba mše. V klášterech byla frekvence konání mší mnohem vyšší než ve světském prostředí, obvykle se konalo pět bohoslužeb denně - jitřní mše (matutina), laudy, sexty, nóny a nešpory (v postní době se přidávala tercie).

Keramické akvamanile

- liturgická nádoba, z níž se lila voda na ruce kněze, aby si je mohl omýt před přijímáním (konec 12. století, Hradec Králové)

Domečkový relikviář - z mědi, zdobený emailem a zlacením, dovezený do českých zemí z Limoges (1185 až 1195)

CÍRKEVNÍ HUDBA

O světské hudbě raného středověku nemáme prakticky žádné doklady. Víme o prostých lidových písních (dochovala se zpráva o romancích bojovníků, připravujících se k tažení proti Milánu) i o rytmickém tanečním doprovodu. Naproti tomu jsme velice dobře informováni o církevní hudbě. Chránovému zpěvu se věnovali i papežové, jedním z největších reformátorů byl na konci 6. století Řehoř Veliký (podle něho gregoriánský chorál).

Církevní hudba nesloužila jen k bohoslužebným účelům. Mnohé melodie byly stejně oblíbené jako dnešní populární hudba a lidé si je zpívali i mimo kostel. Jejich znalost podtrhovala skutečnost, že se v 11. a 12. století bohoslužeb, a tedy i kostelního zpěvu aktivně účastnili všichni věřící. Gregoriánský chorál byl ve středověku hudebním stylem všech křesťanů. Protože se v českých zemích tradoval pouze ústně, neměl jednotnou podobu. Koncem 12. století se chránový zpěv postupně stával výlučnou záležitostí prelátů (laici byli vytlačováni z aktivní účasti na bohoslužbě). Dochází ke složitějšímu strukturování textů a melodií (gregoriánský chorál se uplatňoval odlišnou formou při mši a při officiu).

KŘEST

Zatímco pro raně křesťanskou církev byl základem náboženského života sám fakt křtu, ve středověku, kdy byli již všichni lidé pokřtěni, se důraz začal klást nikoli na křest samotný, ale na vyznání víry, symbolizované v prvé řadě eucharistií. V apoštolské době se křest prováděl vstoupením do řeky a poléváním vodou. Pouze tekoucí voda symbolizovala život (navazuje na tradici židovské lázně mikve). Nejstarší doklad baptisteria, samostatné stavby sloužící ke křtění, pochází z 3. století (z území dnešní Sýrie). Vzhled nejstarších baptisterií navazoval do jisté míry na podobu římských lázní (bazénky byly čtvercové nebo obdélníkové) a doloženy jsou i v obytných domech (první křesťané neměli chrámy, ale odbývali své bohoslužby v soukromých stavbách). Od 4. století se bazénky ke konání křtu zřizovaly také přímo v bazilikách. Křest byl symbolem znovuzrození, a proto se bazénky zapouštěly pod úroveň podlahy (aby se podobaly hrobce, z níž křtěný člověk vstává). Do bazénku člověk na jedné straně vstoupil a na protější vystoupil. S tím souvisela změna tvaru (především v Itálii a Francii) na kruhové a šesti- nebo osmiúhelníkové.

Katechumen (člověk křtěný v dospělém věku) do bazénku vstoupil a byl poléván vodou (neponořoval se). Křest katechumenů se obvykle konal během Velikonoc společně s oslavou Vzkříšení Krista. Křtu předcházely několikaletá příprava spojená s výukou evangelií. Křtít směl pouze biskup.

V 7. století bazénky mizí, protože se stále více dětí křtílo hned po narození a obřad křtu katechumenů tak ztrácel na významu. Současně se právo křtít přenáší z biskupa na všechny kněze. Pro účely křtu děti se začaly užívat přenosné dřevěné nebo kamenné křtitelnice - obvykle jednoduché válcovité nádoby, do nichž se dítě ponořilo. Tyto křtitelnice stávaly v kostele, ale protože šlo o prosté nádoby, nedají se v archeologických nálezech odlišit od běžných hospodářských nádob. Je pravděpodobné, že se užívaly i v raně středověkých Čechách, jak vyplývá ze zmínek o křtech dětí. V křtitelnicích bývala voda se svěceným olejem, a proto se od 12. století zakrývaly víkem (aby se zabránilo znečištění křestní vody).

Křtitelnice - kostel sv. Bartoloměje v Lutychu (1111 až 1118)

POHŘEB

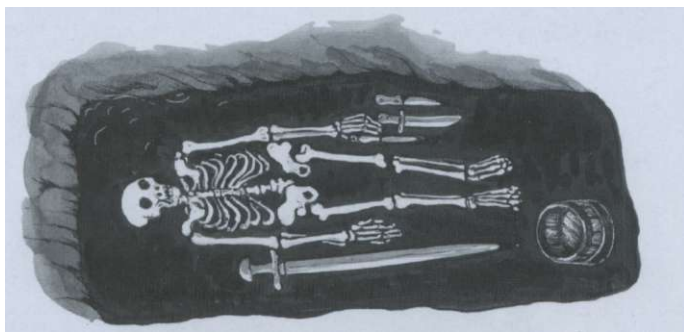
Mrtví se přijetím křesťanství přestali spalovat a jejich těla se pohřbívala do hrobu vykopaného v zemi, obvykle v oděvu a s výbavou, ale jen výjimečně v rakvích. Vznešení lidé (členové přemyslovského rodu, někteří velmožové a biskupové) bývali pohřbíváni v kryptě kostela či pod podlahou chrámu. Do jaké míry se do rituálu pohřbu promítala křesťanská víra, je složité určit. V každém případě dávali pozůstalí až do konce 12. století mrtvým do hrobu milodary (mužům zbraně, ženám šperky, dětem hračky), které byly zcela jistě v rozporu s křesťanskou představou o vzkříšení. Objevují se však i předměty, u nichž je předkřesťanská symbolika zcela nesporná. Snad nejběžnějším byl zvyk dávat mrtvému do hrobu vejce. Doložen je dokonce ještě v době vrcholného středověku, a to nejen v hrobech prostých lidí, ale dokonce

i v hrobkách přemyslovských knížat na Pražském hradě. Ve velkomoravském prostředí se v hrobě našlo vejce malované červeně (symbol života).

Se šířením křesťanství se postupně soustřeďovalo pohřbívání mrtvých do „posvěcené“ půdy, tedy na hřbitovy zřizované v blízkosti kostelů. Nejen kronikář Kosmas, ale i pozdější prameny z 12. století však hovoří o tom, že prostí lidé pohřbívali své mrtvé podle tehdejších pohanských zvyků v lesích či na jiných místech.

Jiným pozůstatkem předkřesťanských pověr spojených s pohřbíváním byla víra v návrat mrtvých do světa živých. Aby mu lidé zabránili, prováděli různé magické praktiky, které se dají rozpoznat podle atypického způsobu pohřbu (víra ve „vampýry“). Netýkala se jen dospělých, ale i dětí, především těch, které zemřely dříve, než mohly být pokřtěny. Podle Burcharda Wormského byl na počátku 11. století mezi ženami rozšířený zvyk pohřbívat nepokřtěné novorozence tajně v lese a probodnout je dřevěným kulem. Stejně tak se někdy kulem probodlo tělo ženy, která zemřela při porodu.

Až do 12. století bojovala církev za to, aby se všichni lidé pohřbívali na hřbitovech. Teprve v následujících staletích se objevují snahy, aby ze hřbitovních pohřbů byli někteří mrtví vyloučeni (forma církevního trestu pro exkomunikované, sebevrahy, těžké zločince, nevěřící a také jinověrce).

Hrob bojovníka - pochází z přelomu 10. a 11. století z Pražského hradu a obsahuje typickou pohřební výbavu (zbraně, zbroj a keramiku)

KOSTEL

Již dlouho vedou odborníci diskuzi, zda mohly stát v českých zemích ještě před prvními kamennými kostely dřevěné. Archeologicky však nejsou doložené a jejich existence je proto spíše teoretická.

Nejstarší kamenné kostely se stavěly ve velkomoravském prostředí, které se dostalo pod vliv křesťanství dříve než české knížectví. Křesťanskou víru šířili ve střední Evropě misionáři z různých zemí. V té době ještě nebyly liturgické předpisy jednotné, proto se jako církevní jazyk používala kromě latiny i staroslověnština (a je pravděpodobné, že irští misionáři užívali také svůj jazyk). Různý původ křesťanských misionářů přinášel i další odlišnosti, které se promítají v koncepci chrámového prostoru a celkové podobě nejstarších kostelů. Velkomoravské i přemyslovské kostely se stavěly podle vzorů jak západní, tak východní Evropy. Je však logické, že s ohledem na byzantský původ mise sv. Cyrila a Metoděje převládaly zpočátku spíše východní vlivy, stavebně reprezentované rotundou s apsidou (stavba typická pro východní křesťanství). Nikde nevznikly na malé ploše tak veliké rozdíly jako v Mikulčicích. Až dosud byly odkryty základy dvanácti kostelů, mezi nimiž je rotunda (s jednou i dvěma apsidami), stejně jako jednolodní a trojlodní bazilika. Za mimořádnou stavbu lze považovat kostel označený číslem 3, který je zatím největší známou církevní stavbou ve velkomoravském prostředí. Jde o trojlodní baziliku o délce 34 metrů a šířce 9 metrů. Existuje teorie, že v jednom z hrobů pod podlahou byl pohřben arcibiskup Metoděj. Dalším významným kostelem (označeným číslem 6) je dvouapsidová rotunda (15 metrů dlouhá a 7,3 metru

široká). Podle zlomků omítky víme, že interiér zdobily fresky (zobrazovaly nejspíše lidské postavy).

Nejstarší křesťanský kostel v českých zemích dal postavit koncem 9. století kníže Bořivoj na Levém Hradci. Šlo o rotundu s jednou apsidou, o které se píše v Kristiánově legendě. Její stáří však někteří historici zpochybňují. V předhradí Pražského hradu založil kníže Bořivoj nedlouho poté kostel zasvěcený Panně Marii. O něco mladší byla rotunda svatého Václava z počátku 9. století v sousedství biskupského paláce. Kostely se záhy objevují i v dalších významných přemyslovských hradištích (Budeč, Tetín, Libušín, Lštění, Levý Hradec). Odhaduje se, že ve druhé polovině 10. století stálo v zemi asi 20 kostelů.

Původní rotundy neměly věže, jako stavební prvek se věže všeobecně rozšířily teprve ve 12. století v souvislosti s novým typem církevních staveb - bazilikami. Pak se začaly přistavovat i ke starším rotundám (Budeč, Říp aj.). Přestavěna byla i rotunda svatého Václava na Pražském hradě. Původně měla jen jednu apsidu, později byly přistavěny ještě dvě a zřejmě i věž (proto se někdy uvádí jako čtyřapsidová rotunda, což je jinak pro české země neobvyklý půdorys).

Rotundy se výjimečně stavěly ještě počátkem 13. století, ale jejich obliba rychle ustupovala západnímu typu kostela - obdélníkové bazilice. Vliv na tuto změnu měla především proměna bohoslužeb a prosazování nových liturgických předpisů. Církev usilovala o to, aby se všechny bohoslužebné úkony odehrávaly výhradně v chrámu. Mše v rotundě se mohl zúčastnit jen velmož se svou družinou, zatímco prostý lid musel s ohledem na omezený prostor zůstat venku a pod širým nebem vyznával svou novou víru. To církev chtěla změnit. Do obdélníkové baziliky (zvláště pokud měla více lodí) se vešlo více věřících a všechny bohoslužebné úkony se v důsledku toho mohly konat v chrámovém prostoru. S tím ovšem vyvstal problém společenský - jak oddělit velmože a prostý lid. Proto se v románských kostelech začaly stavět tribuny (empory), odkud mohl bohoslužbu z výšky nad hlavami ostatních věřících sledovat velmož s rodinou. Tribuna měla vlastní vchod (obvykle po můstku ze sousedního paláce), který ještě posiloval symbolickou nadřazenost urozených lidí.

Nejstarší kostely postavené podle vzoru západoevropských bazilik se výjimečně objevují již v 10. století, ale jednolodní obdélníkové baziliky s věží převládaly teprve ve 12. století. V nejvýznamnějším přemyslovském sídle na Pražském hradě byla postavena bazilika sv. Jiří již na konci 10. století, v polovině 12. století pak byla přestavěna v raně románskou trojlodní baziliku.

Raně středověký kostel - rekonstrukce (Modrá)

ROTUNDY

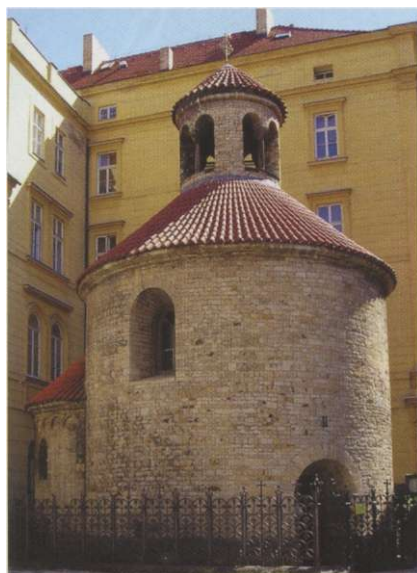
Budeč - rotunda sv. Petra a Pavla
z 10. století je zřejmě nejstarším kostelem v českých zemích, dochovaným bez výraznějšího zásahu do původní hmoty zdiva (věž přistavěna na konci 12. století). K rotundě byla později přistavěna boční loď, stejně jako v případě jiných rotund.

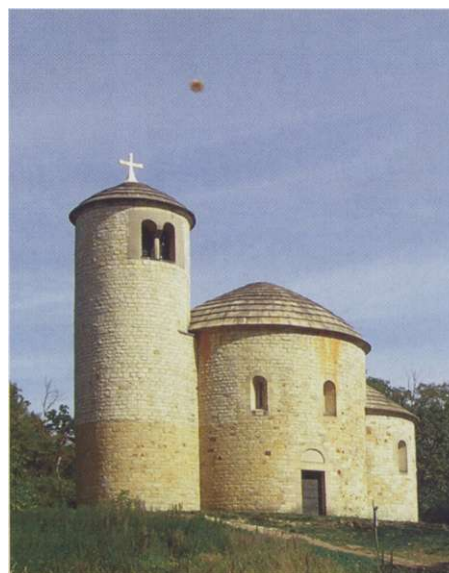
Hradešín
- kostel sv. Jiří, rotunda
z 1. čtvrtiny 12. století

Kostelec u Křížků
- kostel sv. Martina, rotunda
z 2. čtvrtiny 12. století

Praha, Staré Město
- rotunda sv. Kříže z konce
11. století

Kaple sv. Jiljí na Řípu
- kaple vysvěcena roku 1126
po opravě starší stavby
(původní zřejmě neměla věž),
opravena koncem 19. století

BAZILIKY

Poříčí nad Sázavou - kostel sv. Petra, postavený patrně kolem poloviny 12. století

Stará Boleslav - kostel sv. Klimenta z 11. století, přestavěný ve 3. čtvrtině 12. století

Pražský hrad - raně románská trojlodní bazilika sv. Jiří

Apsida - malý polokruhový výklenek pro oltář v kostele (především u rotund), jeho prodloužením vzniklo presbyterium. Pokud byla apside pouze jedna, bývala umístěna na východní straně.

Bazilika - jedno- nebo trojlodní chrám (v západní Evropě výjimečně i pětিলodní). Střední loď je vyšší než postranní a u stropu jsou nad střechou postranních lodí okna (bazilikální), která osvětlují vnitřní prostor. Na východní straně bývá apside.

Empora - tribuna v kostele (obvykle v úrovni prvního patra paláce, s níž bývala spojená můstkem). Sloužila majiteli kostela nebo řeholníkům k účasti na bohoslužbě (odděleně od prostého lidu).

Chór - zvýšené kněžiště mezi apsidou a hlavní lodí, určené původně pro kněze nebo chórové zpěváky.

Karner - hřbitovní stavba, v přízemí je umístěna kostnice a v patře kaple.

Kruchta - tribuna pro zpěváky a hudebníky, umístěná většinou na západní straně chrámového prostoru.

Krypta - částečně do země zapuštěný prostor pod chórem nebo presbyteriem, který ve středověku sloužil k pohřbívání a k uctívání kultu zemřelých.

Ossarium - kostnice, prostor určený k ukládání kostí ze zrušených hrobů.

Presbyterium (kněžiště) - většinou protáhlé a zúžené zakončení chrámové lodě, prostor určený pouze pro kněze, řeholníky či členy kapituly, v němž je oltář a koná se bohoslužba.

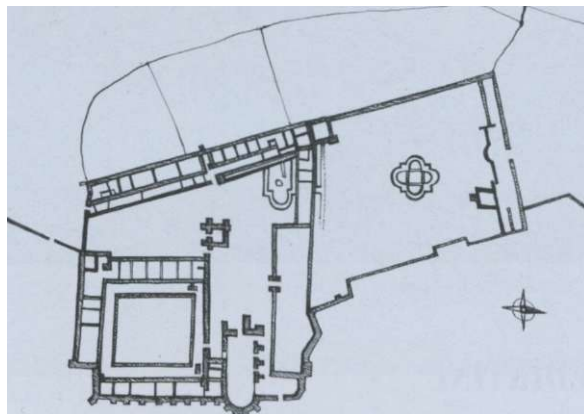
Rotunda - velkomoravský a románský kostelík válcovitého tvaru, obvykle s jednou nebo několika apsidami.

Transept - chrámová loď, umístěná napříč k ose hlavní lodě (v takovém případě má chrám půdorys kříže).

Benediktinské kláštery vznikaly postupně i v blízkosti dalších významných středisek přemyslovské moci. Kněze od nich očekával podporu své vlády. Kláštery byly střediskem vzdělanosti, mniši uměli číst a psát, vyznali se ve výtvarném umění i v řadě dalších řemeslných činnostech. Proto je panovník využíval v diplomacii, administrativě i při budování významných staveb (např. v klášteře na Ostrově u Davle se zhotovovaly reliéfní dlaždice). Posláním benediktinských klášterů nebyla misijní činnost, a proto byl jejich vliv na prosté obyvatelé země malý nebo téměř žádný.

Situace se změnila po roce 1140, kdy do českých zemí přišly ve své době módní řády premonstrátů a cisterciáků. Tyto řády mnohem lépe odpovídaly nejen potřebám náboženským, ale především hospodářským - podílely se na zemědělské kolonizaci pustých krajů, na zakládání měst, prosazovaly nové zemědělské postupy a řemesla. Oba tyto řády působily podstatně intenzivněji

Benediktinský klášter - schéma vnitřní části (klauzury)

než benediktini mezi prostým lidem. Kromě šíření hospodářských znalostí se aktivně zasazovaly o reformu náboženského života (prosazovaly římské pojetí bohoslužeb).

Velice záhy oba nové řády zatlačily benediktiny do pozadí. To se projevilo tím, že nejen zakládaly nové kláštery, ale získaly také některé starší, odkud byli benediktini vyhnáni. Růst vlivu nových řádů zabrzdlilo papežské schizma v roce 1159 (král Vladislav se postavil na stranu císaře, zatímco řády podporovaly papeže). V době usmířování českých zemí s papežskou kurií přišel do českých zemí v roce 1169 další vlivný řád té doby - johaniti.

I když vliv řádů postupně rostl, do konce 12. století nepřesáhl počet klášterů v českých zemích tři desítky.

KLÁŠTER

Již v 8. století existovaly v bavorském Podunají významné a vlivné benediktinské kláštery, které se podílely na šíření křesťanství do českých zemí. Bavorští benediktini se pravděpodobně pohybovali v okolí přemyslovských

knížat ještě dříve, než byl na Pražském hradě založen klášter. Přesto nelze zakládání prvních klášterů vykládat jen zájmem o šíření víry. Zůstávaly stejně jako kostely pod přímým vlivem knížete a hrály roli v upevňování světské moci. To umožňoval fakt, že benediktinské kláštery nebyly v rámci církve řízeny centrálně, ale každé opatství bylo samostatné.

Je charakteristické, že první klášter sv. Jiří na Pražském hradě byl ženský a významný vliv si v něm podržely ženy z přemyslovského rodu (stával se útočištěm vdov po knížeti, vychovávaly se zde dcery z přemyslovského rodu). Nejstarší mužské benediktinské kláštery vznikly v souvislosti se založením pražského biskupství (roli hrály spíše motivy mocenské než náboženské).

STAVEBNÍ VÝVOJ KLÁŠTERA

Benediktinský klášter se v návaznosti na řádové předpisy stavěl podle předem daného schématu, které odráželo způsob klášterního života. Dispozice plně vyvinutého kláštera z 9. století (unikátní plán je dochován v rukopisu Codex Sangallensis) sloužila bez podstatnějších změn jako vzor pro výstavbu klášterů po celý středověk. Z podobného schématu vycházela přes drobné stavební odchylky i většina reformních řádů 12. a 13. století.

Ve středu kláštera se nacházela bazilika, k jejímu jižnímu boku byla připojena budova klauzury o čtyřech křídlech. Klauzurou se označovaly prostory, kam neměli přístup laici, ale pouze členové řádu. Podle schématu ze St. Gallen byl ve středu budovy pravoúhlý rajsý dvůr, který ze čtyř stran obklopoval ambí. V severní části klauzury byla od 11. století kapitulní síň (zde se konala shromáždění mnichů), ve východní v patře dormitář (ložnice) a v přízemí kalefaktorium (jedna z mála vytápěných místností, kde se mohli

víra

mniši ohřát), lázeň a latríny, v jižním křídle refektář (jídlna). Z refektáře na západ vedla chodba do kuchyně (u níž stála pekárna a pivovar). V západním křídle klauzury byly skladovací prostory (cellarium). V přízemí byly uloženy sudy s pivem a vínem a v patře potraviny. Odděleně u severní strany kostela stály budovy přístupné laikům - budova k ubytování hostů, příbytek fortnýře (vrátného), škola, prelatura, špitál (pro nemocné). O něco dále pak sýpky, chlévy, stáje, zahrada a bylinkářská zahrádka, příbytky a dílny služebníků a řemeslníků.

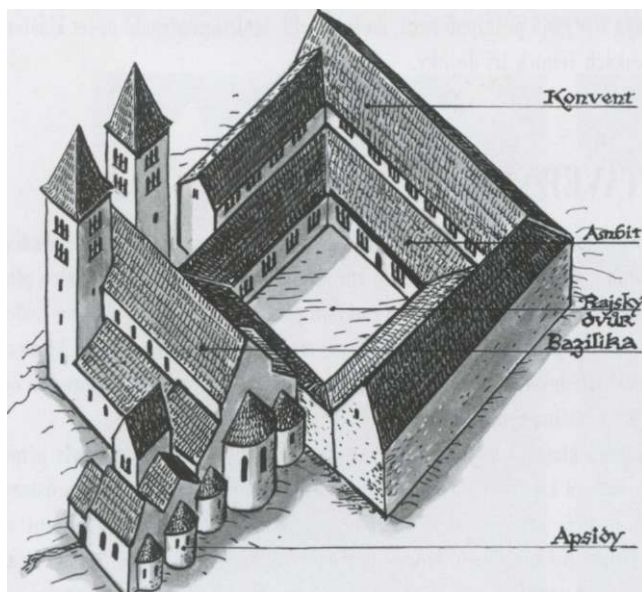

Ostrov u Davle - dochované základy benediktinského kláštera

BENEDIKTINI

Řád založil na počátku 6. století sv. Benedikt z Nursie. První klášter postavil na vrchu Montecassino jižně od Říma. Zásady pro soužití mnišské komunity formuloval do 73 článků, které do detailu organizovaly život konventu, symbolizujícího dokonalou boží dílnu. V čele komunity stál mnichy zvolený opat, který podle zásad římského práva nejen řídil život ostatních, ale také je trestal. Ke správě konventu si zřizoval sbor podřízených funkcionářů, v důležitých rozhodnutích pomáhala opatovi rada nebo shromáždění celého konventu (z něhož se později vytvořila kapitula).

Jako závazná norma pro život západoevropských mnichů byly zásady benediktinského řádu přijaty na cášských synodách v letech 816-817 (do té doby

Benediktinský klášter - rekonstrukce kláštera na Ostrově u Davle

existovaly i jiné regule, např. irsko-skotské mnišství sv. Patrika). Dalším krokem klášterních reforem se stalo založení kláštera Vilémem Akvitánským v burgundském Cluny (v roce 910). Tento klášter nebyl podřízen světským vládcům a dokonce ani církevním autoritám (jako předchozí), ale pouze sv. Petrovi. Stal se tedy nezávislou církevní mocí. Záhy začal klášter v Cluny budovat další převorství, která se stala oporou reformy klášterního života. Nezávisle však vznikly v rámci benediktinské řehole i další reformní směry.

Gorská reforma lotrinských klášterů se přes Řezno dostala i do kláštera v bavorském Niederalteichu, pod jehož přímým vlivem byla založena většina nejstarších českých klášterů. Další vlnu zakládání českých klášterů ve 12. století ovlivnila reforma hirsaukská, zprostředkovaná klášterem ve Zwiefaltenu. Tato reforma se v některých ohledech blíží cisterciáckým reformám, např. zavedením laických konvršů, zmírněním přísných asketických zásad (mniši mohli lépe pečovat o tělesnou hygienu, směli se lépe oblékat a dostávali lepší stravu).

Všechny reformy se snažily o návrat k prvotnímu znění benediktinské řehole se širokými kulturními a literárními ambicemi. Reformy 11. století vedly k diferenciaci do té doby jednotných řeholních bratrstev. Někteří mniši přijali kněžské svěcení a věnovali se službě duchovního. Vznikla také vrstva spolubratří (confrantes, staročesky konvrš), což byly osoby, které neskládaly řeholní slib a neúčastnily se chórových modliteb, ale věnovaly se (stejně jako u cisterciáků) především hospodářské činnosti. Kláštery se sdružovaly podle reformní příslušnosti a také podle principu filiace (nově založený klášter byl vždy do určité míry podřízený autoritě toho kláštera, který se podílel na jeho založení - obvykle byl obsazen jeho mnichy). Až do konce 12. století byl benediktinský řád symbolem klášterního života a jeho normy vzorem pro působení kláštera.

Benediktinská opatství

Praha-Břevnov (993)

Ostrov u Davle (konec 10. století)

Sázava (1032, do r. 1097 staroslověnská liturgie)

Třebíč (1109)

Rajhrad (1045)

Hradiště u Olomouce (1078, 1143 předán premonstrátům)

Opatovice nad Labem (1086 až 87)

Kladruhy (1115)

Postoloprty (před rokem 1119)

Vilémov (snad již 1131 uvádí se 1160)

Želiv (1144, 1149 předán premonstrátům)

Podlažice - Chrast u Chrudimi (1160)

Konventy benediktinek

Pražský hrad, konvent u sv. Jiří (70. léta 10. století)

Teplice (1160 až 67)

Oděv benediktinů

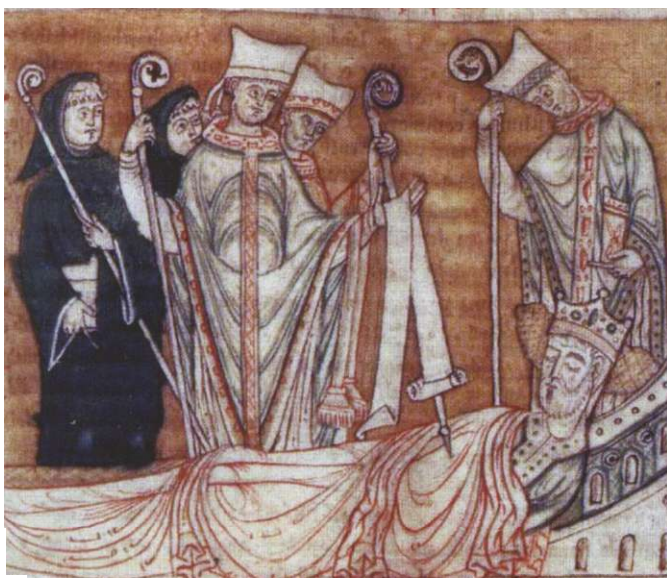
Základem je černý hábit s cingulem a černým škapulířem. Podle sv. Benedikta měl být mnich vybaven pro život v klášteře dvěma svrchními oděvy s kapucí a širokými rukávy, dvěma spodními oděvy, plátěným nebo koženým opaskem, zástěrou nebo škapulířem s kapucí, punčochami, střevíci, šátkem, nožem, jehlou, písátkem a tabulkou na psaní.

Chebý hrad - svorník v hradní kapli

ROMÁNSKÉ STAVBY

Od 11. století se v západní Evropě prosazoval trend odlišení církevních staveb (v duchu clunyjské reformy) od staveb císařských jako projev emancipace papěství vůči světské moci. Tak vznikala do jisté míry závažný styl románské církevní architektury. Jí se inspirovala i většina obdobných staveb v českých zemích. Je nesporné, že se na jejich řešení podíleli přímo vzdělaní preláti (především benediktinští mniši) anebo kameníci, kteří znali církevní stavby v zahraničí. Je také logické, že podobné stavební prvky převzalo i těch několik světských kamenných staveb, které v českých zemích ve 12. století vznikly

Benediktinští mniši a preláti - anglická iluminace z let 1130 až 1140

(a to jak v prostředí knížecího dvora, tak v předhradí pro zámožné kupce). Přesto románský styl netvořil ani na konci 12. století charakteristický stavební ráz českých zemí, neboť kamenných staveb bylo nejvýše kolem jednoho sta. Stavebním materiálem raně románských staveb je v převážné míře opuka (hrubě opracované kvádry), v menší míře i lomový kámen (břidlice aj.).

Románská zeď z opukových kvádrů

PORTÁLY A OKNA

Dveřní a okenní otvory církevních i světských staveb byly malé, zakončené pravidelným obloukem. Protože se však zdi stavěly široké, špalety dveří a oken se směrem ven rozevírají, aby do interiéru vnikalo co nejvíce světla. Typ dvojíých či trojitých oken, oddělených od sebe jen úzkým sloupkem, se objevuje ve 12. století. Tento dekorativní prvek s oblibou přebíraly i stavby světské. Vnější zdi se neomítaly, ale často se apsidy zdobily výsyp pod hlavní římsou.

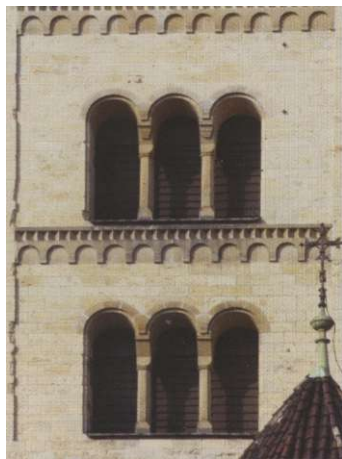
církevní stavby

Praha, Staré město - portál rotundy sv. Kříže

Cheb - portál hradní kaple

Pražský hrad - věž baziliky sv. Jiří

Praha, Staré Město - rotunda sv. Kříže

Pražský hrad - bazilika sv. Jiří

Říp - rotunda sv. Jiří

Cheb - okno císařského paláce

Krnov - kostel sv. Benedikta, fresky s výjevy mariánského cyklu z přelomu 12. a 13. století

INTERIÉR

Zatímco vnější zdi kostelů byly neomítnuté, zdi v interiérech se nejen omítaly, ale s největší pravděpodobností i zdobily freskami. Figurální výzdoba je doložena již ve velkomoravské rotundě v Mikulčicích. Většina fresek v raně středověkých chrámech zřejmě představovala výjevy ze života Krista, Panny Marie, případně patrona, jemuž byl kostel zasvěcený. Fresky bývají vždy soustředěny v apsidě či presbyteriu, kde se nacházel oltář a kam směřovaly pohledy věřících. Smysl fresek nebyl zřejmě estetický, spíše didaktický. Scény měly věřícím připomínat události, na nichž byla založena křesťanská víra. S tím, jak se latinská liturgie postupně odcizovala prostým věřícím, nabývaly obrazy často důležitějšího významu, než mělo při mši mluvené slovo. Významnější výjimku v českých zemích představuje pouze unikátní soubor fresek ve znojenské rotundě sv. Kateřiny, který představuje scény z dějin přemyslovské dynastie.

Krnov - kostel sv. Benedikta, fresky s výjevy mariánského cyklu z přelomu 12. a 13. století

Stará Boleslav - kostel sv. Klimenta, alegorická postava, freska z 3. čtvrtiny 12. století

HLAVICE A SLOUPY

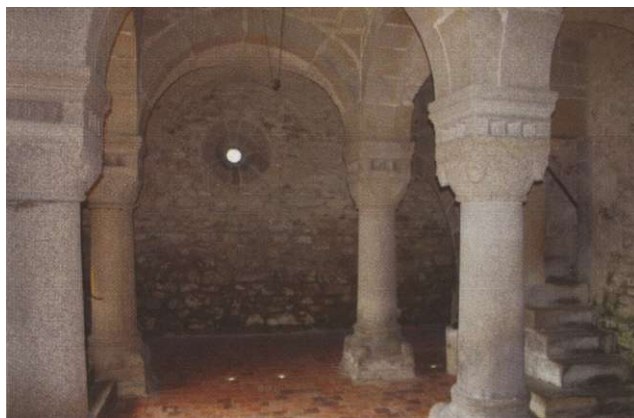

Hlavice sloupů - kaple chebského hradu z 2. poloviny 12. století

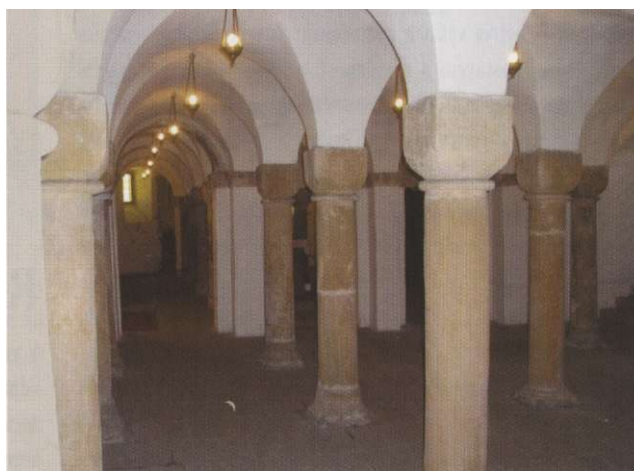
církevní stavby

Triumfální oblouk - první patro kaple chebského hradu

Románská kaple - přízemí kaple chebského hradu

Románská krypta - kostel sv. Václava ve Staré Boleslavi
z 11. století, krypta později barokně upravená

Presbyterium - přízemí kaple chebského hradu

odívání a móda

FUNKCE ODĚVU

O raně středověkém oděvu v českých zemích máme k dispozici žalostně málo dokladů, ale s určitostí lze tvrdit, že oděv byl jednoduchý a až na detaily podobný oděvu, jaký se nosil v celé západní křesťanské Evropě. Není důvod domnívat se, že by české země tvořily v oblékání výjimku. Pokud by tomu tak bylo, dobové prameny by určitě neopomněly takovou věc zdůraznit (jako třeba v případě Sasů).

Vazby velkomoravských a později přemyslovských vládců na římskou ríši se v oděvu projevovaly nesporně mnohem silněji než v jiných sférách běžného života, protože oděv hrál významnou roli společenskou a reprezentativní. Středověk neznal moderní touhu odlišovat se oděvem (a případně šokovat různými výstřelky). Oděv byl ve vyšších společenských vrstvách konvenčním znakem, který vyjadřoval postavení a zámožnost svého nositele. Rozmanité detaily oděvu nebyly samoučelné, ale pro současníky byly jasně čitelným označením. Proto bývala purpurová barva vyhrazena panovníkovi, meč urozeným mužům, církve si podle hierarchie vytvářela závazné typy liturgického roucha, jen vznešené ženy směly nosit zlaté šperky apod. Již z časů frankých králů a později především z doby vlády císaře Karla Velikého se dochovala různá nařízení, která pod rouškou křesťanské pokory zakazovala nosit nákladné oděvní doplňky či používat drahé látky a kožešiny, které byly vyhrazeny jen císaři.

I když přišel neznámý člověk do cizího prostředí, oděv ho v očích ostatních okamžitě zařadil do příslušné společenské vrstvy (a odtud se odvíjel způsob, jakým s ním jednali). Oděv vyšších vrstev byl v celé západní Evropě konvenční záležitostí. Středověk navíc neznal fenomén, který dnes označujeme jako móda, protože člověk se oděvem nechtěl odlišovat, ale naopak zařazoval se do určité vrstvy společnosti. Kromě jiného proto, že i bohatí lidé měli jen několik šatů, které nosili celý život, a často je po nich dědily děti a nosily je dál. Touha líbit se měla jinou filozofii, než je současný důraz na vnější tvary.

Tunika urozeného muže - svatý Jiří a jeho služebník zabíjejí draka v iniciále z Francie (kolem roku 1110)

Oděv panovníků a velmožů - Tři králové přinášejí dary
rakouská iluminace (kolem roku 1160)

ROMÁNSKÝ ODĚV

V raném středověku se pomalu měnila tisíciletá tradice antického způsobu odívání, založeného na minimálním sítí oděvních součástek. Zvláště vrchní šat se v antice ovíjel kolem těla (a podle postavy se na těle „aranžoval“). Od konce prvního tisíciletí ale v celé křesťanské Evropě již převládal jednoduše šitý oděv. Zatímco oděv prostých vrstev byl velice jednoduchý, svět zámožných si vytvářel nový zdobený styl. Pro románské umělecké cítění bylo charakteristické prolínání ornamentů (obvykle komponovaných do pásů), které se objevují současně na stavebních prvcích, nábytku i na oděvu (např. arkády a obloučky). Až do 11. století byl střih oděvu mužů i žen téměř stejný (a nezdůrazňoval tedy tvar a rozdílnost postav).

Nejlépe doložené je pochopitelně oblečení německých císařů (řada iluminací). Podobně jako císař a další křesťanští vládců se při oficiálních příležitostech oblékali i přemyslovští panovníci, jak dokládá vyobrazení krále Vratislava na fresce ve znojenské rotundě (dlouhá tunika, plášť se zdobeným lemováním, šněrovací střevíce, na hlavě čelenka). Oděv panovníka se zhotovoval z drahých látek, zdobených výšivkou či aplikacemi. Po celý raný středověk platila v odívání zámožných vrstev zásada, že prestiž se dosahovalo výlučně nákladností materiálu a nikoli střihem či ušitím (neboť vzhledem byly oděvy velice podobné).

LÁTKY

Tkané látky, jejichž zbytky se podařilo archeologům nalézt a analyzovat, ukazují, že naprostá většina byla tkána nejjednodušším způsobem, tedy plátěnou vazbou (založenou na pravidelném křížení osnovních a útkových nití). Složitější dekorativní vazby (keprová apod.) jsou doloženy jen vzácně. Lněné látky převažují nad vlněnými a většina byla zřejmě nebarvená. Od domácích hrubých látek se odlišují látky dovážené především z jihu Evropy, které se zhotovovaly z neobvykle jemné příze (často hedvábné, ale i bavlněné). Tkaly se dokonaleji a byly rozmanitě barvené. Cena takových látek musela být ale velice vysoká a je pravděpodobné, že ani nejvlivnější členové knížecí družiny si nemohli dovézt více oděvů ušitých z dovezených látek, pokud si je mohli dovézt vůbec. I vznešení lidé v raném středověku nosili zřejmě - vyjma významných příležitostí - oděvy z látek domácího původu.

TUNIKA

Tvary raně románských oděvů byly velice jednoduché a šlo v podstatě o variace na dva základní typy - tuniku a plášť. Tunika vycházela z antické předlohy, šlo o dlouhou košili sešitou po straně ze dvou širokých obdélníkových dílů. V horní části byl otvor pro hlavu a po straně dva spíše širší rukávy (obvykle se nepřisílaly, ale byly střižené společně se základními díly). Plášť byl jednoduchým přehozem, jehož tvar se na rozdíl od antické předlohy upravoval šitím (přidávaly se rukávy, kapuce, lemy a límce, buď kožešinové, či různě zdobené).

Různé variace tuniky a pláště byly rovněž základem oděvu většiny obyvatel českých zemí, pouze s tím rozdílem, že se k jejich výrobě používaly většinou domácí látky. Zatímco vyšší společenské vrstvy si libovaly v barevnosti oděvu (barvení látek bylo drahé a vyjadřovalo zámožnost), oděv většiny prostých lidí byl ze šedavého nebarveného plátna nebo sukna.

Z dlouhé tuniky se časem vytvořily dva kusy velice podobného oděvu - spodního a svrchního. Chudí lidé chodili obvykle v jediné tunice z domácí hrubé a celkem silné látky, která představovala jejich jediné ošacení (ovšem při špatném počasí používali ještě kusy látky jako jednoduché pláště či kápě k zakrytí hlavy a ramen). Zámožnější lidé si oblékali tuniky dvě, pod vrchní si brávali ještě spodní z jemnějšího plátna. Důvodem nemusel být jen pocit chladu (většina komnat se nevytápěla), ale zřejmě i to, že vrchní šat se šil z drahých látek a zdobil se výšivkami, proto mohl být na vnitřní straně drsný a na dotek nepříjemný. Pod něj se oblékala jemnější spodní tunika (z níž se později vyvinula košile), která byla kratší, volná a jen minimálně našasená. Střih svrchního šatu zámožných mužů i žen vycházel z tvaru dlouhé volné tuniky se širokými rukávy. Šila se z drahých látek (nejčastěji hedvábných brokátů), zdobila výšivkami a měla nákladné lemování u krku a na konci rukávů. Tento typ je doložen od 11. století, ve staré Francii se nazýval *blial*, *bliaud*, český termín neznáme. Podobný oděv mají na sobě podle dochovaných iluminací i přemyslovští panovníci. Ženské tuniky (vrchní i spodní) bývaly tvarem podobné mužským, ale delší. Urozeným dámám obvykle splývaly až po kotníky. Ženy na venkově nosily kratší oděv pod kolena, protože sloužil současně jako pracovní.

Protože si muži i ženy tuniky v pase podkasávali, patřily k oděvu buď kožené opasky, nebo různé pletené šňůry. Nejzámožnější nosili také opasky kovové (nejčastěji stříbrné). Opaskům se dokonce přisuzovala magická moc chránit před zraněním.

Vesničané v krátké tunice - německá iluminace, představuje správce, který rozděljuje práci poddaným (kolem roku 1030)

PLÁŠŤ A KALHOTY

Raně středověké pláště, tvořené jediným nesešitým kusem látky, nosili převážně chudí lidé. Zámožnější si nechávali zhotovovat pláště šité, které měly zdobené límce a okraje, bývaly u nich rukávy anebo na zádech kapuce, která se dala přetáhnout přes hlavu. K plášti zámožných lidí patřilo ozdobné zapínání (dva gombíky nebo přezky), jímž se plášť spínal pod krkem.

Kníže

Voľmož

Kupec

Vesničan

Z germánského prostředí se do evropského oděvu rozšířily kalhoty (původně jen sešité zástěrky upevněné v rozkroku). V 11. a 12. století byly již běžné, i když se nosily jen krátké pod tunikou (plnily tedy funkci jakýchsi spodků). Přes lýtky si zámožnější muži navlékali dlouhé punčochy či ovinky (šité z látky, nikoli pletené), které jim dosahovaly někdy až nad kolena. Prostí lidé chodili vždy s nahými lýtky, zřejmě i ve špatném počasí.

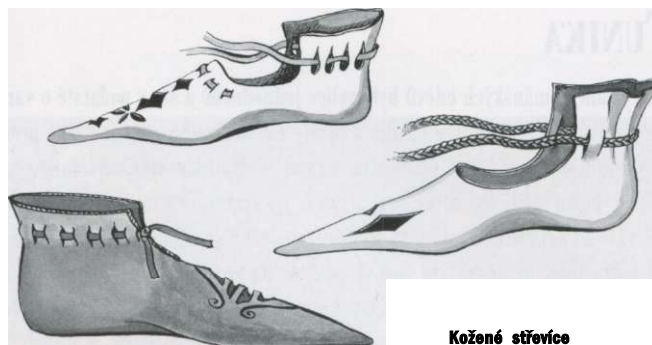
Venkovan s pláštěm a jeho pomocník v krátkých tunkách
- německá iluminace (kolem roku 1010)

POKRÝVKA HLAVY

I pokrývka hlavy měla - stejně jako oděv - svou symboliku. Platilo to nejen ve světě prelátů (papežská tiára, opatská a biskupská mitra), ale i ve světském životě. Muži si hlavu od 11. století zakrývali polokulovitými čapkami. V Kodexu vyšehradském jsou zobrazeny jak jednoduché čapky, tak i lemované kožešinou či různě zdobené. Svobodné dívky chodily prostovlasé a hlavu si zdobily věnci z polního kvítí (v souvislosti se svatbou se o tomto zvyku zmiňuje Kosmova kronika). Vdané ženy si hlavu zahalovaly šátky, které se nazývaly různě: rouška, zavinutie nebo závoj. Středověké šátky bývaly poměrně velké, zakrývaly čelo, temeno a část lící, ovíjely krk a cípy či řasení splývaly na záda. Materiál vyjadřoval zámožnost ženy, proto byly šátky nejen lněné, ale i nákladné hedvábné.

Prorok v plášti, střevících a klobouku
- vitraj z dómu v německém Augsbuergu
(kolem roku 1100)

Kožené střevíce

OBUV

Jako obuv jsou v raném středověku doložené běžné typy kožených a dřevěných sandálů. Pojem střevíce se zřejmě užíval pro označení dražší obuvi, kterou nosili příslušníci vyšších vrstev (uzavřené šněrovací boty nad kotníky, vyobrazené v Kodexu vyšehradském). Tyto střevíce měly úzkou špičku, kůže se pestře barvila a navíc ještě zdobila (výšivka širokými pruhy barevné kůže).

ZPŮSOB OBLÉKÁNÍ

Na noc si lidé oděv svlékali. Víme, že ještě ve vrcholném středověku spávali nází, a to nejen doma, ale i během cest. Pokud přenocovali ve velkých společných noclehárnách. Měli obvykle jediný oděv, který se nechával přes noc vyschnout a vyvětrat. S tím se pojí otázka, kolik vlastně měli lidé v raném středověku šatstva. Je jisté, že prostí lidé na venkově měli obvykle jediné šaty, které nosili, pokud to jen bylo možné. Pěstovali len, ženy předly a na jednoduchých stavech tkaly hrubá plátna. Z nich pak šily oděvy. Jenže produktivita zemědělství byla nízká a zřídka dokázala jedna usedlost za rok zpracovat víc surovin než na jeden oděv (a někdy ani to ne). A protože se stále rodily děti a dorůstaly ty, které přežily, bylo třeba ušít šaty alespoň pro ně, případně nahradit to, co se definitivně zničilo. Proto nelze předpokládat, že by zbývala látka na náhradní šaty do zásoby. Kromě toho je otázka, co se stávalo s oděvem člověka, který zemřel. I když se nedá realita v případě prostých lidí archeologicky doložit, je pravděpodobné, že se nepohřbívali nází (i při nezměrné bídě si středověcí lidé vážili mrtvých). V hrobech žen se navíc nalézají záušnice, které potvrzují skutečnost, že se lidé na venkově pohřbívali oblečení (stejně jako panovníci, kde jsou oděvy bezpečně doložené).

U zámožnějších je odhad složitější. Z ustanovení pro život benediktinského řádu víme, že mniši měli mít oděvy dva, jeden na sobě a druhý náhradní. Z podobné představy vycházeli jistě i zámožnější lidé, ale ani v jejich případě nelze předpokládat, že by měli své truhlice naplněny šatstvem. I v pozdějších stoletích měli šlechtici a patricijové jen výjimečně více než tři svrchní oděvy a zhruba stejné množství spodního šatstva. K tomu jeden či dva pláště a několik oděvních doplňků jako čapka, rouška na hlavu, opasek, rukavice a další drobnosti.

Měštané v pláštích, čapkách a vysokých botách - anglická iluminace
(kolem roku 1135)

krášlení a hygiena

ŠPERK

Nákladný šperk řadil nositele na první pohled mezi zámožné, a tedy vlivné lidi. Někdy dokonce poměrně přesně symbolizoval jejich postavení. To platí především o prstenech (císařský, biskupský, řeholnic jako nevěst Kristových). Důležitý byl rovněž materiál. Za symbolický se považoval především nejdražší kov - zlato, v raném středověku vyhrazené špičkám společnosti. Ve francéštině platil zákon, že zlaté šperky smějí nosit jen příslušníci panovnického rodu, od milánského synodu musel být každý biskupský prsten výhradně zlatý. Do jaké míry platila symbolika zlata v rané středověké české a moravské společnosti, nevíme, ale můžeme předpokládat, že i zde mohla hrát určitou roli, především u gombíků a nákončí (menší počet nalezených zlatých a pozlacených gombíků oproti stříbrným a bronzovým).

Symbolický význam měly ovšem i jednodušší šperky. Záušnice z běžných kovů, jako je železo a měď, se v českých zemích nalézají často v hrobech prostých lidí. I záušnice, z dnešního pohledu velice prosté šperky, však byly současníky považovány za projev zámožnosti. Je třeba si uvědomit, jak vysoká byla pro prostého člověka cena kovu v raném středověku. I železné a bronzové záušnice tedy mezi obyvateli venkova reprezentovaly zámožnost a ne každý si je mohl dovolit.

ČELENKA

Pokud některý šperk doopravdy symbolizoval moc, pak to byly různé čelenky z drahých kovů. Hlavy si jimi zdobili především vládci, ale někdy i jejich manželky. Koruna byla původně vyhrazena jen pro císaře. V českém prostředí používali vládci různé čelenky, jak dokládají vyobrazení Přemyslovců ve znojemské rotundě a na mincích. Dochovala se také unikátní stříbrná čelenka z konce 12. století. Románské čelenky měly často na spodním okraji různé ozdobné závěsy.

Stříbrná čelenka - připisuje se knížeti Jindřichu Břetislavovi, neboť v arkádách je zobrazena postava vládce a současně biskupa (byl jediným Přemyslovcem, který v letech 1193 až 1197 zastával oba úřady). Čelenka je z velice slabého plechu a je pravděpodobné, že nesloužila jako knížecí klenot, ale jako model, podle kterého se měl honosný diadém zhotovit.

ZÁUŠNICE

Nerozšířenějším ženským šperkem byly záušnice, nejen v českých a moravských zemích, ale i na dalších územích osídlených západními Slovany. Jednoduchá kovová ozdoba se buď vplétala do vlasů, nebo se upevňovala na šnůrku, čelenku z kůže či pletenou (někdy vyšívanou) pentli, jíž si ženy ovinuly hlavu. Často se nosilo několik záušnic najednou, mnohdy různého tvaru či z různých materiálů. Pokud byly záušnice malé, vázaly si je ženy nad čelo, ale častěji je upevňovaly na spáncích tak, aby visely přes uši nebo za

Bronzové záušnice - z 11. až 12. století, nalezené v Hovorčovicích nedaleko Brandýsa nad Labem

Stříbrné hroznovité náušnice zdobené granulací - Staré Město u Uherského Hradiště

uši (proto záušnice). Někdy si ženy pro lepší vzhled zavěšovaly na záušnici ještě další záušnici nebo jiné ozdoby (mušle, korálky).

Záušnice se zhotovovaly z nejrůznějších kovů, nejčastěji z bronzu, mědi a stříbra. Zámožné ženy nosily záušnice ze zlata, ty nejméně ze železa či olova. Bývaly nejen z hladkého drátu či ze splétaných různě profilovaných drátků, ale také se zdobily jednoduchým filigránem, granulací nebo se roztepávaly do malých plošek. Dochovala se řada typů nejrůznějších velikostí (průměr kroužků od 1 do 10 cm). Nejjednodušší měly tvar pravidelného kruhu, který se na stužku navlékal. Často měly kroužky ještě malé očko, jímž se provlékala nit k zavěšení na čelenku. Nejoblíbenější a také nejrozšířenější byly esovité záušnice. Měly neuzavřený kruhový nebo elipsovité tvar, případně byly

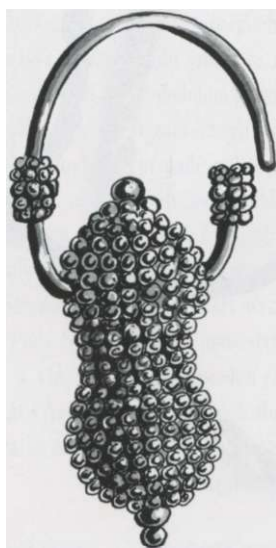
prohnuté do tvaru písmene C či S. Na jednom konci bylo očko na zavěšení, druhý konec byl ozdobně ukončený (roztepáním, žlábkováním, dalším očkem na zavěšení ozdoby apod.). Záušnice se obvykle dávaly ženám do hrobu.

NÁUŠNICE

Nákladně zdobené náušnice nosily ve velkomoravském období ženy z nejbohatších rodin. Většina náušnic se zdobila obdobnými technikami jako gombíky, zhotovovaly se především ze zlata a stříbra. Jejich tvar byl inspirován staršími šperky podunajské provenience. Existovala řada typů, označovaných podle tvaru - bubínkové, hroznovité, košíčkovité, měsíčkovité a sloupkovité.

Zlatá náušnice
z 10. století, nalezená v Praze

Stříbrná bubínková náušnice
- s bohatou granulací, 9. století

Pozlačená hroznovitá náušnice
- nalezená v dětském hrobě na Pražském hradě

Honosné zlaté lunicové náušnice s řetízky
- Staré Město u Uherského Hradiště

Zlatá sloupkovitá náušnice zdobená granulací
- Staré Město u Uherského Hradiště

Stříbrné hroznovitě náušnice zdobené granulací - Staré Město u Uherského Hradiště

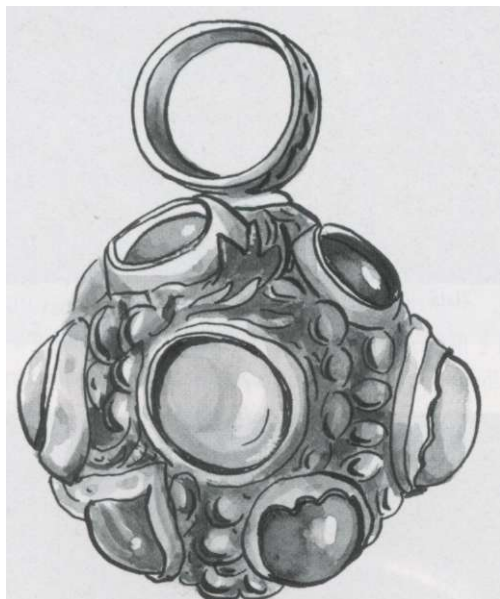
šperky

GOMBÍK

Gombík je kulovitý, uvnitř obvykle dutý knoflík. Nosily se vždy dva stejné v páru. Byly našité na okrajích pláště pod krkem zhruba ve výši klíčních kostí. Mezi ně se upevňoval proužek látky (často vyšíváný či jinak zdobený), někdy jen ozdobná šňůrka nebo řetízek, jejichž pomocí se okraje pláště spojovaly. Gombíky nosili muži i ženy, ale jen ti nejbohatší, protože většina dochovaných gombíků je zlatých či pozlacených a vždy nesmírně nákladně zdobených.

Gombíky představují jeden z neobvyklejších šperků velkomoravského období, oblíbené byly i v počátcích českého státu v 10. a 11. století. I když jejich cena byla ve své době vysoká, šlo o osobní šperky, které rodiče většinou neodkazovali dětem, ale nechávali se s nimi pohřbít. Dnes se gombíky nalézají obvykle v blízkosti klíčních kostí, což dokládá, že se urození lidé pohřbívali oblečení v plášti.

Prostí lidé si pláště spínali jednodušeji jen pomocí našitých kožených řemínků a tkaných pásků, provlékaných otvorem v okraji pláště anebo upevněných pomocí úchytek ze dřeva, kosti či jiného levného materiálu.

Zlatý gombík zdobený sklem
- z 9. století, nalezený v Praze

Zlatý gombík zdobený granulací - Staré Město u Uherského Hradiště

Spínání pláště gombíky je způsob obvyklý ve východních zemích (především v Byzanci). V západní Evropě se sice výjimečně objevuje, ale urození lidé si pláště obvykle spínali jinak, především velkými zdobenými přezkami zvanými fibule (jimiž se plášť spínal buď pod krkem, nebo na rameni podle antického vzoru). V průběhu 11. a 12. století gombíky mizí i v českých zemích a úprava pláště se přizpůsobuje německé módě.

I když lze výtvarnou předlohu velkomoravských gombíků (a některé používané zlatnické techniky) hledat v byzantské říši, styl a provedení vychází z domácí invence. O tom svědčí nálezy velkomoravských zlatnických dílen, nástrojů a dokonce i forem na lití gombíků. Velkomoravské gombíky z 9. století se objevují i v hrobech českých velmožů. Šlo o dovozy, protože vlastní česká produkce v té době neexistovala. Gombíky se v českých zemích začaly vyrábět až po pádu velkomoravské říše (přesídlili sem tamní zlatníci), ale styl a preciznost provedení byly již zběžnější.

Pozlacený bronzový gombík
- z 10. století, nalezený v hrobu staršího dítěte na Levém Hradci

Bronzová rolnička a knoflík - raně středověké ozdoby nalezené v Dřevčicích nedaleko Prahy

Zlaté gombíky zdobené granulací - Staré Město u Uherského Hradiště

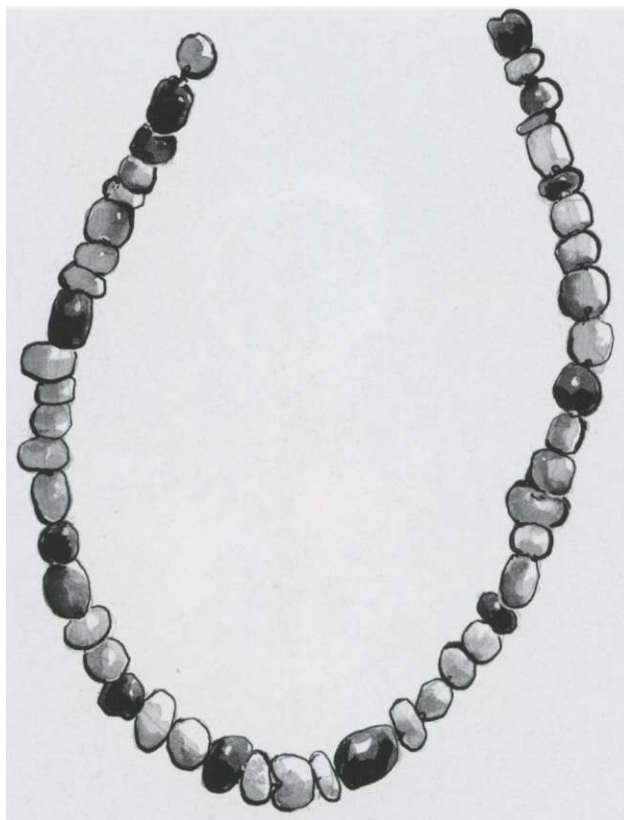

Zlaté gombíky z drátků zdobené filigránem - Staré Město u Uherského Hradiště

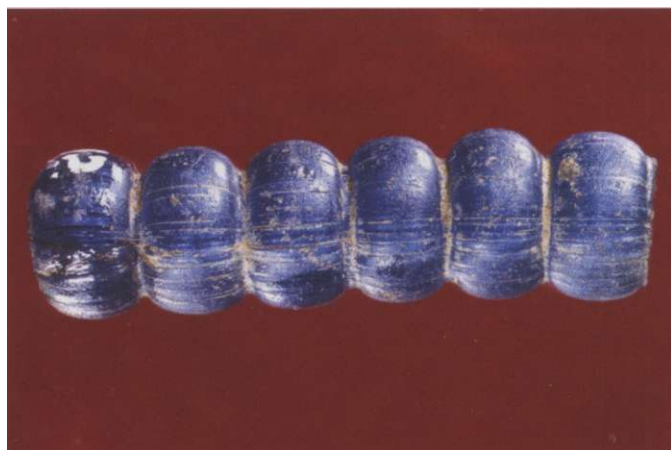
NÁHRDELNÍK

Obličej a krk byly hlavní části těla, které si lidé v raném středověku zdobili. Zřejmě pod vlivem podunajské oblasti se ve velkomoravském prostředí někdy nosil jednoduchý kovový nákrčník, zhotovený z jednoho nebo několika spletených drátů (obvykle stříbrných nebo zlatých). Podobné nákrčníky byly především ženským šperkem, ale nosili ho i muži. Mnohem obvyklejší byly ve velkomoravské společnosti, stejně jako později v českých zemích, rozmanité náhrdelníky. Staročesky se jim říkalo halže (odvozeno z německého Halse - obojek na krk).

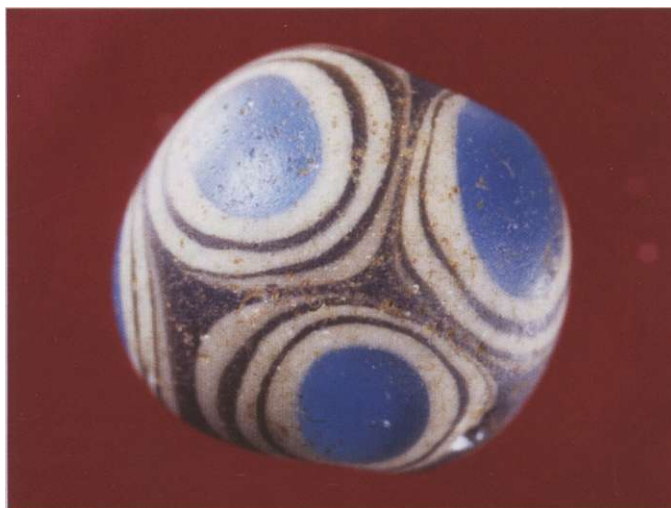
Náhrdelníky nosily především ženy, bohaté i ty chudé. Venkovské ženy si zhotovovaly jednoduché náhrdelníky samy z přírodních materiálů (šípky, trnky, kousky dřeva, mušličky atd.). Proto se žádné nedochovaly. Pro zámožnější ženy vyráběli jednotlivé komponenty pro náhrdelníky řemeslníci, a to z trvanlivějších a dražších materiálů. Oblíbené byly především korálky nebo perly ze skla různých barev. Korálky na náhrdelnících nebyly obvykle stejně veliké a někdy ani ze stejného skla. Protože se zhotovovaly ovíjením různobarevných skleněných vláken, některé nejsou jednobarevné, ale kombinují různé barvy (nejčastější bylo matně opálové, kobaltově modré a světle zelenkavé sklo). Četnost skleněných korálků vede k domněnce (i když zatím nepotvrzené), že jsou domácí, velkomoravské provenience. Skleněné náhrdelníky byly velice drahé, protože sklo bylo materiálem ceněným stejně jako drahé kovy. Kromě skla se ke zhotovování náhrdelníků užívaly i polodrahokamy či jiné barevné kameny, ale také přírodní perly a mušle.

Náhrdelník ze skleněných korálků - rekonstrukce podle nálezů v hrobu z 10. až 11. století, objeveného na Loretském náměstí v Praze

Ozdoba z kobaltového skla - z 9. století, nalezená ve Starém Městě u Uherského Hradiště

Korálek - z 9. století, nalezený ve Starém Městě u Uherského Hradiště

KŘÍŽKY A PŘÍVĚSKY

Jinou ozdobou krku bývaly přívěsky na řetízku či koženém řemínku. Pro křesťanskou společnost se staly charakteristické malé, z kovu lité křížky. Celkem výjimečně se zhotovovaly z drahých kovů, nejčastěji byly bronzové. Původně nešlo o prosté kříže, ty nejstarší byly širší a někdy na nich byla vyrytá postava, která pravděpodobně symbolizovala Krista.

S vírou souvisí také užívání amuletů. V Kolíně byl v hrobě z konce 9. století nalezen amulet tvořený zlomkem lidského žebra, zasazeným ve třech zlatých páscích (nesporně pod vlivem křesťanské víry v moc ostatků mučedníků). Jako přívěsky se v raném středověku objevují také malé závěsné schránky - hranaté lichoběžníkové kaptorgy či kulovité pomandery. V nich mohl být rovněž uložen ostatek či jiný předmět, který měl povahu amuletu, ale častěji se v závěsných schránkách nosily intenzivně vonící aromatické látky. Jejich posláním však nebylo šířit příjemnou vůni kolem svého nositele. I vůni se totiž přisuzovala ochranná funkce. Lidé věřili, že se nemoci přenášejí špatným povětrím, a proto bývalo zvykem čichat k aromatickým látkám, aby člověka ochránily (až do renesance se za způsob ochrany před morem považovalo vykuřování jalovcem).

Celkem vzácně se objevují i jiné druhy přívěsků. V mohyle u Želének byl nalezen náhrdelník z 9. století, tvořený masivním zlatým řetězem, na kterém je ve filigránovém osazení onyxová portrétní kamej (pravděpodobně pozdně římská). Osazení kameje ukazuje dobový náhled na podobné skvosty. Je totiž zasazená obráceně, tedy z pohledu pozorovatele hlavou dolů. Žena mohla kamej zvednout ke svým očím a podívat se na ni (z jejího pohledu bylo vyobrazení na kameji umístěno správně). Posláním šperku bylo, aby se mohla těšit především sama majitelka.

Závěsný křížek - vyrobený v 9. století z olova, nalezený v Uherském Hradišti

PRSTEN

Z hlediska symboliky byl po celý středověk nesporně nejvýznamnějším šperkem. Původně ho nosili především preláti, později i rytíři a stejně tak některé ženy. Prsten patřil mezi tradiční symboly panovníka, ale současně se od samotných počátků křesťanství stal odznakem víry. Prsten nosil biskup na znamení svého úřadu (dostával ho při převzetí úřadu, tento akt se nazýval investiturou). Původní biskupské prsteny byly velice prosté, ale na synodě v Milánu bylo ustanoveno, že biskupský prsten má být zlatý a osazený drahým kamenem (nejčastěji se užíval safír, někdy i polodrahokamy, např. opál). Honosný prsten nosil samozřejmě i papež a také opatí klášterů. Prsten se tak stal symbolem zasvěcení. Od konce 12. století nosily prosté kroužky (obvykle olověné či železné) jeptišky na znamení, že se zasnoubily s Kristem. Jednoduché ženské prsteny (zlaté, stříbrné i bronzové) známe z velkomoravského světského prostředí, ale není jich mnoho a je zřejmé, že nebyly příliš rozšířené (i urozené ženy musely rukama pracovat). Několik je doloženo i z raně středověkých Čech (ze severu dovezený zlatý prsten s almandinem, zlatý prsten s odlévanou plastickou výzdobou pražské provenience).

NÁKONČÍ

Mezi mužské šperky můžeme řadit nákončí, kovaná zakončení kožených opasků. Jejich variabilita je obrovská. Odlévala se z bronzu, stříbra, bývala i zlatená, k jejich zdobení se užívaly všechny dobové šperkařské techniky. Některá nákončí byla osazená drahými kameny, sklem, perličkami apod. Dekorační motivy vycházejí ze stylizace rostlin (vinná réva, lilie, palmety) a zvířat (spíše bájných než reálných), setkáváme se i s motivy křesťanskými a s výjevy z běžného života (lov se sokolem).

Nákončí - bronzová pozlacená z 9. století, nalezená v Kourími

Nákončí, ozdoby a zdobená přezka - součásti jednoho opasku, unikátní soubor z 9. století, nalezený ve Starém Městě u Uherského Hradiště

Nákončí - přední strana zdobená filigránem,
sklem a almandiny, 9. století, Staré Město u Uherského Hradiště

ŠPERKAŘSKÉ TECHNIKY

Výrobci šperků (tyglíky a slitky kovů) byly nalezeny v hradišti u Mikulčic i na Pražském hradě používali především bronz, stříbro a zlato. Model šperku se nejprve vyřezal ze dřeva, pak se obalil hrnčířskou hlinou a vypálil v peci. Tak vznikla keramická forma (obvykle na jedno nebo několik málo použití). Do formy se odlil hrubý tvar šperku. V případě gombíku se samostatně odlily dvě polokoule, které se spojily (gombík byl dutý), a přivařilo se ouško. Pokud se zhotovovaly náušnice, záušnice či prsten, připravila se z drátu kostra. Následovala nejobtížnější fáze výroby - zdobení.

Od velkomoravské doby se užívaly pracné techniky, jejichž pomocí bylo možno v bohatých kompozicích vytvářet složité ornamentální vzory - většinou geometrické či stylizované rostliny (úponky, listy apod.). Po rozpadu velkomoravské říše se někteří výrobci šperků přestěhovali na dvůr českého knížete. V 10. a 11. století se však původní filigránsky jemné vzory postupně zjednodušují a provedení šperků je na pohled hrubější.

TECHNIKY ZDOBNÍ ŠPERKŮ

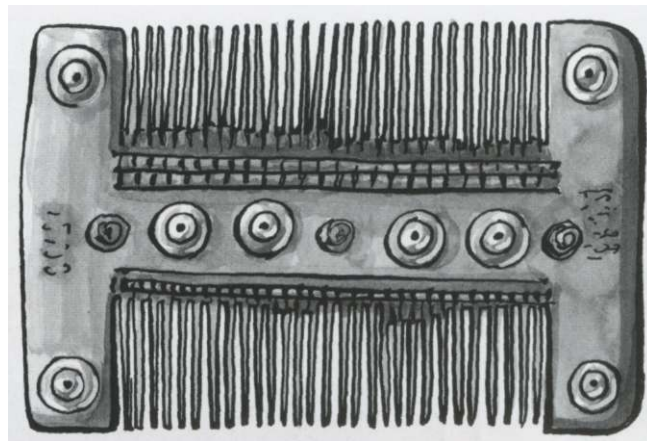
<i>Email</i>	zdobení kovů natavováním sklovitých past (barevné oxidy kovů)
<i>Filigrán</i>	přiletování jemných zlatých nebo stříbrných drátků (často ještě ozdobně stáčené, tordované nebo zrněné)
<i>Granulace</i>	dekorace povrchu malými zlatými nebo stříbrnými zrny
<i>Niellování</i>	vyryté žlábků se zaplní kašovitou hmotou (ze směsi stříbra, mědi, olova, síry a boraxu). Šperk se vypálí při relativně nízké teplotě a vyleští. V místě rytiny se vytvoří kontrastní, ocelově šedá až černá výplň.
<i>Plátování</i>	zakrytí povrchu ušlechtilějším nebo na pohled krásnějším kovem
<i>Tauzování</i>	vytváření ornamentu vkládáním stříbra nebo zlata do méně ušlechtilého kovu za studena (vbíjením či jinak)
<i>Tepání</i>	vytváření ornamentu mechanicky za studena (úderu malého kladívka a pomocí kovových razidel)

ÚPRAVA VLASŮ A VOUSŮ

Stejně jako nebylo odívání ovlivněno módou, také úprava vlasů a vousů závisela především na individuálním vkusu. Od rozpadu římské říše chodili muži v převážné míře vousatí a tento zvyk přetrvával až do 12. století. Holili se jen preláci (v jejich případě šlo o liturgický předpis), zřejmě i někteří panovníci, velmožové a někdy i prostí lidé. Jejich počet nebyl velký, což kromě jiného dokládá fakt, že se archeologům v českých zemích dosud nepodařilo nalézt mezi nástroji z 11. a 12. století břitvu.

Je možné, že vousy se považovaly za znamení mužnosti nebo cti, jak by dokládala zmínka kronikáře Kosmy. Jeden z účastníků povstání proti knížeti „byl popaden za vousy a voděn třikrát kolem tržiště“ a potom mu „před očima celého trhu byly na špalku uťaty vousy“.

Muži nosili i delší vlasy. Na iluminacích z 11. a 12. století jim často splývají až na ramena a bývají pečlivě nakadeřené (zvláště u příslušníků vyšších vrstev). I když je dokladů velice málo, zdá se, že delší vlasy nosili vousatí muži, zatímco ti, kteří se holili, si vlasy stříhali častěji. Zvyk nosit vousy a delší vlasy souvisel nesporně s malou péčí, která se jejich úpravě věnovala.

Kostěný hřeben - z 10. až 11. století, nalezený na Pražském hradě

K životu církevních prelátů patřil obřad postřížin. Tradičnímu liturgickému obřadu se podrobovali všichni kněží - na temeni jim byly ostříhány nebo vyholeny všechny vlasy. Vyholenému místu se říkalo tonzura. Ve staroslověnské legendě o svatém Václavovi se píše, že obřadu postřížin se podrobovali i chlapci ve věku šesti let (zřejmě před přijetím do církevní školy).

Úprava ženského účesu byla prostá. Vdané ženy si hlavu zahalovaly plátěnou rouškou, a proto si vlasy jen zastříhovaly a nechávaly je volně splývat na ramena. Svobodné dívky chodily až do svatby prostovlasé. Z ojedinělých svědectví víme, že si svobodné dívky vlasy nestříhaly a splétaly je do bohatých copů. Nechávaly je volně splývat podél ramen nebo je rozmanitě stáčely na hlavě a ovínovaly vínky.

HYGIENA

Definovat pojem čistoty ve středověku je obtížné, protože máme k dispozici málo zpráv a navíc je zřejmě nedokážeme přesně vyloučit. Čistotu středověký člověk vnímal ve vztahu ke způsobu svého života, jeho kategorie byly zcela odlišné od dnešních.

Zatímco úklidu okolí svého obydlí věnovali lidé jen minimum péče, o osobní hygienu pečovali svědomitěji. V blízkosti obydlí se ve středověku vršily odpadky, a to jak kuchyňské, tak i biologické. S tím souvisel i všudypřítomný zápach, který lidská obydlí provázel. Odpadní jámy se nacházely často pár kroků od základů domů. Nezáměr o komunální čistotu souvisel se způsobem života, neboť lidé trávili většinu času prací mimo vlastní dům.

O tělo pečovali přece jen více. Z Kosmovy kroniky vyplývá, že nebylo nic neobvyklého, pokud se lidé koupali. Výrazem „špinavý“ vyjadřuje pohrdání. Zvyk mýt si ruce před jídlem se udržel ze starověku a přijalo ho i křesťanství (šlo ovšem o akt symbolický, nikoli o potřebu hygienickou). Horší to však bylo s čistotou oděvu. Šaty se běžně praly (Oldřichova Božena byla pradena, potkali se u studánky, kde prala prádlo). Ovšem frekvence praní šatů byla zřejmě malá, zvláště v zimě. Na noc si lidé propocené oděv svlékli, aby se vysušil, ale ráno ho znovu oblékali. Přirozený pach těla nebyl považován za něco ponižujícího, ale i zde zřejmě existovala subjektivní hranice. O venkovanech tvrdil jistý velmož, že páchnou. Týkalo se to ale spíše oděvu, protože urození měli dvoje či troje šaty a mohli se převlékat, zatímco prostí lidé nikoli.

„Sotva lze vidět něco špinavějšího, než jsou oni. Myjí se jen dvakrát do roka a šaty si nikdy nečistí, ale nosí je tak dlouho, až se rozpadnou na hadry.“ (vyslanec bagdádskeho chalífa o služebníci císaře Oty II. na konci 10. století)

Žně - německá iluminace, kolem roku 1190

Obstarávání potravin

LOV

Podíl zvěřiny ve stravě obyvatel raně středověkých hradišť byl malý, protože jen nepatrná část nalezených kostí patří divoké zvěři. Lze předpokládat, že divočina se objevovala téměř výlučně ve stravě vládnoucích vrstev a podávala se především na hostinách.

Od chvíle, kdy se ve společnosti začali vydělovat bojovníci, přecházela lovecká činnost na vládcu a jeho družinu. Většina obyvatel se věnovala zemědělství, a proto neměla zkušenosti nejen s bojem, ale také neuměla lovit. Jediné, co lidé na venkově dokázali, bylo lícit oka a pasti na menší zvěř. V odpadních jámách se objevují kosti zajíců, bažantů, bobrů, veverek, divokých prasat a další drobnější zvěře. Ale k tomu, aby mohl prostý člověk ulovit jelena, smku či medvěda, musel mít lovecké zkušenosti a také zbraně. Tím se pyšnila pouze vrstva bojovníků. Tak se postupně zrodilo právo zakazující pod přísnými tresty poddaným lovit. První nařízení známe z poloviny 10. století a opakuje se i v následujících stoletích.

Panovník a jeho družina nelovili jen proto, aby si opatřili maso. Lov byl rituál síly. ukázka schopností muže - bojovníka. Ulovit vysokou nebylo snadné, neboť podstatou lovu byl hon. Lovec na kořist nečíhal, ale pronásledoval ji. Za nejvyšší mistrovství se považovalo, pokud pronásledovatelé jelena uhnali tak, že zvíře kleslo. Lovec ho pak mohl zabít mečem, tedy nejčestnějším myslitelným způsobem. Vysokou bylo rovněž možno zabít při pronásledování na koni kopím. Luk se užíval zcela výjimečně (při zběsilé jízdě na koni hustým lesem je jeho užití prakticky nemožné, pokud zvíře nezaběhne na mýtinu, a těch bylo v lesích minimum). Ani menší zvěř se nelovila šípem, k jejímu lovu se používali cvičení sokoli. Sokolnictví bylo oblíbenou zábavou vyšších vrstev, nejen mužů, ale i žen. Zmiňuje se o něm legenda Život Konstantina (věrozvěsta Cyrila) z 9. století. Kostí dravců (jestřába, sokola, krahujce,

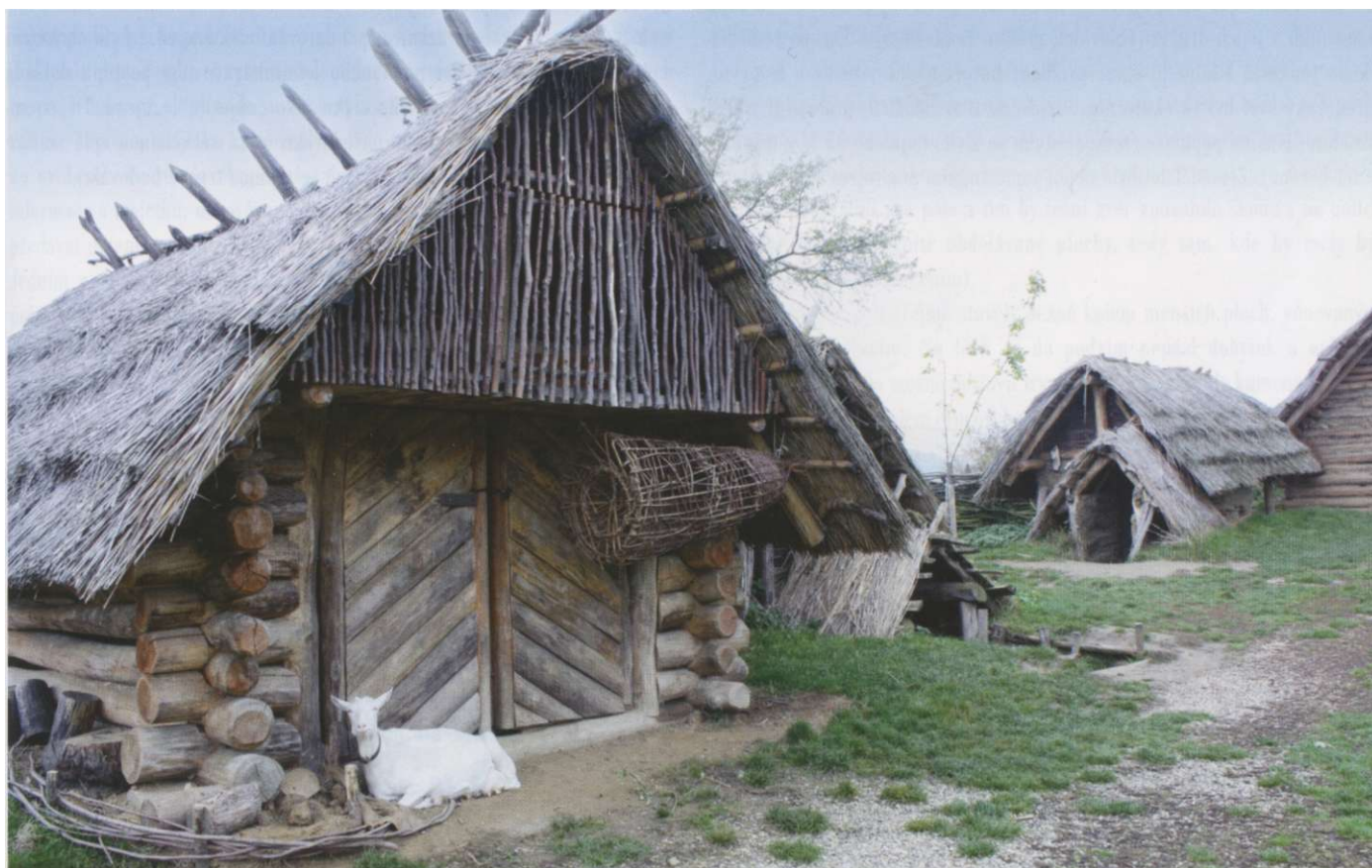
raroha a ostříže) se našly v přemyslovském hradišti Budeč.

Hon byl zkouškou síly lovce. Není náhoda, že se řada českých panovníků (stejně jako vládců jiných evropských zemí) při honu zranila, několik jich dokonce zahynulo. Panovník musel v každé situaci dokazovat své družině převahu. V boji musel jít v čele vojska, stejně se choval při lovu. Hon byl ve středověku společenskou zábavou (srovnatelnou s turnajem), teprve v druhé řadě prostředkem ke zpestření stravy. Ulovená zvěř na hostinách dokazovala obratnost vládce a měla zřejmě i rituální význam (tradovalo se, že v mase ulovené zvěře je ukrytá síla). Jedním z nejvýznamnějších služebníků knížecí družiny byl proto lovcí. Již v 11. století si kníže zřídil v lesích u Nižboru dvorec, který sloužil k odpočinku při honu.

RYBOLOV

Raně středověké osídlení bylo situováno do blízkosti vodních toků. Rybolov nebyl obyvatelům venkova zakázaný a technicky byl celkem snadný. Ryby se nejčastěji lovily do vrší pletených z proutí, doložené jsou také kostěné a kovové háčky k udici a bodce (lov nástrojem podobným kopí, zvaným krougle). Podle nálezů velkých jehel k pletení lze předpokládat i používání sítí. K rybolovu na řekách se užívaly úzké lodice (čluny dlabané z kmene stromu - monoxly). Na venkově existovali rybáři, kteří se rybolovem živili (ryby směňovali se sousedy za jiné potraviny).

Ryby se v malém také chovaly. Malý bazének (nejspíše sádka nebo halťýr na ryby) z 10. století byl nalezen na hradišti v Libici nad Cidlinou. Obecné se v Evropě rozšíření chovu ryb spojuje se šířením křesťanství (ryba byla postním jídlem). V benediktinských klášterech existovaly malé nádrže, budované

Rybářská vrš - rekonstrukce v Modré

lov a zemědělství

Rvbářská síť ve vchodu do domu rvbáře - rekonstrukce v Modré

podle antických vzorů (piscinia). Ryby z nich byly určené výhradně pro klášterní kuchyni. Znalost budování rybníku přinesli ve 12. století do českých zemí s největší pravděpodobností cisterciáckí mniši. Nejstarší rybníky byly malé a průtočné. Zřizovaly se v úzkých údolích na potocích, které se přehradily jednoduchou hrází s výpustí. Podobných rybníků však bylo v českých zemích založeno ve 12. století nejvýše několik desítek. Technika rybníkářského chovu stála teprve na svém počátku a byla téměř výlučně spojena s klášterním hospodářstvím. Podíl chovaných ryb zůstal proto v poměru k uloveným v řekách zanedbatelný.

ZEMĚDĚLSTVÍ

První Slované na českém a moravském území byli zemědělci. Pěstovali obilí a v menší míře chovali dobytek. Ve středověku existovaly dva světy - Evropa panovníků a jejich družin (bojovníci, preláti, řemeslníci) a Evropa zemědělského venkova. I když písemné prameny hovoří téměř výlučně o té první, středověký svět byl ve skutečnosti společností zemědělců, protože ti tvořili absolutní většinu populace (zemědělstvím se živilo nejméně 95 % všech obyvatel Evropy). Zemědělství bylo nejen zaměstnáním a zdrojem obživy, ale ve

všech směrech ovlivňovalo život, chování, kulturu a psychologii lidí.

Zemědělství raného středověku bylo celkem jednoduché, ale to neznamená, že by nebylo efektivní. Díky příznivým klimatickým podmínkám a dostatku úrodné půdy poskytovalo dobré výnosy, které byly zřejmě vyšší než v době vrcholného středověku, přičemž práce vynaložená na kultivaci polí byla menší. Rolníci dokázali vypěstovat dostatek obilí nejen k obživě své rodiny, ale ještě zbývalo na směnu za nezbytné zboží (železné nástroje, sůl) a také na dávky pro knížete a církev.

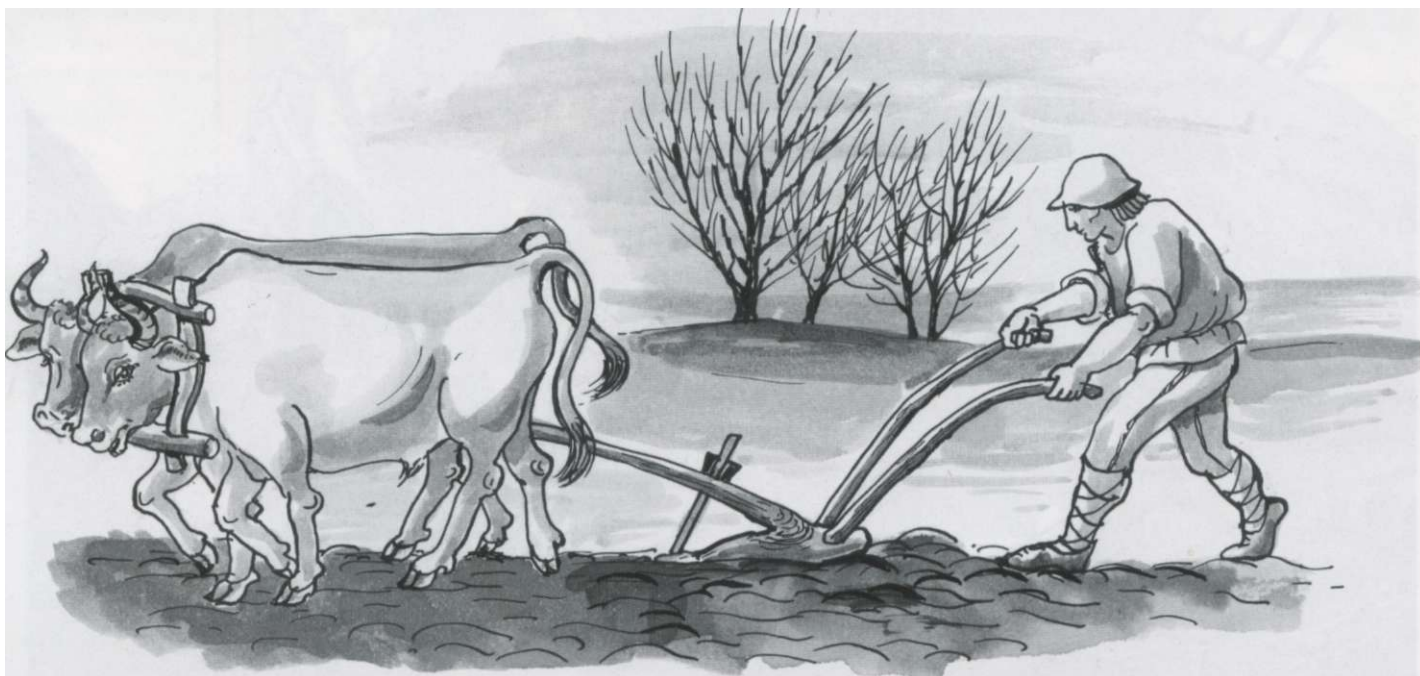
HRANICE POLÍ

Do jaké míry měli v raném středověku rolníci svobodu při volbě půdy k obdělávání, je předmětem odborných polemik. Teoreticky patřila veškerá půda knížeti, ale v praxi je nereálné, aby on a jeho družina kontrolovali její využívání do všech detailů. Lze tedy předpokládat, že v 10. století bylo na uvážení lidí, jaký pozemek budou v blízkosti vesnice osévat. V té době zřejmě obdělávali lidé z jedné vesnice většinu půdy společně (pozůstatek původního slovanského občinového zřízení).

S rozvojem trhu a přeměnou vesnické obcí ve společenství nezávislých rodin logicky zanikalo společné hospodaření, což samozřejmě vyžadovalo jasné ohraničení obdělávané půdy každé usedlosti, aby bylo jasné, kde pole začíná a končí. Současně s budováním vnitřní správy země (knížecí dvorce) se v 11. a 12. století objevuje potřeba určit hranice mezi kraji, církevním panstvím a vesnicemi.

Při ohraničování krajů nebo pozemkového majetku, který kníže daroval církvi, se využívaly především přirozené terénní prvky. V českých listinách, pokud se hranice ve 12. století vůbec uvádí, se obvykle určují podle toku řeky, pramenů, skal, lze také nalézt určení podle „veliké cesty, která vede do Prahy“ či „podle zvyku (hranice) lesů“.

Jedním z hlavních způsobů, jak se vymezoval menší pozemek v místě, kde nebyly přirozené terénní hranice (při darování církvi apod.), bylo obcházení nebo objíždění. Existenci podobného administrativního postupu dokládá dobové pojmenování darovaného celku jako „objezdu“, „újezdu“ („circuitus“), běžné v listinách raného středověku (týká se většinou celé vesnice nebo často jen samotného lesa, v němž se vesnice teprve budovala).

Orba rádlím

Oplocené pole - rekonstrukce Vítkov u Chrástavy

Když daroval Vladislav II. pozemky olomouckému kostelu, osobně hranice majetku objel a označil, ale přesto si opatrní kanovníci vyžádali ještě písemné potvrzení (listina z let 1146 až 1148).

To, co platilo při komunikaci mezi vládcem a církví, platilo v malém i mezi prostými lidmi. Pro život vesnice bylo důležité vymezení majetku jednotlivých hospodářů uvnitř obce. Lidé se řídili výhradně tím, co sami znali a pamatovali si. Zápisy o majetku se nevedly a bylo tedy třeba najít jiný způsob, jak ho evidovat. Ve středověku existovala řada obyčejů, jejichž smyslem bylo informace o majetku, uchovávané jen tradicí, připomínat celé obci a současně předávat dětem.

Jedním z obvyklých nástrojů byla každoroční obchůzka hranic obce a mezi polí. Kromě obyvatel obce se jí někdy účastnili i věrohodní „svědci“ (knížecí úředník, farář, sedláci sousední vesnice), aby mohli díky osobní účasti v případě sporů později svědčit, kudy hranice vede. I když se podobný systém zdá nepřesný, fungoval ve střední Evropě celá staletí (ještě v 19. století existovaly obchůzky polí především v moravských vesnicích).

Pro život středověké vesnice bylo důležité označit i hranice jednotlivých polí. Celý problém však nemohly vyřešit jen meze, jak tomu bylo na venkově později (slovo „mez“ je v českém prostředí doložené až ve 13. století). O mezích píše i Kosmas ve své kronice v pojednání o Libušině soudu, ale používá latinský termín, který může označovat i hraniční kámen či jinou formu hranice. Pole se původně obdělávala jinak než v době vrcholného středověku (meze jsou praktické až na polích oraných těžkým záhonovým pluhem). Není tedy pravděpodobné, že by původně byly základní hraniční meze. Vlastně po celý středověk existovaly jiné způsoby, které byly obvyklé v celé Evropě. Běžné bývalo označování hraničními kameny, sloupy, mohylami z kamenů a hlíny, stromy anebo prostě jen hlubokou brázdou či strouhou.

Někdy se obdělávaná půda také oplocovala (nízkou kamennou zdíčkou nebo častěji plotem pleteným z proutí). Podobné ploty ale nebyly běžné, protože lidé

na venkově využívali pole po sklizni k pastvě dobytka. Na rozdíl od pěstování obilí se dobytek celé obce pásł společně. Proto museli sedláci osívat půdu podle určitého plánu, aby celek úhorů zůstal spojený. Ploty mezi jednotlivými poli by pak společné pastvě obecního stáda bránily.

Oplocení neoznačovalo hranice polí. Pokud se stavělo, pak nikoli mezi jednotlivými poli, ale zřejmě jen na vnějším obvodu veškeré obdělávané půdy. Jeho smyslem bylo bránit lesní zvěř, aby škodila v obilí. Potvrzují to i raně středověké francké zákoníky, které výslovně stanoví tresty pro hospodáře, kteří by neohradili svá pole a tím by lesní zvěř způsobila škodu i na polích sousedů (ležících uvnitř obdělávané plochy, tedy tam, kde by měly být chráněny vnějším oplocením).

Ploty se kromě polí zřejmě stavěly běžně kolem menších ploch, věnovaných speciálním plodinám. Na těch se na podzim nepásl dobytek a oplocení nevadilo. Proto bylo možné postavit trvalé ohrazení, obvykle kamennou zdíčku. Takové je doloženo kolem ovocných sadů, chmelnic a vinic (v legendě o svatém Václavovi se píše, že „přeskakoval ploty vinic“).

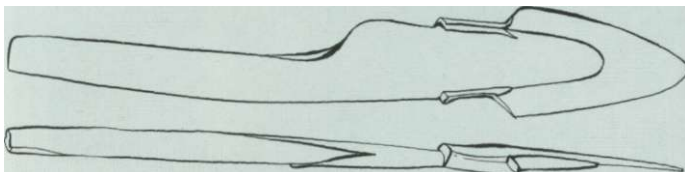
Stejně jednoduché jako určování polohy bylo i stanovení rozlohy pole. Plošné míry se obvykle odvozovaly od času, který hospodář potřeboval k obdělání půdy. I když texty listin nejsou jednoznačné, můžeme považovat za jisté, že základní jednotkou byla rozloha, kterou stihl rolník zorat za jeden den. V latinských textech se označuje jako aratrum, česky popluží (později se vžil jiný název - lán). Tato jednotka sloužila nejen k určení rozlohy, ale také k vyměření daní. Popluží představovalo (nazíráno pozdějšími hledisky) velký statek, který mohla držet jedna (zámožnější) rodina, ale stejně tak mohlo žít na popluží více (chudších) rodin.

Jsou-li někomu tajně uzmuta dobytčata nebo lidé z čeledi či ukradeny včely, má podstoupiti soud železa, tj. radlic.“

(Konrádova statuta 1189)

OBDEĽÁVÁNÍ PŮDY

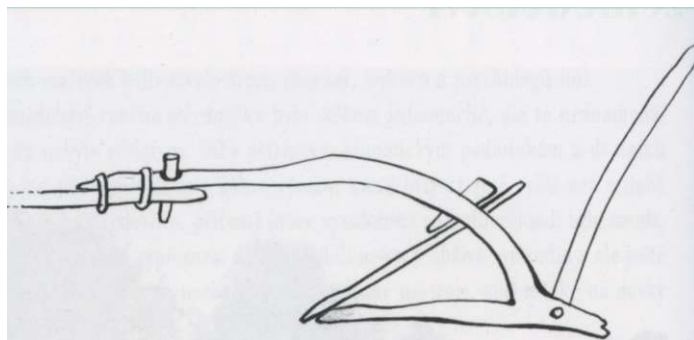
Příprava polí k osevu obilí byla v hradištní době a částečně i v raném středověku založena na používání ohně (systém se nazývá žárové zemědělství). Žárové zemědělství bylo výhodné v místech, kde žila řídká populace a vesnice byly rozptýlené po široké ploše s převahou stepní krajiny. Typické je především pro krajiny východní Evropy, do českých zemí ho přinesli první Slované (starší keltské zemědělství bylo zřejmě založeno na systému obhospodařování polí orbou).

Radlice - způsob nasazení úzké (tzv. veslovité) radlice na trámku, rekonstrukce podle nálezu ze Smolnice z 9. století

Rolníci na místě, kde chtěli mít pole, nejprve během června a července vykáceli listnatý les (porost býval obvykle řídký, protože se pravidelně klučili). Stromy nechali ležet do jara, aby proschly. Pak je spálili a do vrstvy popela rozhodili setbu, kterou ještě vláčeli pomocí lehkých bran, obvykle zhotovených ze svázaných větví. Vlácením se zrno dostalo hlouběji do půdy smíšené s popelem a dobře vzklíčilo.

Protože se rolníci o pole jinak nestarali (hnojení obstaral popel, plevel zlikvidoval oheň), výnosy časem klesaly. Pole se proto po několika letech opouštělo a na jiném místě poblíž vesnice se vyklučila mýtina, kde se zřídilo nové pole.

Rádlo - rekonstrukce jednoduchého raně středověkého oradla meklenburského typu

To staré postupně zarůstalo křovinami. Zhruba po dvaceti letech se zemědělci vraceli na původní místo (to byla přesně doba, kdy se úrodnost půdy obnovila a stromy vzrostly natolik, aby z nich byl dostatek popela pro přípravu nového pole a současně nebyl problém je kácet).

Zemědělství západní Evropy, které postupně převládlo i v českých zemích (v důsledku proměny klimatu, růstu populace a potřeby většího množství potravin), bylo založené na orbě půdy. Nakládání s oraným polem nabízelo různé možnosti podle toho, jak byla půda úrodná, jak hluboko se orala a jak se hnojila. V 11. a 12. století se v českých zemích užíval nejjednodušší systém, který se nazývá přílohový. Ani v tomto systému se ještě pole nevyužívalo každoročně. Půda se nenechávala zalesnit, ale jen zatrávnit. Na opuštěném poli se několik let pásli dobytek (výkaly půdu navíc hnojily). Zhruba po pěti letech se rolníci vraceli zpět. Před osevem bylo třeba pole jednou nebo dvakrát zorat (aby se roztrhl travní pokryv). Orba byla sice namáhavá, ale na druhou stranu rolníkům ubyla práce s kácením stromů. Ve výsledku byl tento způsob sice o něco pracnější než žárové hospodaření, ale v době, kdy bylo stále méně volné půdy k zemědělství, to byla jediná cesta, jak se mohla

Žně v raném středověku

Práce na vlnici - německá iluminace, kolem roku 1030

rostoucí populace uživit. Nicméně ani přílohový systém nedokázal využít zemědělskou půdu dostatečně intenzivně, proto se postupně opouštěl a nahrazovaly ho systémy založené na ještě kratší době, kdy se část pole neobdělávala a nechávala ležet ladem (ve vrcholném středověku se tato perioda zkrátila na tři roky - trojhonný systém hospodaření).

Žárové i přílohové hospodářství dávalo slušné výnosy obilí, ale jeho podmínkou byl dostatek úrodné půdy. Při rotování vypalované lesní půdy a zatrávňovaných přílohu bylo možné osívat jen část plochy v bezprostředním okolí vesnice (lidé se neradi vzdalovali od svých obydlí).

Žárový systém hospodaření dokládají i archeologické nálezy, protože nejdůležitějším zemědělským nástrojem byla sekera. V usedlostech rolníků se nalézají nesrovnatelně častěji než radlice, neboť rádlu rolníci při žárovém hospodaření vůbec nepoužívali, obvykle jim stačila jen silnější úzká motyka. Pokud však rolníci používali systém přílohový, museli mít oradlo. V archeologických nálezech se dá doložit jen kovová radlice, ostatní části byly dřevěné. Šlo obvykle o jednoduchý typ rádlu, jímž se v půdě hloubila mělká brázda, trhal se travní drn a ornice se rozhrnovala do stran nebo se i částečně obracela. Jednoduchá rádlu mohli dokonce tahat sami lidé (nebo se k záprahu používali volí), protože rádlu nekladlo při mělkém způsobu orby tak velký odpor jako pozdější pluh (jím se oralo mnohem hlouběji).

Dochovaných radlic z 11. a 12. století je v českých zemích překvapivě málo. Důvodů je několik. Neznamená to, že by se rádlu běžně nepoužívalo, ale železo bylo velice drahé a rolníci kovové nástroje nevyhazovali. Stará poškozená radlice se vždy dávala zpět kováři a ten ji překoval na novou. Navíc je pravděpodobné, že při mělkém způsobu orby nemuselo mít oradlo nutně železnou radlici, ale z recentního materiálu víme, že se dalo pracovat i s celodřevěnými rádlu. Spodní konec se jen zašpičatěl a opálil v ohni, aby při práci déle vydržel.

Podle dochovaných typů radlice lze předpokládat, že se užívala rádlu lehčí i robustnější (podle typu půdy). Tvar oradla byl podobný v celé střední Evropě. Míval na spodku plochý trámek (plaz), který zlepšoval stabilitu a zajišťoval stejnoměrnou hloubku orby. Na předním konci plazu byla nasazená radlice, na zadním hřídel (dlouhý, obvykle prohnutý trámek, k němuž se zapřahal dobytek) a socha (kolmý trámek nebo pár trámů, za které oráč rádlu vedl). Jednodušší oradlo (hák) je doloženo jen na fresce ve znojenské rotundě a je pravděpodobné, že se rozšířilo až později (hodí se lépe k práci na prudších svazích než v rovině, šíří se tedy až v době kolonizace horských oblastí). Kromě oradel jsou doloženy motyky a v malé míře také dřevěné rýče, jejichž spodní konec má železné okutí.

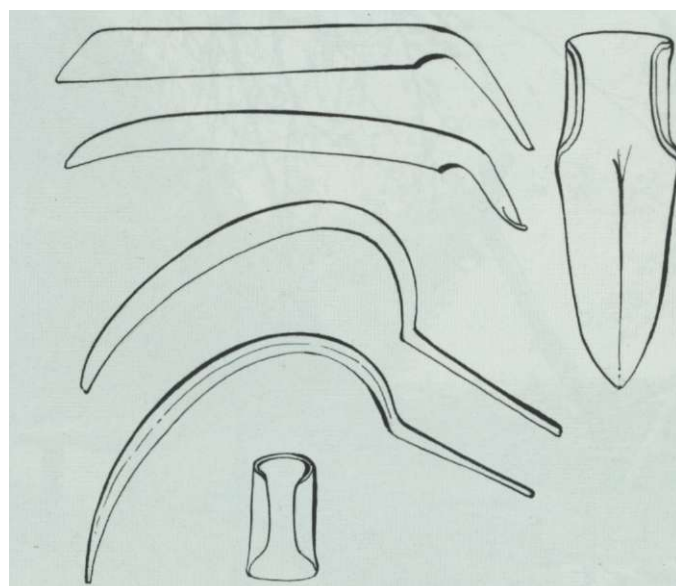
Nenáročný způsob pěstování obilí v raném středověku umožňovalo teplé a vlhké klima, které v českých zemích panovalo až do konce 12. století. Teprve s ochlazením a především v důsledku nárůstu počtu obyvatel se radikálně proměnil způsob pěstování obilí.

ŽNĚ

V raném středověku se pěstovaly především odolné a nenáročné obilniny - na prvním místě proso a pšenice (ale jen její primitivnější odrůdy - pluchatá pšenice a měkká pšenice obecná). V archeologických nálezech se dále objevuje žito (až do konce 12. století se pěstovalo mnohem méně než pšenice), v malé míře také oves a ječmen. Doloženy jsou rovněž luštěniny (hrách a víkev) a textilní plodiny (konopí a len).

O výnosech můžeme jen spekulovat, ale zdá se, že byly poměrně vysoké. Je zajímavé, že kroniky z raného středověku se jen výjimečně zmiňují o hladomorách (na rozdíl od autorů ze 13. a 14. století).

Způsob sklizně obilí v raném středověku byl odlišný od pozdějších století. To přesvědčivě dokládají tvary srpů. Srpy z 9. a 10. století jsou poměrně malé a široké, zatímco ze 13. a 14. století jsou dlouhé a úzké. Rozdíl tvarů odpovídal odlišným technikám sklizně.

Soubor zemědělského nářadí z přelomu 8. a 9. století - krátké kosy na trávu, obilní srpy, úzká radlice a část motyky nalezené v Semicích

zemědělství

Lidé ve středověku museli neustále řešit dilema, čeho se vzdát, aby něco jiného získali. V případě pěstování obilí šlo o slámu. Sláma se dala během zimy užívat ke krmení dobytka, ale pokud se nechala na poli a spálila, půdu hnojila a následujícího roku byly vyšší výnosy. V 10. a 11. století byl pro dobytek dostatek přirozené pastvy v okolí vesnice, a protože zimy byly mírné, mohl se dobytek pást téměř celý rok. Hospodáři tedy nemuseli shromažďovat velké množství píce. Situace se změnila ve 13. a 14. století, kdy byly zimy studenější a navíc byla omezenější možnost pastvy (v té době už bylo např. zakázáno, aby poddani pásli dobytek ve vrchnostenských lesích). Dobytek se tedy v době vrcholného středověku držel více u usedlosti a místo pastvy se musel krmit. To znamenalo nutnost opatřit podstatně větší množství píce. Více práce, kterou museli rolníci věnovat péči o dobytek, kompenzoval ovšem hnůj, který tak získávali. Ten celkem přirozeně nahradil při hnojení polí popel ze spálené slámy. Hospodářství ve středověku představovalo logický řetězec, kdy většina operací spolu těsně souvisela. A tak se změna péče o dobytek promítla i do odlišného způsobu žní.

Klasy vzrostlého obilí se v raném středověku na podzim odřezávaly tak, aby stébla slámy zůstala co nejdelší. Sklízeli obvykle muži - hospodáři, jak dokládají dobové iluminace. Několik klasů se uchopilo do hrsti a krátkým srpem se opatrně podřízly. Proto má většina obilních srpů ze středověku mírně ozubené ostří (pracovalo se jimi jako pilkou). Klasy se opatrně odložily stranou (obvykle do ošatky nebo na kus rozloženého plátna). Takový způsob sklizně byl navíc úsporný, protože jen minimum zrna z klasu vypadlo na zem. Po sklizni se klasy odnesly domů a sláma se nechala na poli stát obvykle až do jara. Pak se spálila, někdy rolníci půdu ještě mělce zorali a do směsi hlíny a popela vyseli nové obilí.

Len se vytrhával ze země i s kořínky, aby vlákna stonku, z níž se předla nit, zůstala co nejdelší.

UKLÁDÁNÍ OBILÍ

Obilí se z klasů po sklizni vydrolilo v ruce nebo se častěji vymlátilo pomocí holí na speciálně upravených mlatech (udusany mlat. částečně dlážděný kameny, se nalezl v hradišti Libice nad Cidlinou). Vyláčené obilí se po výmlatu ještě vyčistilo, nejčastěji se pomocí dřevěné lopatky prohazovalo do větru (proud vzduchu odnášel lehčí plevy dále než těžší zrno).

Potom se obilí ukládalo do dřevěných zásobnic (kadluby z vydlabaných špalků či jednoduché dřevěné truhlice) nebo do obilních jam. Vzácně jsou doložené i samostatné stavby na kůlech, které mají podlahu nad úrovní terénu a stěny pletené z poutí (aby uložené obilí větralo). I když podobné stavby známe již z velkomoravského prostředí, na venkově v českých zemích se ve větší míře objevují až v 11. a 12. století.

Zatímco různé dřevěné zásobnice sloužily obvykle k uložení obilí určeného pro rychlou spotřebu, pro uložení na delší dobu (od podzimní sklizně do příštího jara) se užívaly obilní jámy, typické jak pro dobu hradištní, tak i pro raný středověk. Šlo o univerzální zásobárnu, která obilí nejen chránila před nepohodou, ale současně šlo o skryš (obilí bylo chráněné před požárem, a pokud vesnici napadl nepřítel, bylo snadné otvor obilní jámy zamaskovat). V podzemní zásobnici vydrželo obilí mnohem déle než v nádobách a truhlicích. Zrní napěchované v dobře uzavřené jámě vydechovalo kyslík uhlíčitý, který vytvářel nepříznivé prostředí pro škůdce a současně pozastavoval klíčivost. Uložením bez přístupu vzduchu zrní jen trochu zatuchlo. Proto se v obilních jámách skladovalo především obilí určené nikoli k jídlu, ale k osevu polí v příštím roce.

Obilní jámy (žitnice) bývaly různě veliké, od poměrně mělkých, užívaných jedním hospodářem, až po velké o hloubce 2 až 3 metrů. V Mstěnicích (zaniklá středověká ves u Třebíče) je z 11. a 12. století doloženo 120 obilních jam o objemu od 3 do 48 hektolitřů.

Sýpka na obilí a seník - rekonstrukce podle nálezu z velkomoravského období (Modrá)

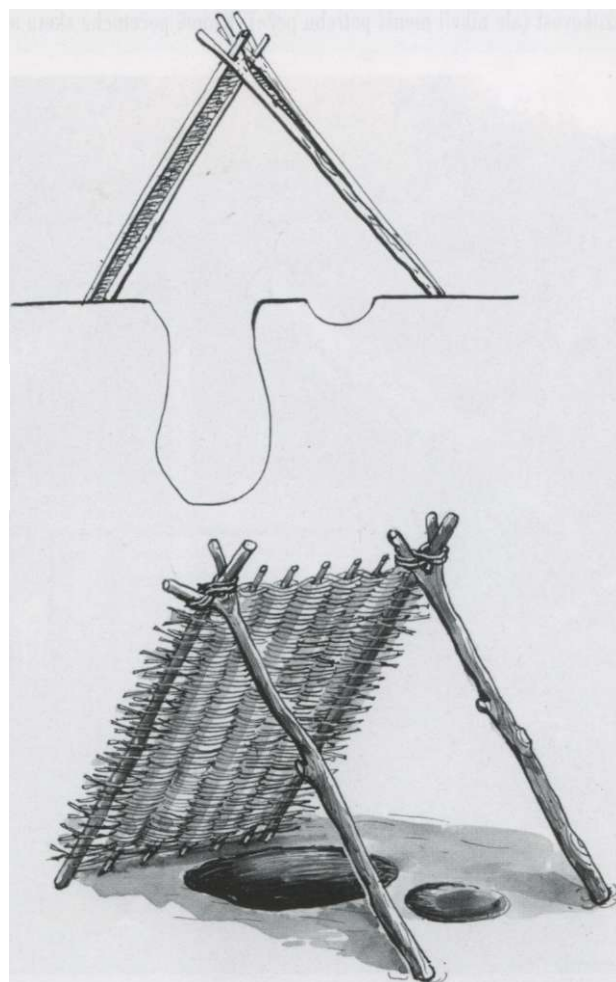

Obilní jáma z 10. století - rekonstrukce Březno u Loun

Obilní jámy bývaly obvykle hruškovitého tvaru (k hornímu otvoru se jáma zužovala), doloženy jsou ale i válcovité a kuželovité jámy. Obilní jámy mívaly obvykle stěny omazané jílovitou hlínou smíšenou s plevami, která se vysušila nebo někdy i vypálila (do jámy se naskládalo dřevo a zapálilo se). Horní otvor se obvykle pečlivě utěsnil nejprve slámou a větvemi, na vrchu se pak pokryl hlínou. Někdy se obilní jámy ještě zakrývaly jednoduchým přístřeškem. Zdá se, že se obilní zásobnice nepoužívaly v českých zemích všude se stejnou intenzitou. V severozápadních Čechách se nacházejí jen ojediněle a je pravděpodobné, že zde převládalo skladování obilí v truhlicích a velkých keramických zásobnících.

Přístřešek nad obilní jámou - rekonstrukce v Modré

Rekonstrukce obilní jámy

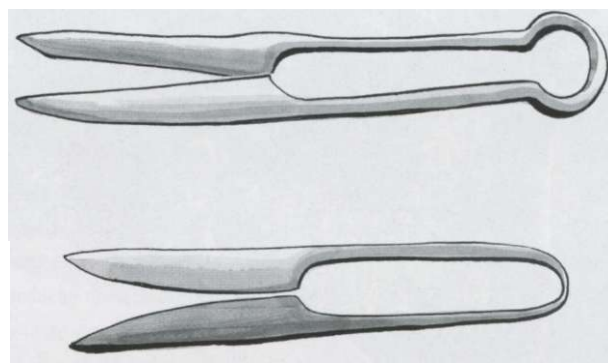
VČELAŘSTVÍ

Slované se od nejstarších časů zabývali včelařstvím (již v 10. století se na pražských trzích běžně nabízel med a vosk). Rozšířeným způsobem chovu včel bylo lesní včelaření - včelstva se usazovala do lesních brtí (vykotlaných kmenů starých listnatých stromů). Lesní včelaři (nazývaní brtníci) se objevují i v písemných pramenech a lze předpokládat, že šlo o specializované povolání. Již v 9. a 10. století však zřejmě bylo v českých a moravských zemích všeobecně rozšířené i zahradní včelaření (chov včel v dřevěných úlech ze špalků dřeva, zvaných kláty, špalky či ouly). Každý včelař si své brtí a kláty označoval osobní značkou a krádež medu byla přísně trestána (v zákoníku knížete Břetislava z roku 1039 trestem smrti).

K vyřezávání pláství s medem se užívaly dlouhé železné nože. Speciální pomůckou brtníků byla ostrev - primitivní žebřík (aby se dostali k dutinám ve stromech). Zhotovoval se z rovného kmene, na němž se osekaly větve tak, aby silnější pahýly vyčnívaly a sloužily jako stupy. Vzácně se objevují i zahnutá stoupací železa, která si brtníci upevnili na nohy a s jejichž pomocí mohli šplhat po hladkých kmenech listnatých stromů.

CHOV DOBYTKA

V raném středověku se na venkově choval dostatek dobytka. Šlo obvykle o zvířata nízkého vzrůstu. Z nálezů kostí se odhaduje, že v případě skotu byla průměrná výška v kohoutku u krav kolem 100 cm, u těžných volů 113 cm. U koní je průměrná kohoutková výška kolem 135 cm, vyšší byli jen nesmírně drazí válečníci, tzv. rytířští koně (v nálezích z českých zemí v raném středověku doložení nejsou). Nižší výška dobytka znamenala současně nižší užitkovost (ale nikoli menší potřebu péče). Kromě početného skotu se hojně

Pérové nůžky - určené na stříhání vlny

chovaly ovce a kozy, vepři i koně (ti ve větším množství v blízkosti opevněných hradišť). V každém sídlišti je také doloženo velké množství kura domácího. Hodnota dobytka byla dána nejen užtkem, ale také časem, který museli lidé péči o něj věnovat. I když lze brát údaje v listině z roku 1078 pro klášter v Hradisku u Olomouce jen jako orientační, vyplývá z nich, že nejnáročnější byl skot. Podle popisu připadal na 10 krav jeden honák, dva pastevci pečovali o 40 kobyly a 3 hřebce, o stovku prasat jeden pasák a o 200 ovcí se starali dva ovčáci se svými syny.

Zatímco na velkých klášterních statcích se o dobytek starali specializovaní služebníci, na venkově se hospodář s rodinou musel postarat o vše sám. Dobytku se většinou věnovala jen minimální péče a téměř celý rok se nechával pást v okolí vesnice (při dobrém počasí i přes noc). Ani v zimě se neukrýval do stájí (až na výjimky nejsou podobné stavby v raném středověku vůbec doloženy). Na zimu se pouze odváděl na lépe chráněné zimní pastviny. Sněhová pokrývka nebyla obvykle vysoká (tato doba měla příznivé klimatické podmínky) a dobytek si dokázal pod sněhem pít nalézt. Pokud byla zima

Archeoskanzen Modrá

Archeoskanzen Modrá

chladnější, rolníci dobytek přikrmovali. Měli připravené listí ze stromů, v malé míře snad i trochu sena. K sekání trávy se užívaly krátké kosy, ale nalézají se jen ojediněle, protože senoseč zřejmě nebyla příliš rozšířená. Pro vepře svázeli na hromady bukvice a žaludy, které si vepři dokázali najít i pod sněhem. Během léta se dobytek pásal v blízkosti vesnice na polích, která se momentálně nepoužívala a nechávala se zatrávnit. Z ojedinělých zpráv víme, že se dobytek (skot i vepři) pásal i v řídkých listnatých lesích, ale tento způsob krmení dobytka nebyl zřejmě příliš rozšířený. Lesy patřily vládci, proto bývala lesní pastva omezována anebo za ni museli rolníci platit poplatek (případně získávali souhlas k bezplatnému užívání jako jisté privilegium).

Zatímco veškerý dobytek se pásal, pro koně se pěstoval k přikrmování oves (i když jeho podíl v pěstování obilí byl velmi malý). Proto byl kůň nákladnější než tažný vůl, a to již v raném středověku (stejně jako později) zvyšovalo prestiž lidí, kteří si mohli dovolit koně držet.

Dobytěk se choval kvůli produktům, které lidem poskytoval - skot, kozy a ovce mléko (ovce navíc ještě vlnu), volí a koně tažnou sílu. Pouze vepři byli jatečným dobytčím a chovali se pro maso, ostatní dobytek se obvykle zabíjel, až když byl starý a nedával jiný užitek.

Mezi archeologickými nálezy se často objevují nůžky na stříhání ovčí vlny (jejich tvar se až do 19. století nijak podstatně nezměnil), které zřejmě patřily k běžnému vybavení větších usedlostí.

Stříhání ovčí

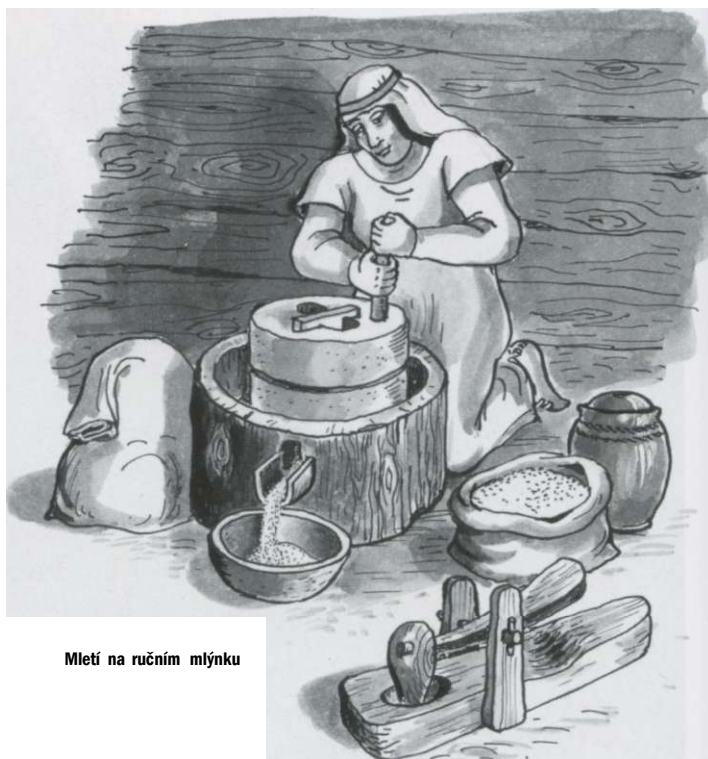
kuchyně a stolování

MLETÍ MOUKY

Mleli obilí na mouku představovalo v raném středověku jednu z nejdůležitějších domácích prací venkovských žen. Mlelo se doma na malých ručních mlýncích a tato práce vyžadovala spoustu času. Obvykle se při jednom mletí zpracovávalo malé množství, jen tolik, kolik bylo právě třeba na mouku k pečení a vaření.

Ruční mlýnek patřil k vybavení většiny domácností a mlecí kameny jsou obvyklým archeologickým nálezem ze všech typů sídlišť. Středověký mlýnek se skládal ze dvou plochých okrouhlých kamenů. Ve středu horního byl otvor, do něhož se upevnila paprice (dřevěná, výjimečně i kovová příčka) s malým otvorem ve středu, jímž procházela osa (dřevěná tyčka), upevněná do otvoru ve středu spodního kamene. Takto konstruované spojení zajišťovalo, aby se horní kámen neviklal a dalo se jím celkem pohodlně otáčet. Důležitá byla profilace kamenů. Spodní musel být na vrchní straně mírně vyduť, vrchní kámen měl naopak na spodní straně mělkou prohlubeň. Oba kameny musely být opracovány tak, aby plochy na sebe dobře dosedly.

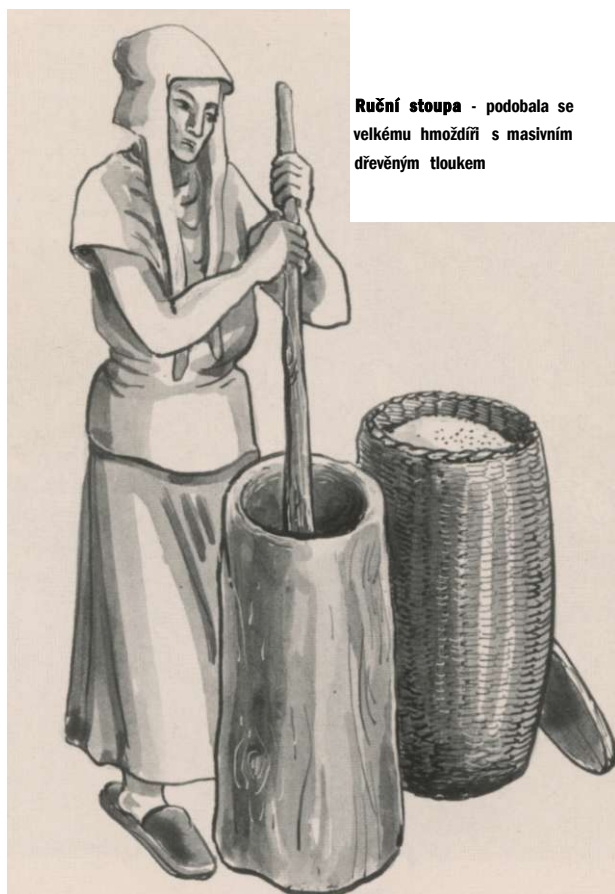
Horním kamenem se otáčelo pomocí dřevěného držadla, které bylo upevněné v prohlubni na boku pomocí lýčené houžve, provazu či koženého řemenu. Aby ovín co nejlépe přitáhl držadlo ke kameni a neprokluzoval, používal se navlhčený materiál, který se po seschnutí srazil a tím pevněji přilehl k boku kamene. Do otvoru v horním mlecím kameni se kolem paprice sypalo obilí. Čím menší byla vzdálenost mezi kameny, tím jemnější byla umletá mouka. Podle provedených experimentů víme, že semlít kilogram jemné mouky mohlo trvat až půl hodiny. Mouka obsahovala rozemleté vlákniny a otruby z obilí. Pokud se z ní pekly koláče nebo mešní pečivo (hostie), čistila se prosíváním. Pokud se pekli chléb, obvykle se nečistila. To ale neznamená, že by takové pečivo bylo nekvalitní. Hrubě semletá mouka totiž zlepšuje trávení (princip cereálního pečiva). Nevýhodou mouky z ručního mlýnku bylo, že obsahovala

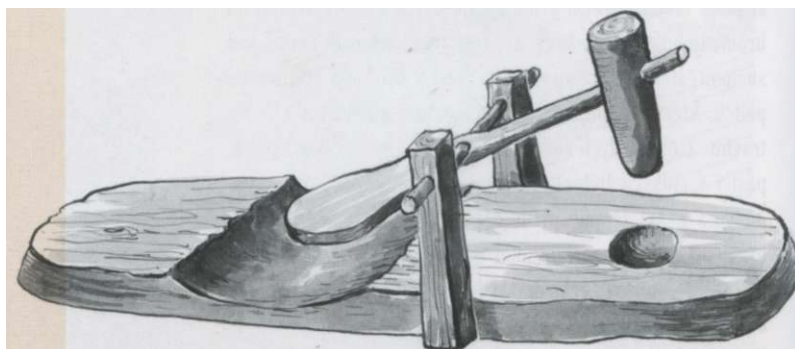
Mletí na ručním mlýnku

i mikroskopický prach, který se do ní dostal při tření kamenů. Pevné částice v mouce nepříznivě působily na otěr zubní skloviny a na dásně.

V raném středověku se v českých zemích zřejmě veškeré obilí mlelo na ručních mlýncích. Velké mlýny poháněné vodou doložené nejsou. V antice se vyskytovaly jen v oblasti Středomoří a později v západní Evropě. Doloženy jsou ve francécké říši, na počátku 9. století v Anglii, v 10. století v Irsku. Jedinou výjimkou je zmínka z 10. století o „mlýnech a náhonech na Vltavě pod

Ruční stoupa - podobala se velkému hmoždíři s masivním dřevěným tloukem

Nožní sloupa - tlouk se zvedal našlápnutím na opačný konec ramene (podle nálezu u polské Poznaně)

Pražským hradem" v opisu zakládací listiny břevnovského kláštera. Věrohodnost listiny však bývá někdy zpochybňována a je faktem, že jiné doklady existence mlýnů z této doby neexistují. Vodní mlýny se v českých zemích objevují až později. S jistotou je několik doloženo ve 12. století na klášterních panstvích (kláštery v Sázavě, Břevnově, Kladrubech, Louce, vyšehradská kapitula a kapitula ve Staré Boleslavi, špitál sv. Jana v Praze). Vodní mlýn uvádí v letech 1125 až 1140 také ojedinělá zmínka o založení kostela v Úněticích. Rozkvět vodních mlýnů však spadá až do století následujícího. Obilí (především pšenice a ječmen) se pro další úpravu někdy také drtilo ve stoupách na kroupy. Stoupa se skládala z dřevěné nebo někdy i kamenné miskovité či válcovité nádoby a velkého dřevěného tlouku. Kroupy se tloukly ručně, ale doložena je i stoupa s nožním pohonem. Stoupy poháněné vodním kolem se objevují až později s rozšířením mlýnů.

Pec na pečení chleba - rekonstrukce podle nálezu z 9. století v Modré

PŘÍPRAVA POKRMŮ

O způsobu přípravy pokrmů v raném středověku neexistují žádné písemné zprávy, k dispozici máme jen archeologické nálezy. Na základě zpráv ze starověku a z francké říše se provádějí experimenty, které by mohly rekonstruovat středověkou kuchyni.

Základem přípravy pokrmů bylo v českých zemích vaření v keramických nádobách nebo méně často v kovových kotlicích (zavěšovaly se přímo nad oheň, později se také stavěly na nízké trojnožky do ohně v otvoru pece). Vařily se nejen rozmanité kaše, omáčky a polévky, ale také maso (pečení na rožni bylo méně obvyklé). Na rozpálených kamenech nebo v peci se pekly placky, chléb a rozmanité moučné pečivo. Doloženo je i pražení na velkých hliněných pánvích.

V raně středověkých domech nebyla jako samostatný prostor oddělená kuchyně. Vařilo se na ohni před domem, v případě nepříznivého počasí uvnitř obydlí. Rovněž malé pece stávaly mimo dům, obvykle pod nízkým přístřeškem. Je pravděpodobné, že jedna pec sloužila několika rodinám a někdy možná i celé vesnici (když už se pec roztopila, bylo účelné, aby v ní peklo několik žen společně). V některých domech stály malé picky i uvnitř, ale podle konstrukce lze soudit, že se užívaly spíše k vytápění a k ohřívání vody, jen výjimečně i k pečení placek a vaření.

Přípravě stravy věnovala žena velkou část dne. Složitě a časově náročné bylo již samotné rozdělení ohně (používaly se křesací kamínky nebo se lukem rychle otáčelo dřívkem v důlku dřevěné podložky). Proto se někdy (zvláště v zimě) udržoval oheň celou noc. Často ovšem stačilo, aby oheň zapálila jedna hospodyně, a ostatní si od ní ráno braly žhavé uhlíky. Ani vaření v keramických nádobách nebylo bez obtíží, protože se hrnce musely zahřívat pozvolna. Hospodyně také musela před vařením připravit suroviny (především semlít mouku) a nanosit dostatek vody. Jednoduché nebylo ani mytí nádob

(používala se vlažná voda a písek). Umyté nádobí se neutíralo, ale nechávalo se oschnout. To vše zabralo mnoho hodin. Proto se první teplé jídlo podávalo obvykle až v poledne.

Kuchyni knížete a jeho družiny řídil muž, nejčastěji komorník (cameralius), který „měl na starosti špižirnu“. Osobně samozřejmě nevařil, měl k ruce ženské pomocnice. Pokud někdo dokázal uvařit originální jídlo, mohl si získat dokonce oblibu knížete, protože jinak byla strava celkem fadní. Kosmas zachytil historku, že knížeti Oldřichovi připravoval jeho kaplan Sebíř po honu kančí ocásky tak skvěle, že mu se smíchem říkával, že by si za své umění zasloužil stát se nejméně biskupem. A Sebíř se později skutečně pražským biskupem stal.

„Sázavský opat Silvestr... odmítal skvostnější jídla nebo číše vína jako nějaké nezdravé látky, zato měl zálibu v prostém pokrmu a v čisté vodě říční, hostiny mocných pánů a všech světských osob zatracoval, a proto také nebyl u mnohých ve zvláštní oblibě, neboť se v takových věcech s nikým nepouštěl do spolku,” (Kronika mnicha sázavského, zápis k roku 1161)

STRAVA

Ve stravě všech lidí (chudých i bohatých) převládala moučná jídla. Přesto nebyla strava fadní, protože existovala řada způsobů, jak jídlo upravit a dochutit. Soudí se, že v době raného středověku jedli lidé na venkově lepší, pestřejší a možná i hojnější stravu (neboť zemědělství poskytovalo poměrně vysoké výnosy) než po třicetileté válce. V 10. století napsal o českých zemích Ibrahim ibn Jakúb, že jsou velmi bohaté a v zemědělství a ve výrobě věcí pro obživu převyšují všechny národy severu (tím myslel střední Evropu).

Hlavní potravinou byl chléb. Symbolizoval potravu v křesťanských modlitbách, legendách, životopisech světců i v Kosinově kronice. Jedl se denně, ovšem nebyl vždy čerstvý. Zatímco knížecí hradíště, dvorce velmožů a kláštery měly pekárny, kde se zřejmě peklo denně nebo obden, ženy na venkově pekly nepravidelně podle potřeby (někdy s odstupem delším než týden). Proto se chléb, pokud ztuhl, namácel do polévky, omáčky či do kaše, často se opékal (o „topénkách“ se zmiňuje kronikář Kosmas). Chléb a také placky se připravovaly z tmavé mouky, hrubě umleté a smíšené s otrubami. Pro církevní účely se chléb, používaný k přijímání, pekly ze světlé jemné mouky.

Stejně důležité a rozšířené jako chléb byly kaše. Jejich základ tvořila prosná, pšeničná, žitná nebo ječná hrubě semletá mouka či kroupy. Obliba kaší tkvěla v tom, že se připravovaly čerstvé a teplé, navíc se daly různě ochucovat. Častěji se jedly kaše slané, do nichž se míchaly kousky masa nebo vnitřností, sádlo, lůj, vejce, smetana, sýr, mák, luštěniny, zelí, zelenina či houby a také dostupné aromatické byliny a koření. Sladké kaše se považovaly za slavnostní. Ke slazení se užíval med a lesní plodiny (brusinky, ostružiny, lesní jahody). Kaše se po uvaření mohla ještě zapékat s různými přísadami. Pokud zbyla, mohlo se do ní zamíchat mléko a směs se nechala zkvasit. Pak se z ní udělaly placky a ty se pekly (varianta kvašeného kynutého chleba).

Oblíbená byla také kaše z praženého obilí, která se jedla především v létě, kdy došly zásoby loňské mouky. Na poli se odřezaly nezralé klasy, které se upražily na otevřeném ohni nebo častěji na velkých hliněných pánvích (pražnicích). Pak se klasy umlely a z mouky se vařila kaše (oblíbené nasládlé chuti, protože při pražení docházelo ke karamelizaci sacharidů v obilných zrnech).

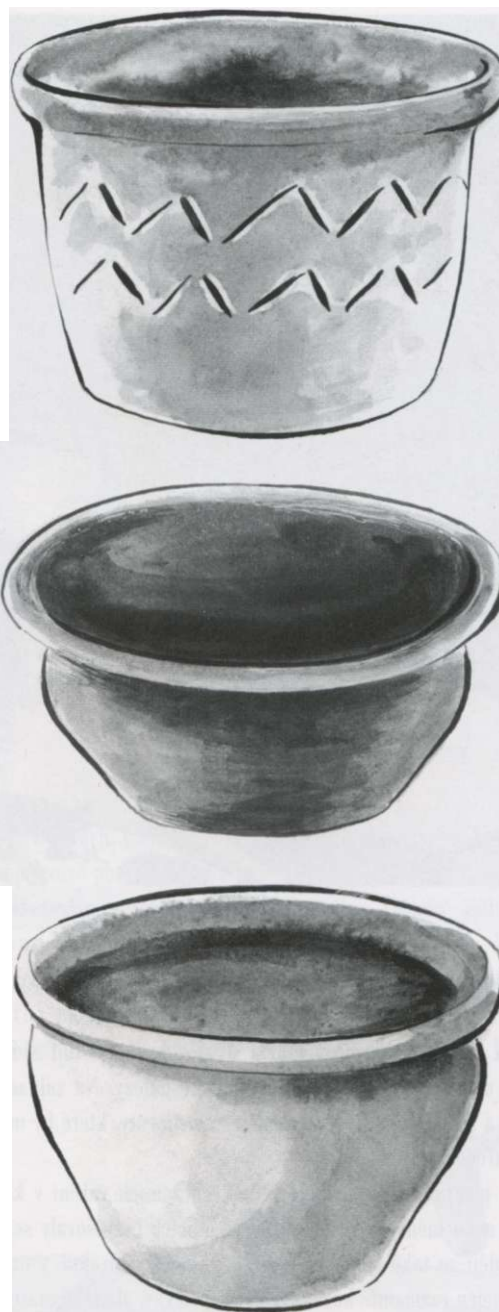
V raném středověku se také peklo rozmanité sladké pečivo z jemně umleté mouky, slazené medem, se smetanou nebo tvarohem a s přísadami sušeného i čerstvého ovoce, rozinek a ovocných šťáv. Toto pečivo mělo různé názvy (kronikář Kosmas píše o „teplých koláčích“).

Součástí stravy bylo samozřejmě i maso a další živočišné produkty (máslo, sýr, vejce). Určit jejich podíl v jídelníčku je však s ohledem na nedostatek pramenů zcela nemožné. I v chudých venkovských sídlištích však archeologové nalézají mezi kuchyňskými zbytky zvířecí kosti.

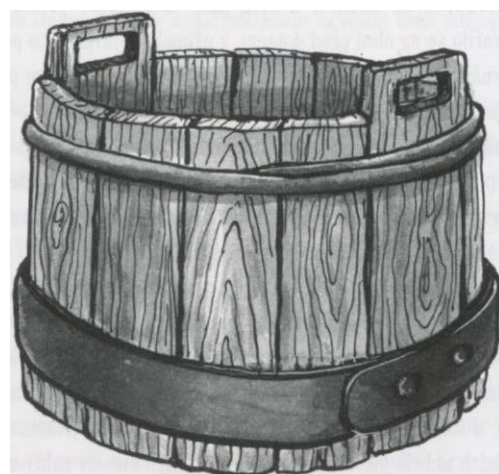
Maso se na venkově většinou jedlo vařené, protože se jen zřídka konzumovalo čerstvé (pak se mohlo i rožnit či péct). Pokud lidé porazili dobytče, jeho maso jim muselo vydržet několik měsíců. Aby se nezkažilo, ukládalo se někdy do nádob se studenou vodou, ale především se sušilo, udilo, zavařovalo v sádle a možná se i nakládalo. Nakrájené na malé kousky se podávalo zamíchané do kaší či s chlebem, z vývarů se dělaly polévky, někdy se k masu podávaly slané, ale i sladké omáčky.

Běžná v kuchyni byla vejce (ještě ve 12. století se objevují i jako milodary v hrobech). Vejce se vařila, ale také se z nich dělaly omelety, svítky do polévek a kaší. Ze smetany ženy tloukly máslo a běžně se zhotovovaly různé druhy sýrů (olomoucký biskup Jan jedl roku 1073 sýr s topinkami, cibulí a kmínem). I sýry se stejně jako maso konzervovaly nejčastěji zauzováním (v domech se věšely ke stropu poblíž dýmníku, kudy odcházel kouř z ohniště).

V raném středověku jedli lidé zřejmě také hodně zeleniny, kterou pěstovali poblíž svých domů. Běžné bylo zelí, salát, mrkev, cibule, česnek, okurka, petržel a další. Zelenina sloužila především jako pokrm a k dochucování kaší a polévek. Jako koření a konzervační prostředky, někdy také jako lék, se používaly rozmanité byliny (kopřiva, šťovík, lebeda, hořčice, kopr, pažitka, kmín, koriandr, jalovec aj.). Pěstovalo se rovněž ovoce a také se sbíraly lesní plody. Zvláště oblíbené byly lesní jahody a maliny. Nejstarší v písemných pramenech doložená otrava houbami je zaznamenána u Polabských Slovanů roku 1018.

kuchyňské hrnce - moravská keramika z 11. a 12. století

Džbo na vodu - rekonstrukce podle nálezů z 11. století

nápoje

Pražmo a pučálka

Zhotovovalo se nejčastěji z pšenice (pražmo), ale také z hrachu (pučálka).

Nejprve se pšenice nebo neloupaný hrách musely připravit (navlhčily se a nechaly se v teple několik dní klíčit). Jakmile dorostly klíčky velikosti nejméně osmi milimetrů, pšenice a hrách se nasucho osmažily na hliněné pánvi (pražnici). Ve středověku se pražmo i pučálka solily a sladily medem.

„Věru více mne těší měkký chléb a topinka než tvá sofizmata...”

(Kosmas o svém stáří)

Keramické hrnce z 11. a 12. století - ze sbírek muzea v Hradci Králové

STOLOVÁNÍ

Konzumování pokrmů u stolu nebylo jen prostředkem k zahnání hladu, ale šlo o společenskou událost. Pro knížecí družinu, stejně jako pro rodinu rolníka, to byla často jediná chvíle během celého dne, kdy se všichni společně sešli a mohli si v klidu porozprávět. Rozmístění stolovníků vždy vyjadřovalo společenskou prestiž (na hostinách) či význam v rodině (u stolu venkovanů). Jako první si z mísy nabral vždy panovník, významní hosté či hospodář. Teprve po nich jedly ženy a děti.

Lidé jedli s přirozenou chutí a chovali se spontánně. Společenské normy a pravidla kultivovaného stolování neexistovaly. Přesto se některé zásady u stolu dodržovaly. Lze předpokládat, že si lidé před jídlem myli ruce. Pod vlivem křesťanství šlo o symbolický akt, protože pokrm byl boží dar. Omytí rukou mělo i praktický význam, protože lidé přicházeli ke stolu od práce a ruce měli špinavé. Nešlo jen o hygienický návyk, ale o praktickou záležitost, neboť se jedlo skoro výhradně rukama.

V raném středověku neexistovaly přibory (výjimečně se jen někde používaly krátké lžice). Lidé jedli pomocí chleba a placek. Každý stolovník měl před sebou svůj bochník (nebo část bochníku), z něhož si odlomil malý kousek (chléb se nekrájel). Střídku namočil do mísy s kaší, nakrájeným masem, zeleninou, omáčkou či jiným jídlem, její pomocí uchopil sousto a společně s kouskem chleba vložil do úst. Pokud se jedla polévka či řidká kaše, mísa kolovala kolem stolu a lidé z ní přímo srkali.

Na hostinách, pokud se podával velký kus pečeného masa (kýta, hřbet apod.), býval u stolu kuchař či panoš, který nožem odřezával kousky masa a podával stolovníkům, nebo měli hosté malé nožičky a odřezávali si sousta sami. Zámožní lidé prý někdy snědli jen to, co vylovili z mísy střídkou chleba, ale chléb samotný nesnědli (házeli ho psům).

Jak vypadaly hostiny v raném středověku, můžeme jen odhadovat. Vyznačovaly se hojností jídla a pití a mnohé trvaly déle než jeden den. Chování urozených hostů bývalo zpravidla hodně drsné a také necudné, zvláště v závěru, kdy se již prakticky nejedlo, ale pouze pilo. Jan Zlatoústý napsal, že když se hosté opijí, následují tance a pak muži začnou smílnit s cizími ženami i se sestrami. Bývalo proto zvykem, že ženy jedly odděleně v jiné místnosti nebo u jiného stolu. Pokud došlo na pitku, většinou mužskou společnost opouštěly. Teprve ve 12. století začaly ve Francii stolovat během hostiny páry společně, muž seděl vedle své ženy. Tento zvyk se později rozšířil v celé Evropě.

„Kdo nám bude lámati chléb svůj, dáme-li se na hanebný útěk?”

(Kosmas)

PITÍ

V raném středověku byla v českých zemích (stejně jako v sousedních krajích obývaných Slovany) jedním z nejoblíbenějších alkoholických nápojů medovina. Její výroba závisela na produkci medu a v tomto ohledu bylo slovanské včelařství proslulé tak, že se med vyvážel i do jiných zemí. Medovina byla proto dostupná i prostým lidem.

Staří Čechové nazývali medovinu prostě jen med nebo met. Zhotovovala se tak, že se rozpuštěný med mísil s vodou a nápoj se někdy ještě kořenil. Pokud se med v peci jen rozpouštěl, byla medovina světlejší, pokud se vařil, byla medovina tmavá (cukr v medu karamelizoval). Pak se nechávala kvasit. Je pravděpodobné, že lidé měli vždy větší či menší zásobu medoviny po ruce. Při požáru míšeňského hradiště (v 11. století mělo slovanskou posádku) hasili lidé oheň medovinou, protože neměli dostatek vody.

Tabule zámožné rodiny - německá iluminace, kolem roku 1040

S vínem, nejoblíbenějším nápojem antiky, se české a moravské země setkaly díky kontaktu s římskými legionáři. Vinná réva se na jižní Moravě pěstovala již v 7. století. V 10. století se podle legend o svatém Václavovi vinná réva začala pěstovat i v českých zemích a také se zde vyrábělo víno (nezbytné pro bohoslužebné úkony při mši). Pecičky vinné révy, nalezené na svazích

Pražského hradu, pocházejí dokonce již z 9. století. Pro prostý lid bylo víno jako nápoj těžko dostupné, ale na tabulích zámožných se zřejmě objevovalo běžně, zvláště proto, že ho církev prohlašovala za „křesťanský nápoj“ (zatímco pivo bylo v očích raně křesťanských prelátů „nápojem pohanským“). Víme dokonce, že se za postní stravu považoval chléb zapíjený vínem.

Hrnce I doby hradištní a z raného středověku - ze sbírek muzea v Kouřimi

Pivo germánských kmenů, které rozvrátily Řím, bývalo nechmelené (přidávaly se jiné aromatické byliny). U Slovanů je chmel doložen v 10. a 11. století, původně se sbíral jen planý, ale již ve 12. století existovaly v českých zemích skutečné chmelnice. Pivo si lidé vařili doma sami, ale podrobnosti o jeho konzumaci chybějí. Je však třeba dodat, že se staročeské pivo vařilo jinak než dnes (aerobně - za přítomnosti vzduchu) a spíše než nápoji se podobalo alkoholizované aromatické kaši.

Alkoholické nápoje se pily často a hodně. Bývalo dobrým zvykem, že hostitel nutil své hosty, aby pili co nejvíce. Opilost se v obecném mínění nepovažovala za nedůstojnou, právě naopak. Schopnost hodně pít patřila v očích lidí ke ctnostem muže. Teprve církev začala bojovat proti opilosti (neboť opilý člověk nemůže dostatečně správně sloužit Bohu). Tomuto názoru také odpovídá díkce raně středověkých zákonů, které jsou namířené proti krčmám. Podobné zákony existovaly v celé Evropě, ale v praxi se s největší pravděpodobností nijak významně neuplatňovaly.

„Ten, kdo by krčmu, jež jest kořenem všeho zlého, odkud pocházejí krádeže, vraždy, smilstva a ostatní nepravosti, zřídil, i ten, kdo by zřízenou koupil - budiž klet. Který krčmář by byl postižen jako rušitel tohoto ustanovení, buď uprostřed tržiště ke kůlu přivázán, mrskán tak, až biřic umdlí, a na hlavě oholen, jmění mu však nebudiž zabaveno, nýbrž toliko pití na zem vylito, aby se nikdo prokletým douškem neposkvrnil. Pijáci však, budou-li přistiženi, nevyjdou z vězení dříve, dokud každý do důchodu knížecího nesloží tři sta peněz.“
(Břetislavova dekrety z roku 1039)

suroviny a řemesla

ŘEMESLO A DOMÁCKÁ VÝROBA

Největší brzdou hospodářského pokroku v raném středověku nebyla úroveň zemědělství či řemeslné výroby, ale nedostatek železa. Hutníci by ho teoreticky dokázali vyrobit mnohem více (kapacita pecí byla dostatečná), pokud by však měli k dispozici odpovídající množství surovin. Jenže v raném středověku uměli dobývat železnou rudu pouze z povrchu země. Hlubinné hornictví se ve střední Evropě rozvinulo teprve ve 13. století. Proto se tavily zvětralé rudy s nízkým obsahem železa, sbírané v povrchových nalezištích.

Nízká produkce železa brzdila veškerou výrobu, společnost trápil permanentní nedostatek kvalitního zemědělského nářadí i nástrojů pro řemeslníky. Výrobky ze železa byly drahé, a proto pro většinu lidí obtížně dostupné. Pro raný středověk bylo charakteristické (stejně jako pro jiné epochy), že přednost měla výroba zbraní a zbroje. Existoval tak uzavřený kruh, v němž nedostatek vhodných nástrojů bránil zavádění efektivnější výroby. Stav surovinové nouze ovlivňoval život celé společnosti.

Již v hradištní době se ve společnosti vydělila málo početná vrstva specializovaných výrobců. Nešlo ovšem o všechna řemesla, jak je známe z vrcholného středověku. Šlo jen o tu výrobu, která potřebovala zkušenosti a současně i technické vybavení. V nejstarších písemných pramenech nacházíme zmínky o kovářích a hrnčířích, kteří působili ve většině knížecích hradišť. Svou produkci prodávali i lidem ve vesnicích.

Ještě exkluzivnější charakter měla výroba luxusního zboží. Jako samostatné řemeslo je doložena výroba šperků a zbraní, určených výhradně pro knížete a jeho družinu. Podobných vysoce specializovaných řemeslníků však působilo v zemi jen několik (možná jedna nebo dvě dílny).

Ve velkomoravských hradištích i v sídlech českého knížete nacházíme kromě domácí produkce i velice luxusní umělecko-řemeslné výrobky, které pocházejí

z ciziny (doloženy jsou importy z Německa, Francie i Skandinávie). Kromě toho se samozřejmě vyráběla celá škála dalších předmětů, nezbytných pro každodenní život. Pro knížete a jeho družinu pracovaly celé zástupy služebníků a služebnic, kteří podobné práce ovládali. Ženy předly len a vlnu a tkaly látky, šily oděvy, muži opracovávali dřevo, uměli postavit dům, vyráběli jednoduché nástroje i nábytek, dokázali zhotovit člun a sáně, pletli košíky i provazy, činili kůže. Na venkově si lidé všechny tyto práce zajišťovali podomácku sami.

Domácká výroba byla pro život venkovské společnosti nejen nezbytná, ale i výhodná. Obdělávání půdy nebylo časově tak náročné jako v dalších stoletích, proto lidem zbýval čas, který věnovali výrobě. Byli zvyklí na to, že se o sebe musejí postarat sami. Časem ale samozásobitelské hospodaření venkovských rodin začalo dostávat trhliny. V 11. a 12. století totiž vzrostl počet hradišť a dvorců, kde se začaly konat pravidelné trhy. Současně rostlo fiskální zatížení obyvatel (ze strany knížete i církve). S pronikáním peněz do každodenního života se pomalu měnil význam a také výhodnost domácké výroby. Druhou příčinou změn byl růst poptávky po zemědělských produktech (rostl počet obyvatel v zemi, a tedy i těch, kteří se neživil zemědělstvím). Rolníci rozšiřovali pole nebo je intenzivněji využívali, aby mohli více obilí prodat. V důsledku toho jim samozřejmě zbývalo mnohem méně času na domáckou výrobu. Protože však za zemědělské přebytky utržili na trzích peníze, mohli si zboží kupovat (navíc od profesionálních výrobců, a tedy kvalitněji zhotovené). Je těžké rozhodnout, do jaké míry byl pro obyvatele venkova tržní systém výhodný. V odborné literatuře se dokonce objevují úvahy, že rolníci byli knížecí správou donucováni ke zvyšování objemu zemědělské produkce, protože v zemi rostla poptávka po potravinách. Intenzivnější

Přístřešek s hrnčířskou pecí z 9. století - rekonstrukce Březno u Loun

řemeslná výroba

hospodaření bylo mnohem pracnější, ale o větší část zemědělských přebytků rolníci zřejmě přicházeli v rámci růstu daňového zatížení. Ať už se však trh prosazoval z donucení nebo ho lidé na venkově přijali dobrovolně, výsledkem byl růst řemeslnické výroby v českých zemích.

Vznik trhu ovlivnil i proměnu tradičního složení obyvatel. Někteří lidé na venkově (zvláště ti, kteří vlastnili menší pole), by se zřejmě v nových podmínkách zemědělstvím živil jen velice nuceně, a proto se začali věnovat výrobě určitého zboží, které směňovali za jídlo nebo prodávali za peníze. Mnozí se usadili v blízkosti hradiště či přímo v předhradí. Až do vzniku středověkých měst sice neměli právně vymezené postavení řemeslníků a nechránila je cechovní privilegia, přesto šlo zřejmě o dobrý způsob obživy.

Řemeslníkem se mohl stát každý, kdo byl šikovný a chtěl se žít výrobou zboží. V této době ještě neexistovaly podmínky spojené s vyučením, tovaryšskou praxí a mistrovskou zkouškou. Ale již z 12. století existují zmínky, že kníže výslovně povolil některým lidem věnovat se výrobě (a tím jim vlastně přiznal statut privilegovaného řemeslníka). Specializovaní výrobci se rovněž uvádějí v darovacích listinách církví (obvykle se uvádí jméno a povolání darovaného služebníka).

Víme také, že v předhradí některých knížecích sídel (především na území dnešní Prahy) existovaly uzavřené malé osady, v nichž žili řemeslníci (železáři, kováři, hrnčíři). Život těchto osad se zřejmě řídil svými vnitřními pravidly, které už předznamenávaly cechovní organizaci středověkého města. Obyvatelé řemeslnických osad společně získávali suroviny, vzájemně se chránili, především při cestách na vzdálenější trhy, společně řešili vnitřní spory a zřejmě i sociální problémy (zabezpečení vdov, sirotků a přestárých příslušníků své komunity).

TĚŽBA A ZPRACOVÁNÍ ŽELEZA

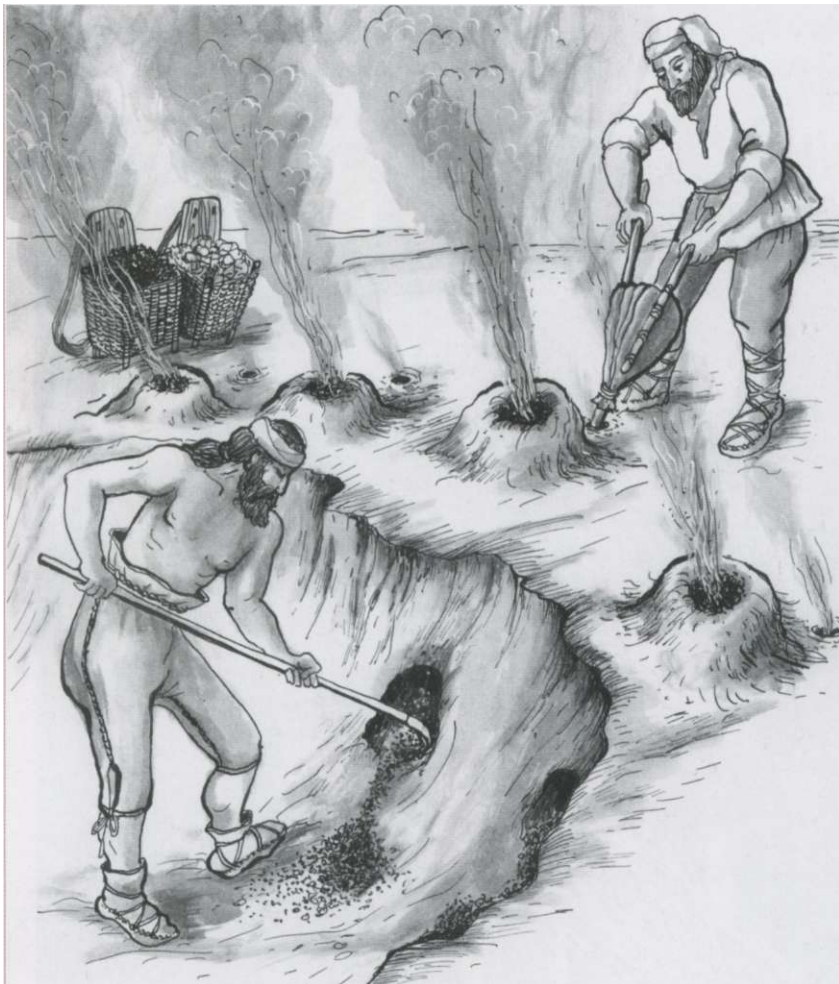
Nezbytnou podmínkou k výrobě železa byla povrchová ložiska železné rudy. V době velkomoravské říše patřila ke střediskům železářství oblast kolem Uničova (jesenické pásmo hematitových rud). Hutě byly objeveny u Dolní Sukolomi, u Brníčka a rozsahem ojedinělý hutní komplex u Želechovic (stálo zde 24 pecí).

Také v českých zemích existuje několik oblastí, kde se dříve nacházela snadno přístupná a v průběhu středověku vytěžená povrchová rudná ložiska. Nejvýznamnější ležela v okolí Prahy a pokračovala na západ k Plzni (středočeský Barrandien), železná ruda se těžila také v podhůří Krušných hor a Krkonoš a v jihočeských pánvích. Zvětralá snadno tavitelná ruda (hnědel) se sbírala přímo na povrchu anebo se dobývala v mělkých jámách. Jámy se kopaly v nepravidelných odstupech, ale vždy tak, aby pokračovaly ve směru rudné žíly. Bývaly hluboké jen několik metrů a na dno se sestupovalo po dřevěném žebříku.

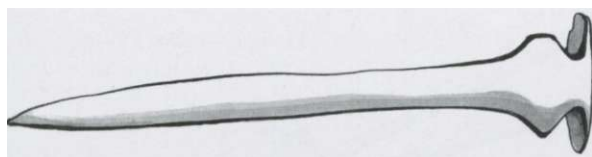
Tam, kde neměla žíla příkrý sklon a vedla těsně pod povrchem, se zřejmě již ve 12. století dobývala také pomocí jednoduchých úklonných šachet, které vedly po žíle. Bývaly dlouhé nejvýše několik desítek metrů a vždy vedly téměř souběžně s povrchem. Strop se zpevňoval výdřevou a bylo v něm proraženo několik svislých šachet, pomocí kterých se větralo a současně rumpálem vytahovaly okovy s vytěženou rudou. Rudu dobývali obvykle sami hutníci. K těžbě se používala želízka (železné klíny), která se mlátkem (kladivkem) zatloukala do škvír ve skále.

Archeologickými nálezy je zatím nejlépe zmapována výroba železa v okolí Prahy, kde se v počátcích přemyslovského státu nacházelo nejvýznamnější

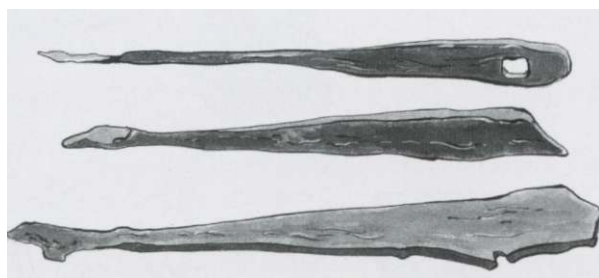
domácí hutnické středisko. Spojení hutní výroby železa s centrem přemyslovského státu je pro raný středověk typický jev. Ruda se intenzivně těžila přímo na území Prahy (v Tróji, Vokovicích, na Malé Straně a na Petříně), stejně jako v blízkém okolí (v Úvalech, Nučicích a v Říčanech). Železářské pece stávaly nedaleko Vltavy v blízkosti dvorců a domů přímo v předhradí. Doloženo je několik desítek dílen - na Malé Straně v Nerudově ulici, na Klárově a na Újezdě, v okolí Vyšehradu, na Starém Městě pražském v okolí Betlémského náměstí, v areálu Anežského kláštera, v Ostrovní ulici a jinde. Mezi největší patřila huť v Praze-Košířích, která měla 8 kruhovitých pecí. V průběhu 12. století se hutní výroba postupně přesouvala dál od pražské sídelní aglomerace. S růstem populace a osídlováním dalších částí země začala nabývat na významu železářská výroba i v dalších krajích. Archeologicky doložená hutnická výroba poměrně velkého rozsahu se nacházela v blízkosti zateckého hradiště. V pramenech se rané středověcí hutníci nazývají železníky a rudníky a jejich osady „železnice“. Hutníci obvykle sídlili poblíž knížecích dvorců, někteří patřili také klášterům. Pražští hutníci využívali dostupné zásoby místních rud - v osadě u sv. Petra na Počce se např. zpracovávala ruda z Tróje. Vytěžená ruda se nejprve drtila ve velkých stoupách, pak se propírala, sušila a pražila. Takto připravená se tavila. K tavně se používala celkem jednoduchá zařízení. V raném středověku existovaly dva druhy pecí. Šachtová pec měla kamennou podezdívku a na ní asi jeden metr vysoký štíhlý kužel z jílu (na způsob chlebné pece). Tato konstrukce umožňovala odpich (otvorem u dna odtékala struska). Druhý typ pece (zvaný vtesaná pec) se nevzdíral do výšky, ale tavicí

Tavba železa v raném středověku

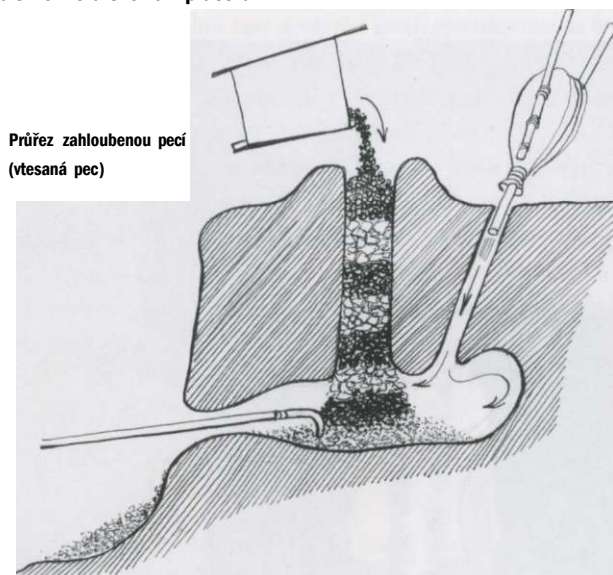
Sekerovitý železný klín - používaný v raném středověku k těžbě rud

Hřivny železa - nález z 9. století

prostor se částečně nebo zcela zakopal do svahu. Ke zlepšení hoření bývaly u pecí kanálky s dmýchadlem (měchy).

V tavicích zařízeních raného středověku se dosahovaly nízké teploty (podle odhadu nejvýše 1 200 až 1 400 °C). Teplota v peci byla nižší, než je bod tání železa (1 520 °C), proto se železná ruda netavila, ale hydroxid železa se pomocí dřevěného uhlí redukoval na chemicky nižší sloučeniny železa. Ty se dále krystalizovaly do houbovité hmoty (lupy) s velkým množstvím nečistot. Po vyjmutí z pece se kladivem z povrchu lupy odstraňovala struska a kovala se, aby se železo homogenizovalo. I přes všechny mechanické úpravy nebylo železo příliš kvalitní. Rané středověké železářské dílny se zabývaly primární výrobou - z rudy se vyráběly železné polotovary (hřivny), které se prodávaly k dalšímu kovářskému zpracování.

Průřez zahloubenou pecí (vtesaná pec)

TĚŽBA OSTATNÍCH KOVŮ

Doklady o těžbě stříbra v českých zemích z raného středověku neexistují (první zmínka o těžbě pochází až z roku 1188), i když se pravděpodobně těžilo již dříve v malém množství v povrchových ložiscích. Většina stříbra k dalšímu zpracování se však dovážela (nebo se zpracovávalo stříbro ze starších výrobků a mincí). Stříbro přicházelo do země také jako kořist při válečných výpravách. Bohatá domácí stříbronosná ložiska se nacházela příliš hluboko, aby je lidé tehdy dokázali těžít. Rozvoj hlubinného dolování, které proslavilo české království, spadá až do 13. století.

Jiná byla situace v případě zlata, které se nacházelo na povrchu v říčních naplaveninách. Získat se dalo jednoduchou technikou rýžování. Užívaly se malé dřevěné necičky, do nichž se nasypal zlatonosný písek. Protékající voda odplavovala písek a těžší úlomky zlata zůstávaly na dně. České země patřily v raném středověku mezi významné evropské producenty. Zlato se rýžovalo v jihočeských řekách Blanici, Otavě a Volyňce, v menší míře i na středním toku Vltavy, na dolním toku Sázavy a v severomoravské Opavě. Dokladem rýžování zlata jsou dodnes dochované sejpy (hromady vyřžované hlušiny) v okolí zlatonosných řek.

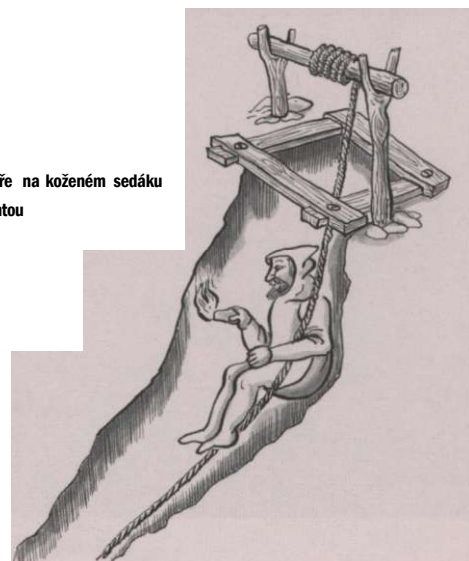
O jeho významu svědčí i to, že velká část jihočeských knížecích hradů byla založena přímo na zlatonosných řekách, aby měl panovník kontrolu (veškerá produkce měla končit v jeho pokladnici). Rýžované zlato bylo poměrně ryzí a zřejmě se původně nečistilo, nýbrž rovnou zpracovávalo. Z 11. století se dochovaly klášterní receptury, které doporučují zlato čistit tavením buď se sírou, nebo se směsí sazí, soli a mouky (aby se oddělilo od stříbra, které jeho výskyt doprovází). Dokladem umění domácích zlatníků jsou především četné dochované šperky.

O českém cínu se již v 10. století zmiňuje Ibrahim ibn Jakúb. Dochovala se také písemná zmínka, že se český cín prodával koncem 12. století na trhu v Bruggách. ale zpráva sama není příliš důvěryhodná. Povrchová ložiska byla přístupná především v podhůří Krušných hor. (cín se nacházel v říčních naplaveninách a v raném středověku se rýžoval podobně jako zlato. Surové cínové kroupy se tavily v mělkých jámách. Toto zařízení bylo mnohem jednodušší než v hutnictví železa, protože k tavení cínu stačila nízká teplota (cínovec se začínal redukovat už při 400 °C). Jáma se naplnila dřevem, na něj se nasypala vrstva cínových krup a částečně se zakryla. Při tlumeném hoření docházelo k redukci cínovce (cín se soustřeďoval na dně jámy). Těžba a zpracování mědi doložené nejsou, i když zřejmě alespoň omezená domácí produkce existovala.

OSTATNÍ SUROVINY

Kromě železa byl asi nejvýznamnější surovinou stavební kámen (štípaná opuka a pískovcové kvádry). Dobýval se v malých povrchových lomech, obvykle v těsné blízkosti hradů. Kámen se od nejstarších časů lámal tak, že se do vysekaných otvorů zarážely dřevěné klíny, které se polévaly vodou. Tím se zvětšil jejich objem a došlo k odtržení kvádry. Pískovec, který je měkký, se zřejmě také řezal (pomocí silného provazu). Speciálním odvětvím bylo lámání kamene na výrobu žernovů do ručních mlýnků. Užívaly se prakticky všechny druhy, dostupné v okolí vesnic (žula, čedič, vápenec, pískovec aj.).

Spouštění havíře na koženém sedáku úklonnou šachtou

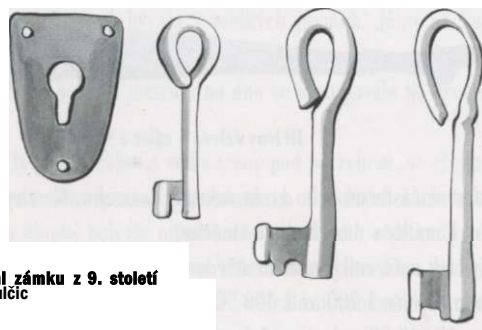
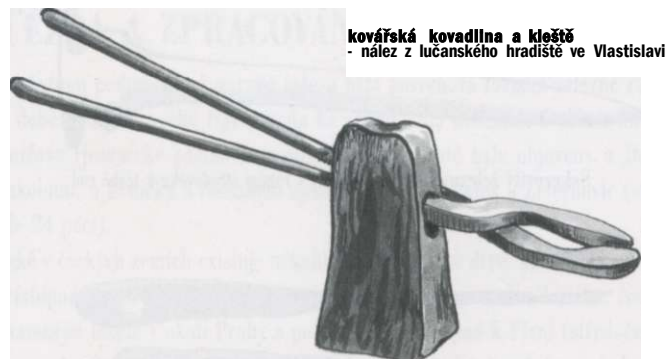
řemesla

S budováním kamenných staveb je spojená těžba vápence, který se páčil v jámách nebo milířích a tak se vyrábělo vápno (nezbytné ke zhotovení malty). Důležitou stavební surovinou byl rovněž jíl (omazávání stěn a spár mezi trámy), stejně jako písek. Pokud byl v nějakém místě nedostatek stavebního kamene, těžila se cihlářská hlína. Pálené cihly se ovšem v raném středověku používaly jen výjimečně (objevují se především u církevních staveb). Speciální jíly k výrobě keramiky potřebovali hrnčíři. Používali hlínu, kterou si sami těžili v blízkosti svých dílen. Do keramiky obvykle přidávali tuhu, kterou si sami těžili (pokud se v okolí nacházela povrchová ložiska) nebo ji kupovali.

Pro potřeby hutníků se v lesích páčilo ve velkých milířích dřevěné uhlí. Toto odvětví bylo po celý středověk velice rozšířené, protože spotřeba dřevěného uhlí byla značná. Pokud byl v nějakém místě nedostatek lesů, dřevěné uhlí se na vozech dováželo často z poměrně velkých vzdáleností. To platilo především o Praze, kolem níž se již v 10. a 11. století nacházelo jen minimum lesů. Dřevo zde bylo vzácností, dřevěné uhlí se muselo dovážet, stejně jako palivové a stavební dřevo (plavilo se svázané do vorů po Vltavě z jihu). Vedlejším produktem při pálení dřevěného uhlí je dehet, který se používal k impregnaci kůže a dřeva (především spodních částí kůlů zapuštěných do země). Pokud se dehet smísil s lojem, získávala se kolomaz, univerzální mazadlo na kola vozů a otočné čepy.

KOVÁŘSTVÍ

Kováři, kteří vyráběli rozmanité nástroje a nářadí, jsou doloženi v celé zemi. Jejich dílny se nacházely ve všech větších hradištích, stejně jako u knížecích dvorců a na církevních panstvích, především v kláštrech. Protože vesnice byly malé, kategorie vesnických kovářů, jak je známe z pozdějších staletí, v raném středověku neexistovala. Jen výjimečně se na venkově mohl usadit na určité

tou dobu kovář tam, kde v okolí nebylo žádné větší hradiště, a pracovat pro vesnice v širokém okolí.

Kováři kupovali surové železo (kované hřivny) od hutníků a dále ho zpracovávali. V dílnách měli malé kruhové pece, které sloužily k ohřívání surového železa. Ke zvýšení vnitřní teploty používali měchy, jimiž se do plamenů dmýchal vzduch. Dále zde stával špalek s kovadlinou a korytem na vodu. Středověcí kováři pracovali podle antické tradice nejspíše vsedě. Potvrzují to

Raně středověká kovárna - rekonstrukce Modrá

Kovolltecká dílna - rekonstrukce Modrá

dochované archeologické nálezy. Kladiva a kleště jsou spíše menších velikostí, stejně tak je zřejmé podle kovadlin, že užívané špalky byly nízké.

Kromě výrobců zbraní nebyli raně středověcí kováři specializovaní na určitý druh sortimentu, jejich produkce byla velmi široká. I když se písemné doklady o specializovaných platněních a výrobcích mečů dochovaly až ze 13. století, lze přepokládat, že v českých zemích působili již dříve. Meče franckého typu, zhotovené s největší pravděpodobností domácími kováři, jsou archeologicky doložené již od 9. století. Počátek jejich výroby je zřejmě spojen se zákazem vývozu mečů z francké říše slovanským sousedům (z přelomu 8. a 9. století). Výrobci mečů museli znát speciální techniky kalení a popouštění oceli. Ovšem podobné znalosti museli mít i výrobci seker (mnohé z nich mají navařovaná ocelová ostří), nožů a podobných výrobků.

Od 11. století se v souvislosti s výstavbou kostelů uplatnily kovářské práce i v architektuře (mříže, kování dveří), stejně jako v interiéru (svícny).

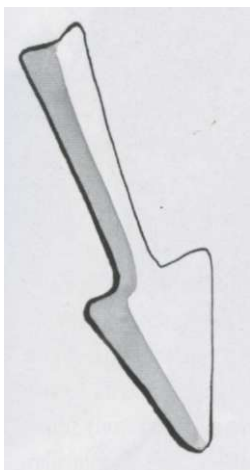
V raně středověkých Čechách existovaly kromě jiného i tzv. služební osady. V nich se soustřeďovali knížecí služebníci, často jedné profese. Podle ní se pak tyto osady nazývaly - Štítary, Ovčáry. Hrnčíře, ale také Kováry atd.

KOVOLITECTVÍ A GLYPTIKA

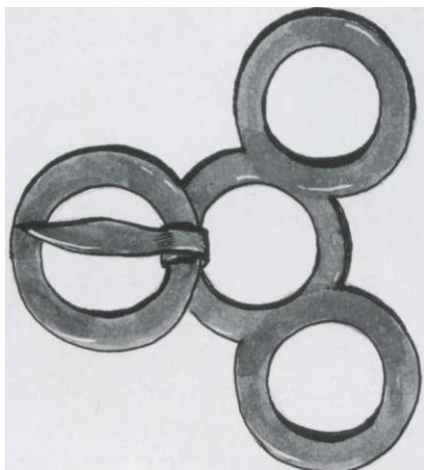
Jedním ze specializovaných řemesel, které se zabývalo zpracováním kovů, byla výroba předmětů z bronzu. Kovolitecké dílny působily v Praze a věnovaly se tvorbě umělecky náročných předmětů (zdobené svícny, klepadla, spony knih, akvamanile, ozdoby k nábytku apod.). Každý předmět se odléval zvlášť do předem připravené formy. Zhotovení formy bylo časově velice náročné. Nejprve kovolitec zhotovil ze dřeva základní tvar, obalil ho hlinou a vypálil v hrnčířské peci. Pak se musela forma opatrně rozříznout, začistit, znovu spojit a otvorem se do ní lil roztavený bronz. Po zchlazení kovu řemeslník formu rozbil a hrubý odlitek začistil, vyleštil, případně dál zdobil (rydlem, důlčikem apod.).

Mezi unikátní doklady domácí proveniencí patří noha bronzového svícnu s motivy dračích hlav z románského kostela v Praze-Záběhlicích, bronzové klepadlo v kostele sv. Jana Křtitele v Jankově u Votic a akvamanile v podobě koně z Prahy.

Jinou technikou zpracování kovů byla v raném středověku výroba raznic na ražení mincí a typáře pečetidel, které se obtiskovaly do vosku. Raznice a typáře se zhotovovaly z kvalitního železa. Reliéf, který měl být pomocí raznice či typáře vyražen, se do vyhlazeného povrchu negativně vyryl a vyřezal. Šlo o časově náročnou a současně jemnou práci, která byla téměř bez výjimky určena pro panovníka.

Střela z přelomu 10. a 11. století
- nález z hradiště v Libušíně

Bronzová přezka se železným jazýčkem
- nález z hrobu na Pražském hradě

HRNČÍŘSTVÍ

Zatímco kováři pracovali především ve střediscích knížecí moci, hrnčíři působili jak v blízkosti hradíšť, tak i na venkově. Rozmístění jejich dílen však nebylo dáno ani tak odbytem a blízkostí trhů jako spíše výskytem vhodné keramické hlíny. Z rozborů víme, že se zboží jednoho hrnčíře objevuje v okruhu až 40 km kolem dílny. Výjimku tvoří keramika pražského typu, která se s ohledem na význam pražských tržišť objevuje v mnohem širším okruhu (ojediněle až 100 km daleko od Prahy). To je v raném středověku z hlediska místního obchodu poměrně velká vzdálenost a svědčí o tom, že hrnčíř musel vyrábět značné množství zboží a distribuovat ho do širokého okolí. Archeologicky je v českých zemích pro 10. století doloženo širší tržní zázemí, v němž převažuje jeden typ keramiky (pocházející zřejmě z tradice jedné dílny) v okolí hradíšť Bilina, Litoměřice a Žatec (soudně se označuje jako keramika zabrušanského typu). Podobně působila jedna či několik hrnčířských dílen na území Prahy (pražská keramika si i ve 12. století udržela některé specifické odlišnosti ve tvaru a dekoru).

Keramika se původně zhotovovala stejně jako v hradíšní době. Nádoba se slepovala z válečků, pak se postavila na jednoduchý kruh s pomalými otáčkami, na němž hrnčíř nádobou otáčel a vyhlazoval její stěny. Otočnou desku musel při práci pohánět rukou (kruh pracoval na principu setrvačnicku). Podobné hrnčířské kruhy jen pomalu ustupovaly dokonalejším a ojedinelé se užívaly ještě v 15. století.

Již ve velkomoravském prostředí je v 9. století doložen technicky dokonalejší, rychle rotující hrnčířský kruh. Otáčky nebyly založené na setrvačnosti, ale byly pravidelné díky tomu, že pracovní deska byla spojena se spodní, kterou hrnčíř poháněl nohama. Kruh dosahoval rychlejších a rovnoměrných otáček a řemeslník měl při práci obě ruce volné. V důsledku toho mohl zhotovovat keramiku jinak než dříve, nemusel nádobu nejdříve slepovat, ale rovnou ji

Hrnčířský kruh s pomalými otáčkami

vytahoval během točení z hroudy hlíny, kterou umístil do středu kruhu. Točená keramika měla slabší střep než starší obtáčená, byla proto dokonalejší a lépe se v ní vařilo. Rychle rotující hrnčířské kruhy se v českých zemích začaly ve větší míře užívat až ve 12. století.

Důležitou součástí vybavení každé hrnčířské dílny byla vypalovací pec. Hrnčíři užívali jak menší, které měli přímo v dílně (stavěly se z kamene a hlíny), tak také větší polní pece, zahloubené v terénu mimo obydlí. Konstrukce hrnčířské pece byla celkem jednoduchá, skládala se ze dvou oddělených prostorů. Ve spodní části bylo topeniště, kam se zvenku přikládalo, nad ním pak komora, do níž se umístila syrová keramika. Komora byla od topeniště oddělená kamennou podlahou s otvory nebo byla vybavená policemi (z plochých kamenů vsazovaných do stěn), aby plameny nepůsobily na keramiku přímo. Horký vzduch, který unikal otvorem v klenbě pece, zajišťoval výpal.

Jednou z nevyjasněných záležitostí středověkého hrnčířství je označování keramiky. Mnohé nádoby mají na dně značku dílny nebo hrnčíře (kolo rozdělené na čtyři části, svastiku, trojzubec a další). Označených nádob je ve srovnání s neoznačenými jen malé procento a je zřejmé, že v jedné dílně vznikala současně keramika označená i neoznačená. Podle jakého klíče se však keramika označovala, netušíme.

Hrnčířská pec - rekonstrukce dílny velkomoravského hrnčíře (Modrá)

Hrnčářský rychle rolující kruh - rekonstrukce (Modrá)

Keramika raného středověku neměla glazuru (modré a zelené glazury se objevují až koncem 12. století). Její povrch byl hladký a někdy se zdobil rytými dekory (vlnovkami, rovnoběžnými linkami, vpichy a šikmými křížky). K rytí na stěny nádob se užívala jednoduchá rydla s jedním nebo více hroty. Hrnčíři vyráběli rozmanité hrnce, hrnky, misky a pánve na pražení. Raně středověká keramika měla jednoduchý baňatý tvar se širokým hrdlem. Středověké hrnce měly obvykle silnější dno a tenké stěny, což odpovídalo tehdejšímu způsobu vaření. Nádoby se stavěly přímo do ohně a teplo se přenášelo stěnami, nikoli dnem. Jen výjimečně se vyráběly lahvice s úzkým protaženým hrdlem. Na své výrobky ovšem hrnčíři nelepili ouška (neexistoval tedy typ džbánu a koflíku).

VÝROBA DLAŽDIC

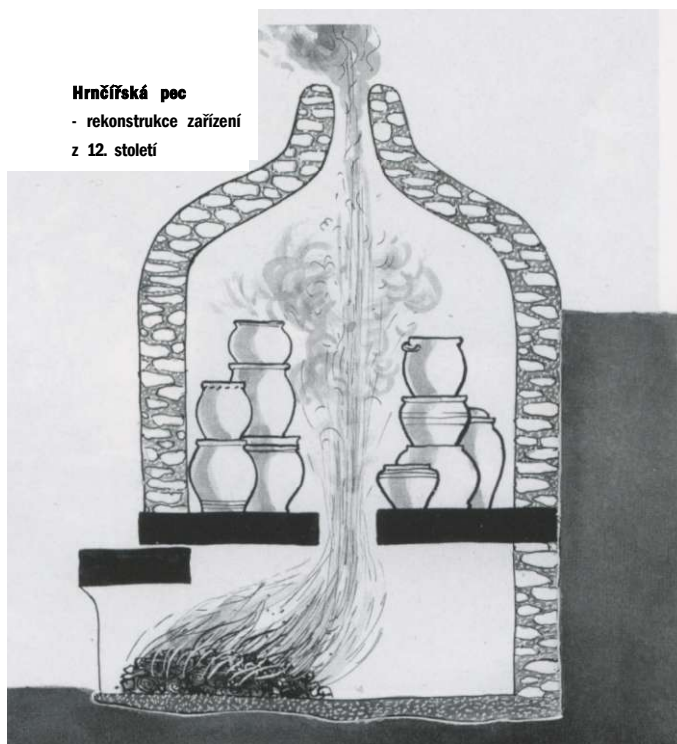
Speciálním druhem keramické výroby byly dlaždice a od 12. století i kachle (o kachlových kamnech se zmiňuje roku 1108 Kosmas). Jednoduché hladké dlaždice se dochovaly na podlahách velkomoravských staveb (paláce a kostely), stejně jako v přemyslovském paláci na Pražském hradě. Od konce 11. století se v církevních stavbách objevuje nový druh šestihranných dlaždic, jejichž vrchní strana, zdobená reliéfy, je většinou ještě polévaná hnědočervenou glazurou. Výrobě se věnovaly tehdejší benediktinské kláštery. Největší soubory románských reliéfních dlaždic jsou doložené z Vyšehradu, kláštera na Ostrově u Davle a v Sázavě a z rotundy v Dolních Chabrech, fragmenty se našly v řadě dalších míst.

Povrch dlaždic byl zdobený motivy bájných tvorů (sfinga, gryf), skutečných zvířat (lev, orlice) a postav (poprsí vládců s označením NERO). Většina reliéfních dlaždic zdobila podlahy chrámů, i když jejich motivy nemají zdánlivě s křesťanstvím nic společného. Středověk si ovšem potrpěl na mystickou symboliku a podle kompozice, jak byly dlaždice skládány a kam byly natočeny

tváře postav, se soudí, že zobrazují vítězství dobra (lev, gryf) nad pohanstvím (sfinga, Nero).

Figurální výjevy na dlaždicích, nalezených na různých místech českých a moravských zemí, jsou většinou velice podobné nebo zcela totožné. Tuto shodu lze vysvětlit technologií jejich výroby. Reliéfní dlaždice se zhotovovaly tak, že se do dřevěných kadlubů vtlačila hlína, pak se vyňaly a vypálily. Dlaždice se stejnými motivy musely vzniknout ze stejných kadlubů, i když podle použité hlíny se vyráběly na různých místech. To vede k domněnce, že

Hrnčářská pec
- rekonstrukce zařízení
z 12. století

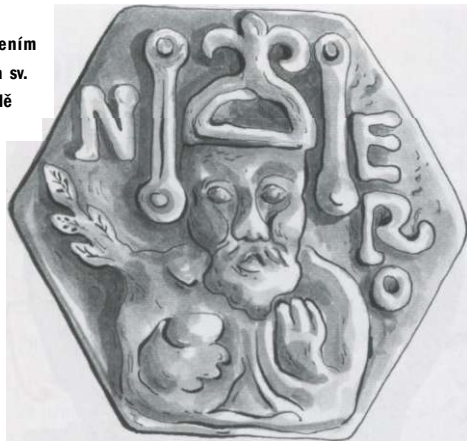

Hrnčářská pec z 9. století - rekonstrukce (Březno u Loun)

Raně středověká hrnčářská pec - rekonstrukce (Vítkov u Chrástavy)

Dlaždice s vyobrazením
NERONA - z kostela sv.
Vavřínce na Vyšehradě

si zpočátku benediktinské kláštery dřevěné kadluby půjčovaly. Protože se na výrobě podíleli sami mniši, je možné, že i oni putovali od kláštera ke klášteru (jak bylo tehdy obvyklé) a na místě zajišťovali s místními pomocníky výrobu. Ve druhé polovině 12. století se však produkce reliéfních dlaždic soustředila především do kláštera na Ostrově u Davle.

V té době se objevují nejen nové motivy, ale také obdélníkové reliéfní obkládací desky (nejspíše dekorativní prvky, které se zazdívaly do stěn).

Ke keramické výrobě patří také výroba cihel a pálených střešních tašek. Nejstarší doklady pocházejí již z velkomoravského prostředí.

TEXTILNÍ VÝROBA

Zpracování přize a tkaní byly většinou ženské práce. Předání musela ovládat každá nevěsta a ještě v předhusitských Čechách platilo úsloví, že žena, která neumí příst, se nevdá. Přeslice je jedním ze základních středověkých symbolů ženy. Předání nebylo sice namáhavé, ale šlo o fádni a zdoluhavou práci. Předlo se obvykle v zimě. Z chomáče vyčesané lněné koudele vytahovala žena jednou rukou přízi, kterou stáčela v prstech druhé ruky (prsty si pravidelně namáčela nebo častěji slinila). Nit potom navinovala na vřeteno, dřevěnou tyčku asi 30 až 40 cm dlouhou, na spodním konci zatíženou kamenným (někdy i kostěným) přeslenem, který fungoval jako setrvačnick při roztáčení vřetene.

Za hodinu práce se dalo upříst až 100 metrů nitě. Příze byla většinou silná a hrubá. Pokud počítáme, že na jeden metr hrubého plátna (šírokého zhruba 80 centimetrů) bylo třeba více než 900 metrů přize, pak musela žena na plátno k ušití jedné košile příst asi 25 hodin. Pokud se mělo utkat jemnější plátno (příze byla slabší a bylo jí třeba mnohem více), pak na stejně velkou košili musela žena příst nejméně 50 hodin a někdy i déle (košile z jemného plátna však nebyly určené pro venkovské poddané).

Po upředání nití se tkala látka. V raném středověku se plátno tkalo na svislých rámech. Nejjednodušším typem byl proplétací rám, jehož základem byl trám upevněný asi dva metry nad zemí. K němu byly těsně vedle sebe uvázané nitě, které visely k zemi a jejich spodní konce byly zatíženy, aby se nekroutily. Jako závaží se používaly menší kuželovité kameny, které měly u špičky provrtaný otvor (jím se protáhl konec osnovní nitě). Útková nit se protahovala pomocí dřevěné nebo kostěné jehly (výjimečně i kovové) napříč mezi v isícími osnovními nitěmi. Po každém protáhnutí se útková nit směrem nahoru přirážela pomocí hřebene (většinou rovněž kostěného). Práce to byla velice zdoluhavá, utkat látku na jednu košili trvalo zhruba 8 až 10 hodin. Spolu s máčením, lámáním a česáním lnu, s předáním a šitím trvalo zhotovení jedné košile nejméně 40 až 50 hodin.

Již v raném středověku se zřejmě objevily vylepšené tkalcovské stavy, které umožňovaly pomocí dřevěného listu vytvářet prošlup (mezeru mezi osnovními nitěmi, kudy se provlékala útková nit). Tím se tkaní velice zrychlilo, protože žena nemusela protahovat jehlu střídavě nit po nitě, ale jedním hodem ji prohodila prošlupem napříč celou osnovou. Pak pomocí listu změnila rozmištění nití (spodní se přesunuly vzhůru a horní dolů) a jehlu prohodila zpět.

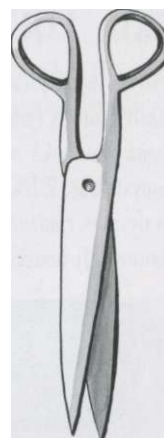
V raném středověku se barvily jen jemnější látky určené pro zámožné (oblíbenými barvami byla červené, zelená, žlutá a černá). Lidé na venkově nosili obvykle oděv z nebarveného šedavého plátna, které se při praní bělilo (vlhké se nechávalo rozložené delší dobu na slunci, aby zbělelo).

Obdobným způsobem se vyráběla látka i z ovčí vlny. Po utkání se navíc ještě plstila. Do mokré vlněné látky se tlouklo dřevěnými palicemi a tím docházelo ke spojování vláken. Látka pak propouštěla méně vzduchu a lépe hřála. Nevýhodou plstěných látek však byla menší pružnost, a proto se užívaly jen na vrchní oděvy (obvykle na pláště, suknice a čapky).

Předání v raném středověku

Nůžky - z přelomu
10. a 11. století

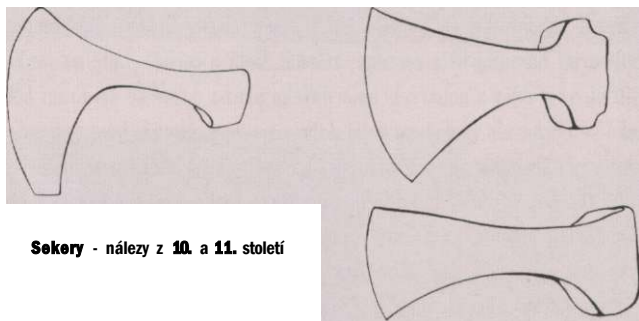
VÝROBA ZE DŘEVA

Téměř veškeré dřevěné výrobky si lidé zhotovovali sami. Práce se sekerou byla mužskou záležitostí (jen výjimečně se k opracování dřeva používal jiný nástroj). Výroba drobných dřevěných předmětů byla nespíše náplní zimních dnů. Ze dřeva se zhotovovaly lžice, misky, dřevěná koryta, dlabané čluny (monoxly), základní konstrukční prvky domu a jeho vybavení, součásti rozmanitých nástrojů a zemědělského nářadí. Někdy se proto o raném středověku hovoří jako o „civilizaci dřeva“.

Pouze složitější výrobky si lidé zřejmě kupovali (kola k vozu, bednářské a soustružené zboží). Obvykle je vyráběl některý šikovnější hospodář pro jednu nebo i několik sousedních vesnic (ale nejspíše jen jako přilepšení k zemědělské obživě, protože by se výrobou ze dřeva těžko užíval). Lze předpokládat, že pouze na velkých hradištích žili knížecí služebníci, kteří se celoročně věnovali výhradně zpracování dřeva (většinou ale tesařským pracím, spojeným s výstavbou a opravami opevnění a staveb). Jejich činnost dokládají nálezy železných tesařských pořízů.

Protože se v raném středověku na venkově prakticky nepoužívaly pily, nebyla k dispozici prkna. Veškerá výroba se realizovala z různých velkých kusů dřeva - kmenů či silných větví. Dřevo se opracovalo sekerou a základní technikou bylo dlabání.

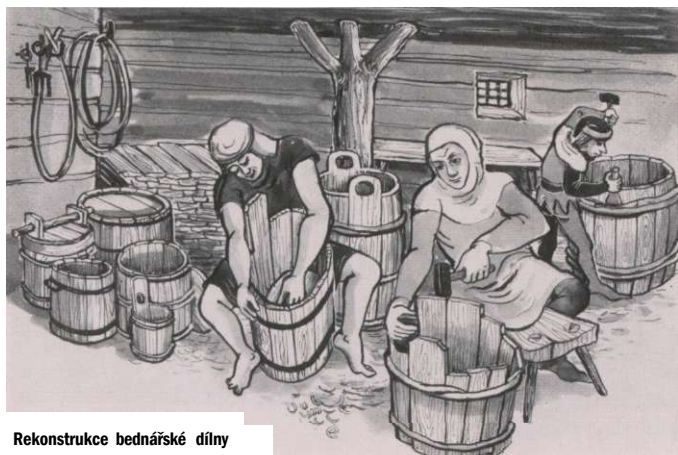
Zkušení řemeslníci však ovládali i bednářské techniky. Dokladem jsou poměrně často dochovaná vědra a další nádoby. Většina z nich však byla zřejmě určena jen pro obyvatele hradišť.

Sekery - nálezy z 10. a 11. století

LÝKO, LOUBEK

Důležitým materiálem, užívaným v domácké výrobě, bylo lýko. Lidé z něho dokázali zhotovit řadu užitečných předmětů. Z lýka (anebo z kůry) se pletla oblíbená slovanská obuv - laptě. Lýčenou obuv měl na sobě podle Kosmy i Přemysl Otakar. Z lýka se vyráběly také rohože a kabely, které se obvykle zavěšovaly přes rameno. Z loubků se pletly osátky a košíky. Ze slabších větví se zhotovovaly houžve, univerzální vázací materiál.

Rekonstrukce bednářské dílny

Mniši se snaží rozštípnout silný kmen stromu
- iluminace z francouzského kláštera v Cîteaux z počátku 12. století

ZPRACOVÁNÍ KŮŽÍ A KOSTÍ

Zpracování kůží se vždy bezprostředně vázalo na chov dobytka. Kromě jednoduchého vyčištění však jiné technologie známe nebyly. Na venkově se kůže užívaly v domech (kryly sedátka, lůžka) i v oděvu (zimní pláště, obuv). Na hradištích žili řemeslníci, kteří ovládali i složitější technologie. České země prosluly v 10. století výrobou koňských sedel. Sedla, třmeny, uzdy a udidla bývaly často honosně zdobené (zvláště pokud byly určené pro zámožného bojovníka).

Také kosti se daly využít k výrobě rozmanitých předmětů. Z raného středověku jsou doložené drobné nádoby, pouzdra a pochvy z kostí nebo rohů, kostěné střenky nožů, hřebeny, jehly a šídla, ale také brusle, píšťalky a další předměty.

Kostěná brusle z přelomu 11. a 12. století - ze sbírek muzea ve Staré Boleslavi

Zdobená kostěná rukojeť nože z 10. až 11. století - nález z Pražského hradu

Kostěné šídlo z přelomu 10. a 11. století - nález z hradiště v Libušíně

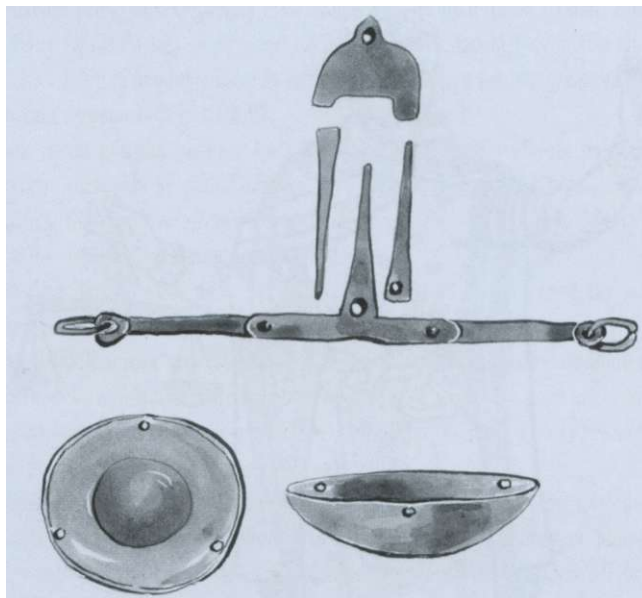
obchod a doprava

SMĚNA A PRODEJ

Od nejstarších časů byla pro život lidí na venkově nezbytná směna se sousedy. Nikdo podobné transakce nepovažoval za obchod, protože jejich smyslem nebyl zisk. Šlo jen o získání věci, kterou člověk potřeboval a kterou jiný mohl postrádat. Protože život v malých a uzavřených komunitách závisel na vstřícnosti všech obyvatel, bylo by nezdvořilé sousedovi pomoc odmítnout. V takovém případě rozhodovala spíše potřeba než skutečná hodnota věci. Pokud jeden hospodář poskytl cokoli druhému ze sousedství, mohl očekávat, že mu službu vrátí.

Směňovaly se zemědělské produkty i různé domácí výrobky. Často poskytoval hospodář sousedům přebytky (které by jinak nezužitoval) a oni mu službu opláceli ihned, jakmile podobné přebytky měli zase oni. Na tomto jednoduchém principu byla založena organizace některých venkovských hospodářských činností. Pokud se v některé usedlosti zabývalo dobytčím, maso dostávali i sousedé, protože ho nebylo možné skladovat dlouho. Tradice společných zabíjaček se udržela po staletí. Stejně tak bylo samozřejmé, že nový dům pomáhali stavět všichni lidé z vesnice. Šikovný hospodář či hospodyně vyráběli pro celou vesnici rozmanité předměty (pletené košíky, drobné dřevěné nástroje). Také hospodyně si navzájem pomáhaly, protože řadu prací vykonávaly společně (pečení chleba, sušení lnu). Lidé na venkově většinou nepočítali, kolik by pomoc sousedovi stála a kolik za to dostávají. Směna jako sousedská pomoc celkem spolehlivě fungovala po celý středověk. Záhy se však vesničané dostávali i do tržních vztahů s lidmi mimo vlastní komunitu. Existovalo totiž několik nezbytných věcí, které si neuměli zhotovit sami, a proto je museli nakupovat. Většinou se jednalo o výrobky ze železa, případně ještě keramiku, látku a sůl. Nedochovaly se žádné písemné zprávy, jak nákup podobného zboží probíhal. Lze však předpokládat, že se obchod od nejstarších časů soustředil do hradíšť. Obyvatelé vesnic ze širokého okolí zde nabízeli nejen své zemědělské přebytky, ale i další zboží (kůže, med, možná i některé domácí výrobky). Trhů se pochopitelně účastnili i řemeslníci a také kupci, kteří přiváželi nejen užitečné věci pro obyvatele venkova, ale především suroviny pro řemeslníky (některé dokonce ze zahraničí). Na největších trzích se objevovaly také luxusní výrobky zahraničních mistrů, i když ty nejlepší se zřejmě nabízely přímo na knížecím dvoře nebo na pražských tržištích, která měla v tomto ohledu výlučné postavení.

Lze předpokládat, že řemeslníci a kupci navštěvovali vesnice jen výjimečně. Jedním z vysvětlení může být racionální důvod - objem prodeje byl malý

Bronzové skládací malé váhy - nálezy ze zaniklé středověké vsi Sekanka

a s ohledem na vzdálenosti se nevyplatil. Je však sporné, zda je relevantní, protože způsob středověkého podnikání nemůžeme měřit současnými hledisky. Kupci bez reptání věnovali spoustu času a putovali na dlouhé vzdálenosti i kvůli nepatrnému zisku.

Soustředění obchodu za valy hradíšť mělo zřejmě jiný, mnohem závažnější důvod. Kontrola obchodu totiž přinášela zisky knížeti. Z prodeje realizovaného na tržištích se odváděly poplatky - cla (knížecí správce je od kupců, řemeslníků i vesničanů vybíral obvykle hned večer po skončení trhu). Cla se hradila jak v penězích, tak i v naturáliích. Kromě toho požadoval kníže mýto od kupců, kteří přijížděli z ciziny. Lze proto předpokládat, že od raného středověku existoval zákaz obchodovat na venkově (podobné zákazy jsou ovšem písemně doložené až se vznikem středověkých měst), aby se nesnižovaly příjmy do knížecí pokladnice. Obchod se stal významným zdrojem knížecích příjmů a jeho kontrola tvořila jeden z pilířů domácí politiky. Správní střediska se stala místem konání trhů, na které dohlíželi knížecí úředníci a vybírali clo. U zemských bran se budovaly mýtnice pro výběr poplatků od zahraničních kupců. Rozšiřovala se síť pravidelně udržovaných cest (tyto práce zajišťovali lidé z okolních vesnic v rámci „služby knížeti“, tedy zemské roboty). Řád tomu všemu dala ražba vlastních peněz. Organizace místního obchodu zcela změnila v 11. a 12. století hospodářský život venkova.

Středověcí pouťníci - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

Poutník s vozem - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

Vyobrazení kupce - podle iluminare z 12. století

Místní trhy totiž nebyly jen událostí obchodní. Během nich zasedal soud, vyřizovaly se spory mezi lidmi, vybíraly se daně, které poddaní odevzdávali knížeti, nabízel se také zábava. Místní trhy byly společenskou událostí a spolu s velkými svátky představovaly hlavní rozptýlení prostého lidu. Byly také příležitostí k pořádání slavnostních mší a křtů.

V písemných pramenech se objevují zmínky o zvláštní kategorii kostelů, označovaných jako „tržní“ (ecclesia forensis). Soudí se, že některé z nich mohly sloužit jako dočasné skladiště kupcům (kostely byly kamenné, nehrozilo nebezpečí požáru a byly lépe chráněné). Tuto teorii podporuje i fakt, že řada z nich byla zasvěcená sv. Mikulášovi (kromě jiného i patronu obchodníků). Jednalo se především o kostely, které nezakládal panovník, ale byly soukromé (možná je zakládaly korporace kupců).

Nikde v kronikách neexistuje údaj, jak často se v raném středověku trhy pořádaly. S ohledem na to, že se během nich vyřizovaly správní záležitosti, lze předpokládat, že jich bývalo několik do roka. Rozsah místního obchodu a objem prodaného zboží musel být poměrně značný a jeho význam byl jedním z podnětů zakládání měst ve 13. století.

„Nikde se lépe neobohatíš ani se více nezvelebiš než v podhradí pražském a v ulici vysehradské. Tam jsou Židé, mající plno zlata a stříbra, tam jsou Němci, kteří ze všech národů nejbohatší kupci, tam jsou nezámožnější peněžníci, kteří tržišťe...“ (Kosmas)

PENÍZE

I přes rozmanité kategorické soudy odborníků na numismatiku nelze s absolutní jistotou říci, kdy přesně se v českých zemích začaly razit stříbrné mince. Česká numismatika uvádí nejčastěji přelom padesátých a šedesátých let 10. století (tedy období vlády Boleslava I.), zatímco zahraniční badatelé posouvají razbu prvních českých mincí až do počátku vlády jeho nástupce (do

sedmdesátých let téhož století). Stříbrných denárů knížete Boleslava II. se podařilo nalézt poměrně značné množství, ale dosud se nepodařilo žádný s úplnou jistotou přisoudit jeho otci.

Názor, že Boleslav I. denáry razil, podporuje zpráva arabského obchodníka Ibrahima ibn Jakúba, který kolem roku 966 navštívil Prahu. Popisuje tamní živé trhy a uvádí, že zboží se zde kupuje za kinšáry a tkané šátečky (deset šátečků byl jeden kinšár). Kinšárem se v islámském prostředí označovaly mince křesťanských panovníků, nikde však není řečeno, že by to musely být mince ražené v českém knížectví. Stejně tak dobře to mohly být mince, které přiváželi na pražská tržiště zahraniční kupci.

Polemika numismatiků je ovšem důležitá jen z hlediska chronologie, věcně nijak podstatně nemění obraz hospodářského života. Vliv ražby prvních českých mincí na život společnosti byl stejně malý jako přijetí křesťanství. Oběh nejstarších denárů se totiž týkal jen knížete a jeho nejbližšího okolí, zatímco v celé zemi dále dominovala naturální směna.

Celý problém má také svou věcnou stránku, a tou bylo relativně malé množství mincí, které se mohlo v prvních letech ražby denárů vyrobit. Nezapomeňme, že české země v té době neměly vlastní stříbrné doly a povrchová ložiska byla zanedbatelná. Stříbro pro ražbu denárů se muselo dovážet (nebo ho musel kníže ukořistit na některém ze svých válečných tažení). Až do konce 10. století se nemohlo dostat do oběhu tolik denárů, aby významněji ovlivnily vnitřní obchod v celé zemi.

Je velice pravděpodobné, že denáry zpočátku sloužily jen k obchodování se zahraničními kupci. Ražba mincí měla možná více prestižní než hospodářský význam (tomu by odpovídalo množství typů, z nichž některé jsou inspirovány ražbami zahraničními). Své denáry v 10. století razili nejen Přemyslovci (v Praze na Vyšehradě a v Mělníce), ale i jejich konkurenti Slavníkovci (v Malíně a Libici nad Cidlinou).

Jen pomalu rostl počet denárů, které zůstávaly v oběhu (a také se zvětšoval počet mincoven). V 11. století se denáry běžně užívaly v prostředí knížecího dvora, církve a pražských tržišť a postupně i v dalších významných přemyslovských hradištích (archeologicky doloženy na olomouckém tržišti na konci 10. a v 11. století). Kronikář Kosmas zaznamenal, že v roce 1068 rozhodl probošt vysehradské kapituly (aby zabránil stížnostem), že každý kanovník má dostávat čtyři denáry týdně na nákup masa. Tato zmínka potvrzuje, že na pražských trzích byla peněžní směna v 11. století již běžná. Na venkově kolovalo méně mincí, ale přesto byly dostupné. Rolníci museli každoročně nějaké hotové peníze získat, aby pokryli daňové povinnosti vůči knížeti (i když nadále byla rozšířená naturální renta). Již v 11. století se denáry objevují jako milodar, který dostával zesnulý do hrobu. Užívaly se také jako obětiny, jak dokládá unikátní nález dvou denárů knížete Jaromíra z počátku 11. století v Krásném Březnu u Ústí nad Labem. Obě mince byly zarděné ve venkovské zemnici do základů malé kamenné píčky.

Nález denárů u Teplíc se datuje do konce 12. století, který byl provrtaný a nosil se zřejmě jako ozdobný přívěšek.

K typickému vybavení každého kupce patřily malé vážky z mosazi nebo bronzu se dvěma plechovými místičkami.

Jako závaží se používaly malé dvoukónické válečky ze železa s povrchem plátovaným mědí nebo jiným kovem. Váhy kupec držel v jedné ruce, zatímco druhou přihazoval na misku závaží. Nesloužily však k vážení zboží, nýbrž mincí (při proměnlivé váze bylo nezbytné každou převažovat) a zlomků drahého kovu. Archeologicky je podobných vážek doloženo hned několik. Mezi nálezy, které zřejmě souvisí s obchodem, se počítají také stily (kovová a kostěná rydla, jimiž se psalo do voskové tabulky). Je totiž pravděpodobné, že si kupci vedli jednoduché obchodní záznamy, stejně tak možná i knížecí správci, kteří vybírali mýta a cla.

„O minci dbej, však střídme, a neměň podobu její. Neboť stát, byť mocně vzrostl lichou podobou mince, rychle bude obrácen vníveč. Jest v tom cosi, milý synu, že Karel, král nejmoudřejší a nejmocnější, s nímž se nemůžeme srovnávat my, velmi nízcí, když se rozhodl svého syna Pipina po sobě povýšiti na trůn, zavázal ho hroznou přísahou, že se nesmí v jeho království lstivě a nešlechtně ceniti váha nebo mince. Zajisté žádná pohroma, žádný mor a hromadné umírání, ani kdyby nepřátelé celou zemi loupením a pálením pustošili, tolik by neuškodily lidu božímu jako časté měnění a podvodné horšení mince. Která zhouba nebo která pekelná lítice nelítostně otupuje, hubí a ochuzuje ctitele Kristovy než panovnický podvod s penězi?“ (Podle Kosmovy kroniky rada umírajícího Boleslava II. synovi)

DENÁRY

České denáry se řadí mezi nejkrásnější románské mince své doby. Zpočátku měly vysoký obsah stříbra, a proto byly žádané i na zahraničních trzích. Ve střední a východní Evropě rychle vytlačily do té doby oblíbené arabské dirhamy, úspěšně konkurovaly i mincím bavorským.

Původní přemyslovské denáry z 10. století měly průměr 18 až 20 mm. Z jedné hřivny (asi 0,25 kg) se původně razilo 200 mincí, každá tedy vážila zhruba 1,2 až 1,5 g. Původní mincovní stříbro mělo vysokou jakost, ryzost se pohybovala v rozmezí 0,95 až 0,92.

Jak rostla potřeba peněz v knížecí pokladně (zvláště v období politických krizí), snižovala se jakost stříbra s cílem získat při razbě větší množství mincí. Současně se přemyslovské denáry zmenšovaly a z jedné hřivny se razilo více kusů než původně.

Kvalita denárů se v době první krize českého státu na konci 10. století neustále zhoršovala (na to naráží naučení v Kosmově kronice), až byl kníže Břetislav I. nucen provést v první polovině 11. století nejstarší známou mincovní reformu. Snižil hodnotu původních denárů a stanovil nové míry. Mince se zmenšily (měly průměr jen 16 mm), byly lehčí (kolem 1 g) a ryzost stříbra se pohybovala kolem 0,83.

Zhoršování mincí se však nezastavilo a pokračovalo i za jeho následníků, kteří devalvací nazývali „obnovováním mince“. Starší denáry se stahovaly a z nich se razilo stále více nových mincí s ještě nižším obsahem stříbra.

Ve 12. století se váha českého denáru pohybovala kolem 0,6 g při minimální ryzosti stříbra (byla jen 0,10). O tak nekvalitní minci nebyl samozřejmě v zahraničí zájem a význam českého denáru v dálkovém obchodě upadl, což se odrazilo i v hospodářské stagnaci.

Je však určitým paradoxem, že právě v době znehodnocování denárů se razily mince, které patří svým vzhledem mezi umělecky nejhodnotnější (především denáry druhého českého krále Vladislava I.). Na denárech se objevují nejen motivy zdůrazňující panovnický majestát, ale i vyobrazení českých světců, křesťanských symbolů (dokonce je zde výslovné varování před některými hříchy) a doloženy jsou i motivy světské (lovecké scény). Podobné motivy se objevují i na denárech moravských úředních knížat.

Denáry - nejstarší ražby z 10. století

Poklad denárů z 10. století - nález uložen v muzeu ve Staré Boleslavi

ZEMSKÉ STEZKY

Nejspolehlivější ochranou každé zemské hranice byly ve středověku hory a řeky. Česká kotlina měla v tomto ohledu výhodu, protože je ze všech stran obklopená hřebeny relativně vysokých hor, ve středověku navíc zcela pustých a porostlých neprostupnými lesními hvozdry. Projít bylo možné jen přes horská sedla a po upravených a udržovaných zemských stezkách. Zemské brány sloužily nejen obchodu a putování za hranice knížectví, ale představovaly současně strategické body při vojenské obraně země. V případě napadení nepřítelem se cesty v horách uzavíraly záseky z pokácených stromů. Při omezeném čase na vojenské tažení bývala strategie zpomalit postup nepřítele často úspěšná (např. vítězství knížete Břetislava u Brůdku nad německým císařem Jindřichem III.).

Význam zemských bran a cest byl ve středověku mimořádně veliký. Stavěly se tu strážnice a od počátků českého státu se k cestám soustřeďovala nejlépe opevněná pomezí hradíště. V blízkosti zemských cest se také usazovali prostí lidé a vznikaly zde nové vesnice.

Nejstarší opevněná hradíště se obvykle stavěla na strategických místech, umožňujících obranu v případě války. Kupecké cesty naproti tomu vedly tam, kde to bylo nejvýhodnější z hlediska dopravy. Ne vždy se tato hlediska shodovala. Proto často vedla zemská stezka poměrně daleko od palisád hradíště a kupci museli z hlavní cesty odbočit, jestliže chtěli místní tržiště navštívit (nebo k tomu byli nuceni, aby zaplatili mýto). To je také důvod, proč byla ve 13. století řada hradíšť opuštěna a aglomerace (včetně správních úřadů) se přesunuly blíže k zemským stezkám (často se stejným jménem: Stará Plzeň - Plzeň, Staré Prachatice - Prachatice, Starý Kolín - Kolín apod.).

I když se stopy původních stezek nedochovaly, můžeme soudit alespoň na obecné zásady, jimiž se jejich budování řídilo, neboť byly zhruba stejné v celé Evropě. Zemské stezky se vyhýbaly (pokud to samozřejmě bylo možné) mokřinám, údolím a břehům potoků. Tato zásada vycházela z praktických zkušeností, že voda v řekách pravidelně stoupá, vylije se z koryta a zaplavuje cesty. Kromě toho ve středověku existovala pověra, že „jedovaté povětrí přináší nemoci“. Za jedovaté se považovalo vlhké, bažinaté, které stoupá z mokřin. Proto se cesty vedly spíše nad údolími a po úpatí hor.

Povrch cest se zpevňoval kameny, voda se odváděla strouhami, a pokud vedla mokřinami, zpevňovala se hatěmi, kládami a můstky. Vodní toky se překonávaly pomocí upravených mělkých brodů, ale víme, že již tehdy stály na cestách i mosty. Nejstarší písemnými doklady doložený Hněvín most (zpráva z roku 1041) vedl přes Bílinu. Byl s největší pravděpodobností dřevěný. Jiný dřevěný most měl podle legend stát v Praze a přes Vitavu ho knížecí služebníci postavili proto, aby bylo možné dopravit na Pražský hrad vůz s ostatky sv. Václava.

Nejstarší kamenný most stál v Praze. Byl pojmenován po manželce krále Vladislava I. Juditin a postaven byl v letech 1158 až 1171. Zbytky jiného kamenného mostu se dochovaly na Vyšehradě. Podobných mostů bylo zřejmě více (jak dokládají místní názvy Most, Kamenný Most apod.). Menší mosty bývaly také součástí opevnění, provizorní se stavěly i během vojenských tažení (např. české oddíly při obléhání Milána v polovině 12. století zbudovaly lodní most).

PROVOZ NA CESTÁCH

Zemské cesty budovali a udržovali z pověření knížete správci jednotlivých hradíšť. K práci byli využíváni jak knížecí služebníci, tak i všichni obyvatelé okolních vesnic. Budování cest považovala za bohobojný skutek také církev. V raně křesťanské Evropě bylo několik prelátů prohlášeno za světce jen proto,

Poutníci na cestě - podle pozdějšího dřevorytu

že postavili silnici nebo most. Správci hradíšť měli také povinnost udržovat na cestách a v jejich okolí pořádek a zajistit bezpečný průchod kupcům.

Za všechnu tuto péči vybíral kníže od kupců poplatky - mýto. Původně se platilo jen jednou, a to při vstupu do českého knížectví. U všech zemských bran stály knížecí mýtnice. Pokud se kupec snažil této povinnosti vyhnout a mýtníci obejít, býval přísně potrestán (protože se však nejednalo o podaného českého knížete, nešlo o tresty tělesné, ale finanční). Nejstarší nařízení o mýtu se dochovalo ve statutech Konráda II. Oty z roku 1189, kde se praví: „Kdo by přešel celní čáru, aniž dostal od celníka povolení a aniž zaplatil clo, ať se netrestá jinak než dvojnásobnou celní povinností a kromě toho ať zaplatí pokutu 60 denárů.“

O tom, že se i přes přísné tresty kupci mýtníci vyhýbali, máme řadu dokladů. Jejich neochota platit je pochopitelná již proto, že mýto bylo vysoké, odhaduje se kolem 10 % z ceny dováženého zboží (a to bez ohledu na to, zda kupec zboží doopravdy prodal a za jakou cenu). Lze předpokládat, že existovaly určité sazebníky, které určovaly průměrnou cenu zboží pro výběr mýta. Neměly ovšem písemnou podobu, většina tehdejší administrativy se vykonávala na základě informací, které museli správci uchovávat v paměti. Zprávy a vyúčtování prováděli rovněž ústně. Kromě mýta kupci platili ještě cla na tržištích, když zboží doopravdy prodali.

Podél cest existovalo zázemí pro kupce. V určitých vzdálenostech stály knížecí dvorce, kláštery nebo zájezdní šenky, které nabízely nocleh, stravu a píci pro koně. Protože bývaly ohrazené, zajišťovaly bezpečné uložení zboží. Lze předpokládat, že se v některých hradíštích na trase mohlo zboží také prodávat (pokud zde byl knížecí úředník, který vyměřoval clo z prodeje). V takovém případě je pravděpodobné, že se kupec nezastavoval jen na jednu noc, ale zůstával několik dní, než pokračoval dál.

V Praze existoval Ungelt - ohrazený dvůr, kde během pobytu sídlili němečtí kupci, měli zde uložené zboží, tamní služebníci byli Němci (nebyl tedy problém domluvit se) a řídili se tu vlastními zvyklostmi. Podobné kupecké dvory byly ve velkých městech ve středověku běžné, i když jsou z jiných českých a moravských aglomerací doložené jen výjimečně. Zcela jistě je můžeme předpokládat v sídlech moravských úředních knížat v Brně a Olomouci. Kromě kupeckých dvorů využívali kupci během cest také zázemí, které jim poskytovaly kláštery.

VODNÍ DOPRAVA

Kromě pozemních komunikací se pro dopravu využívaly také vodní toky. Říční doprava na lodicích byla ve středověku velice oblíbená a v českých zemích ji dokládají písemné zprávy (i když poměrně ojedinělé). Především na Labi existoval již v 10. století čilý obchod s Německem (ze Saska se dovážela na lodích sůl). Různé veliké lodě zmiňuje i zpráva o clech v Ústí nad Labem roku 1075. Choulostivější zboží se vozilo na lodicích, suroviny, kámen a dřevo se dopravovaly zřejmě pomocí vorů. Nejstarší zprávy o poplatcích za plavení dřeva na Labi, Vltavě, Sázavě a Otavě pocházejí již ze 12. století (není ale zřejmé, zda šlo o plavení volných klád, či vorů). Vodní toky sloužily rovněž k osobní dopravě urozených lidí (Kosmas se zmiňuje o tom, že roku 1096 byl vypovězen jeden z příslušníků rodu Vršovců, který odplul i s rodinou na lodi po Labi).

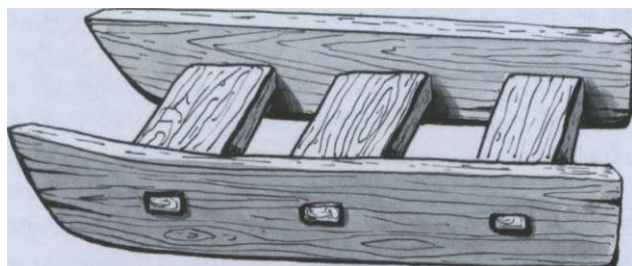
ZÁPŘAH A POVOZ

Původně putovali kupci s karavanami soumarů (koně a mezci), kteří nesli náklad na hřbetech. Záhy se zřejmě začaly užívat i lehčí kárky a také robustní povozy. Běžná byla nosítka s dlouhými bočnicemi, které se přivázaly mezi dva koně. Podobná nosítka se užívala nejen na břemena, ale často také pro transport osob (urozené dámy a staří muži). S rozvojem obchodu se zemské stezky rozšiřovaly a upravovaly, aby po nich mohly projíždět i poměrně těžké vozy. A nemusely být jen kupecké. V kronikách se píše, že kníže Břetislav 1. po vydrancování polského Hnězda odvezl domů kořist na 100 vozech. O vozech se zásobami se zmiňují i jiní autoři v souvislosti s válečnými výpravami českých knížat.

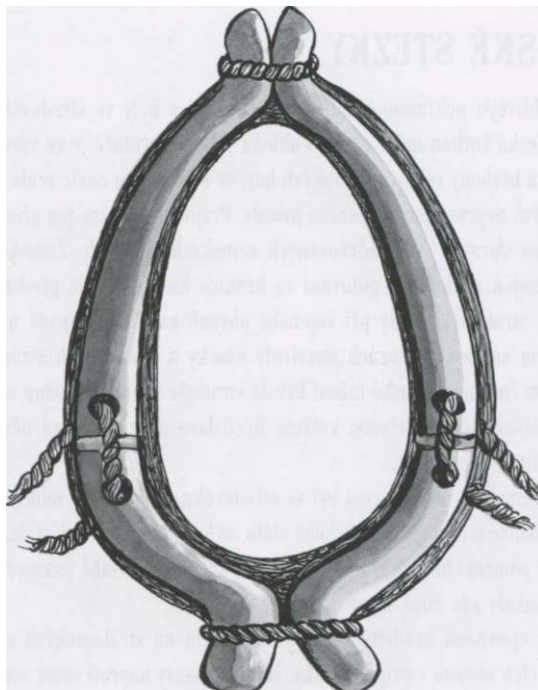
Raně středověké vozy byly robustní se širokými velkými koly (aby mohly projet v hlubokém bahně neupravených cest). Užívala se jak plná kola, tak i lehčí loukoťová s paprsky. Kola mívala železnou obruč, která však nebyla vcelku, ale z pásů, které se ke kolu musely přibít hřeby s velkými plochými hlavami. Manévrovací schopnosti těchto vozů byly velice špatné, protože nápravy byly nepohyblivé (k otočení do protisměru byl tedy třeba široký oblouk a pomoc vozků). Vůz kryla plachta (druhá bývala někdy pod dnem, aby chránila náklad před vodou v brodech). Odhaduje se, že tehdejší vozy mohly vézt náklad kolem 500 kg. Podle ojedinělých písemných zpráv se zdá, že vozy byly běžné nejen v dálkovém obchodu a při dopravě nákladů na větší vzdálenosti, ale i v zámožnějších zemědělských hospodářstvích (klášterech i vesnických). Na venkově jsou také doloženy menší dřevěné sáně (ke svážení sena, dřeva apod.).

Nejrozšířenějším tažným zvířetem středověku byl vůl. V zemědělství raného středověku se na venkově užíval téměř výlučně. Zapřahal se obvykle v páru do jařma nebo jha.

Tažné voly užívali s oblibou i kupci. Ve srovnání s koňmi byli méně nároční na krmení, snáze se vedli a utáhli těžší náklad, i když byli méně vytrvalí

Dřevěné sáně z přelomu 11. a 12. století - nález z hradště v polské Opoli

Chomout z přelomu 11. a 12. století
- rekonstrukce podle nálezů z hradště v polské Opoli

a mnohem pomalejší. Odhaduje se, že kupec s plně naloženým vozem mohl s volským spřežením urazit v kopcovitém terénu jen 15 kilometrů denně, v rovině až dvojnásobek.

Kůň byl převážně jezdeckým zvířetem, v raném středověku se začal také užívat k tahu. Kopyta koní nebyla původně nijak extrémně namáhána, proto se podkopy (k jejich ochraně) objevují jen zřídka. I když je známi již Kelťové, ve větší míře se jednoduché ploché podkopy bez ozubů začaly užívat až v raném středověku. Jejich rozšíření je spojeno s efektivnějším zápřahem koní, který umožňoval táhnout těžší náklady. Místo původních kožených řemenů se objevují chomouty, které jsou vynálezem raného středověku. I když dosud nejstarší známý archeologický nález chomoutu v západoslovanském prostředí z přelomu 11. a 12. století pochází z Polska, užíval se i v českých zemích (doklad v listině knížete Soběslava I. z druhé poloviny 12. století).

PUTOVÁNÍ

Obchod byl jen jedním z důvodů, proč se lidé vydávali na dlouhé cesty do cizích zemí. Těch, kterým nešlo o obchod, bylo zřejmě více než kupců. Velký význam mělo předávání informací (poselstva nosila listiny a vzkazy) a šíření víry. Jak zahraniční diplomacie, tak především chod církve vyžadovaly neustálou komunikaci. Poslové se vzkazy a listinami putovali k papežovi, za císařem, za sousedními vládci, německými biskupy a opaty, ale také na vzdálené panovnické dvory (každému snátku české princezny předcházela dlouhá jednání). Kromě toho lidé putovali za vzděláním, do Říma a ke Kristovu hrobu a na další poutní místa křesťanství, někteří také za obživou (kejkliři apod.). Ne všichni však odjížděli do ciziny dobrovolně. Jedním z trestů té doby bylo vykonání kajicné pouti ke Kristovu hrobu.

Putování po středověkých cestách s sebou neslo nejen značné obtíže a nebezpečí, ale bylo také zdoluhavé a časově náročné. Kromě objektivních překážek, jakými byly špatné cesty, nepříznivé počasí a neustálá hrozba přepadení, existovala i řada překážek psychologické povahy, daná pověrami a nedostatkem informací.

Na delší cesty se lidé vydávali nejraději na jaře, kdy roztál sníh a skončily záplavy. Vracívali se na podzim, než sníh zasypal cesty. Pro cestování se

využívala ta část roku, kdy rostla tráva a nebyl problém zajistit píci pro koně a tažné voly, stejně tak nebylo obtížné venku přespat.

O poutníky se starala především církev. Jedním z hlavních posláních benediktinských klášterů bylo pečovat o věřící na cestách. V každém klášteře stál špitál (noclehárna, kde si poutník mohl odpočinout a přespat, mniši ho také ošetřili, pokud byl nemocný). Poutníci dostávali v kláštorech bezplatně najíst (předpokládalo se ovšem, že ti zámožnější věnují při odchodu klášteru nějaký „dárek“). Klášterní prostory pro poutníky bývají velice rozlehlé a svědčí o tom, jak vysokou návštěvnost tato zařízení měla.

Zdá se, že v době raného středověku se pšístřeší poskytovalo úplně všem, nejen prelátům a cestujícím, kteří měli glejt (tedy doporučení vládcce či vlivného velmože), ale i poutníkům a žebrákům. Někdy se tato povinnost výslovně uvádí v zakládací listině kláštera. Není jisté náhoda, že nejstarší benediktinské kláštery byly v českých zemích založeny na trase z Prahy na Moravu, neboť šlo o nejfrekventovanější cestu v knížectví. Teprve s postupující kolonizací lesních krajín ve 12. století vznikají kláštery i na cestách z Prahy k západní a severní zemské hranici. Do tohoto obrazu péče o poutníky zapadá i nařízení proti šenkýřům, které vyhlásil u hrobu svatého Vojtěcha kníže Břetislav I., i když jeho smysl byl spíše proklamativní než praktický. Zájezdni hostince ve skutečnosti v českých zemích existovaly, i když nevíme, jak početné byly a jak byly organizovány. Lze přepokládat, že bývaly součástí knížecího dvorce, ale možná stávaly i mimo něj, alespoň pokud můžeme soudit podle zpráv ze sousedních zemí. Nad zájezdními hostinci existoval pravděpodobně dohled. Netýkal se však zřejmě ani tak dodržování zásad křesťanské mravopoečnosti jako spíše kontroly cizinců, kteří krajem procházeli. Šenkýři často donášeli na své hosty, neboť opilý poutník mohl na sebe prozradit informace, které knížecí úředníci zajímaly.

Jistý klerik jménem Hagen ve druhé polovině 11. století nesl list českého knížete Vratislava II. do Říma a na noc se zastavil v šenku nedaleko Řezna. Pochlubil se svým posláním, ale netušil, že šenkýř je placeným špehem biskupa Jaromíra, bratra a odpůrce českého knížete. Logicky následoval za

neopatrnost trest. Biskupovi služebníci Hagena přepadli, knížecí list mu vzali a odevzdali Jaromírovi. I když patří tato historka spíše mezi úsměvné příběhy, demonstruje, že špehování a udavačství patřilo k veřejnému životu i v raném středověku. Středem zájmu donašečů však byli převážně cizinci (a vlivní lidé). Na venkově, kde lidé věděli o svých sousedech vše, postrádalo smysl a nedalo se jím příliš získat.

Každého poutníka charakterizovala masivní hůl v ruce. Byla důležitým univerzálním nástrojem, protože se jí mohl člověk bránit proti divoké zvěři, při chůzi v těžkém terénu a při brodění se o ni mohl opírat, sloužila k přeskakování výmolů a menších potoků. Někdy měla uvnitř pečlivě maskovanou dutinu, v níž měl poutník ukryté peníze, listiny či jiné cennosti. Poutníci obvykle nosili vlněné pláště (do nichž se mohli zabalit jako do přikrývky), klobouk a přes rameno brašnu na různé drobnosti (glejt, nůž, lžici a trochu potravin).

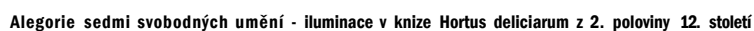
Pro poutníky bylo rovněž důležité mít po cestě dostatek vody k pití. Studánky byly chráněné, označovaly se a pravidelně se také čistily (čistění studánek patřilo dokonce mezi zvyky, které čeští církevní mravokárci označovali za pohanské). Jiné písemné doklady se nedochovaly, ale ze zahraničí víme, že péče o zdroje pitné vody patřila k běžné praxi. Roku 620 nechal dokonce anglický král Edwin upevnit ke studnám u cest hrnečky, aby se mohli procházející poutníci pohodlněji napít.

V průběhu 11. a 12. století rostla móda poutí do ciziny na významná místa křesťanství. Současně se ale také zrodila tradice domácí poutě, směřující do Prahy k hrobu sv. Václava.

„Častokrát jsem byl na cestách - v nebezpečí na řekách, v nebezpečí od lupičů, v nebezpečí od vlastního lidu, v nebezpečí od pohanů, v nebezpečí ve městech, v nebezpečí v pustinách, v nebezpečí na moři, v nebezpečí mezi falešnými bratřími, v námaze do úpadu, často v bezesných nocích, o hladu a žízni, v častých postech, v zimě a bez oděvu.“
(Apoštol svatý Pavel v Listech Korintským)

Vůz se zapraženým koněm - podle iluminace z 11. století

vzdělanost a písemnictví

VZDĚLANOST

Křesťanství reprezentovalo nejen víru v Boha, ale také vzdělanost. Původní slovanská společnost písmo neznala. Čtení a psaní, stejně jako znalost elementárních základů matematiky, astronomie, filozofie a dalších věd, ochraňovala jako zlomky dávné antické vzdělanosti právě církev. Velice dlouho si tyto znalosti chránila jako své výlučné bohatství, které jí zajišťovalo nezastupitelné místo ve společnosti. Díky znalosti psaní zastávali preláti významná místa ve světské správě všech křesťanských zemí. Čtení jim dávalo monopol na výklad evangelií.

Stejně výlučné postavení měli v raném středověku představitelé církve i v českých zemích. Preláti se starali o chod knížecí administrativy, vyšehradský probošt zastával úřad zemského kancléře, biskupům, proboštům a opatům svěřovali čeští panovníci klíčové diplomatické mise, rukama zástupců církve procházely všechny písemnosti (což jim umožnilo vyhotovit falza listin, potvrzující údajné donace ve prospěch biskupství nebo klášterů). Bez znalosti čtení a psaní (spolu s latinou a němčinou) se nedala realizovat zahraniční politika, a proto především na mezinárodním poli ovládala církev kroky panovníka.

Zatímco vztahy s cizinou se opíraly o administrativu písemnou, místní správa vystačila s informacemi ústními. Proto v ní dominoval vliv členů knížecí družiny a šlechty, zatímco vzdělaní duchovní zůstávali v místních záležitostech bez praktického vlivu.

Chránit vzdělanost dostaly do vínku benediktinské kláštery, které si navíc udržely jistou míru nezávislosti díky vysoké míře autonomie (nepodléhaly pražskému biskupovi, ale papežovi). Kláštery reprezentovaly ostrůvky vzdělanosti, kterou nejen ochraňovaly, ale také rozvíjely. Především benediktinští mniši se stávali věhlasnými učenici a nejvýznamnější díla raného

středověku vznikala v klášterních skriptoriích. Učenost středověku, to nebyly jen spisy církevních otců. Pouze ty jsou však pro odborníky věrohodným dokladem své doby. Znalosti ostatních společenských vrstev zachyceny v písemných pramenech nejsou, proto se o nich v přehledech dějin většinou nehovoří. Prostí lidé, stejně jako kníže a jeho vojenská družina, skutečně nebyli vzdělaní v církevním nebo literárním slova smyslu. Měli však sumu znalostí praktické povahy, které se předávaly z otce na syna. Jen díky nim dokázal kníže vládnout a prostí lidé obstarávat své živobytí. I život světských vrstev (z hlediska neznalosti písma negramotných) ve skutečnosti vyžadoval vzdělání, které však bylo orientováno jinak. Není proto úplně přesné tvrdit, že jen příslušníci církevních vrstev byli vzdělaní. Jejich znalosti měly pouze jinou kvalitu, jejímž výrazem byla znalost čtení a psaní.

ŠKOLA

K fungování církve bylo nezbytné, aby osoby s duchovním svěcením byly nejen gramotné, ale současně aby dosáhly alespoň minimálního vzdělání. Od časů prvních křesťanů připadala biskupovi povinnost vyučovat zbožné mladíky a vychovat z nich kněze. Z prostředí západní křesťanské Evropy víme, že ještě v 9. a 10. století biskupové osobně tuto roli plnili. Mnozí byli dokonce vyhlášenými učenici.

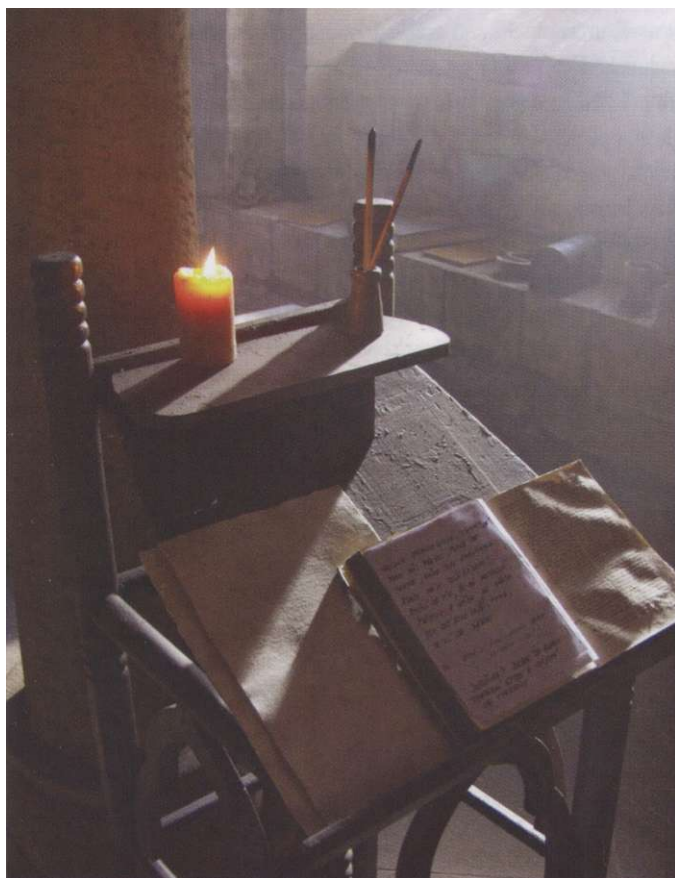
V českých zemích můžeme předpokládat podobný model. Po založení pražského biskupství vznikla škola při pražském diecézním kostele, jejímž smyslem byla výchova budoucích kněží. Církevní školy té doby se řídily tradicí karolinského školství. Vyučovacím jazykem byla latina a podstatu vzdělání tvořilo sedm svobodných umění. Zpočátku ale pražská biskupská škola určitě nezahrnovala všechna, ale jen základní dovednosti - gramatiku, rétoriku, astronomii (osvojení církevního kalendáře) a hudbu (chrámový zpěv). Protože v českých zemích nebyli vzdělaní učitelé, snažil se pražský biskup některé přilákat. Již v letech 1008 až 1018 působil v pražské biskupské škole významný lutýšský učenec mistr Hubald (předtím vyučoval v Paříži), který žáky vzdělával v praktických i teoretických otázkách křesťanského učení.

I přes přítomnost významného zahraničního učenice stačila úroveň pražské školy zřejmě jen na výchovu základního kádra duchovních služebníků. Po jejím absolvování se stávali kněžími v kostelech na přemyslovských hradištích. Pokud však někdo aspiroval na vyšší církevní úřad, předpokládalo se vzdělání v cizině. Tam odcházeli chlapci z přemyslovského rodu, stejně jako synové významných knížecích služebníků. Mezi oblíbené patřily v 10. století například školy v Magdeburku či Řezně.

Pražskou biskupskou školu zreformoval v letech 1068-1098 probošt Marek. Jejím ředitelem se na přelomu 11. a 12. století stal přítel kronikáře Kosmy, mistr a kanovník Gervasius.

S rozšiřováním církevní administrativy a růstem počtu kostelů bylo třeba vychovávat stále více kněží. Lze předpokládat, že druhá biskupská škola vznikla v 11. století po založení olomoucké diecéze. Výchově kleriků a především budoucích mnichů se intenzivně věnovaly také kláštery a rovněž školy zřízené při kapitulách. Přesto i nadále odcházeli mladíci ze zámožných rodin studovat do zahraničí. Již tehdy platilo, že naději na kariéru postup zajišťovala kromě majetku a známosti také prestiž školy, kterou absolvují. Na počátku 11. století přitahovala studenty dómská škola v Lutychu, od poloviny

11. století pak v celé Evropě proslula škola u sv. Jenovéfy v Paříži, která vychovávala i řadu českých prelátů.

Pulpit středověkého písaře - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Katedrální škola - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

Trůnící Panna Marie - iluminace ze žaltáře, který vznikl v Jihoněmeckém Řeznu po roce 1150, kodex uložený v Národní knihovně v Praze

Do latinských škol, v nichž se vyučovalo čtení a psaní, odcházeli druhorození synové, určení k církevní dráze. Jejich starší sourozenci, kteří měli převzít rodinný majetek a věnovat se světské kariéře, podobné školy nenavštěvovali. To ovšem neznamená, že by se od mládí nemuseli učit. Jen byli vychováni jinak.

Od prvorozených synů se očekávalo, že budou ovládat dovednosti válečníka. Jako budoucí příslušníci vládnoucí vrstvy museli umět bojovat, lovit, jezdit na koni a pohybovat se na knížecím dvoře. Chlapci z nejvlivnějších rodin byli vychováni společně se syny Přemyslovců. Na starost je měli obratní bojovníci knížecí družiny, kteří je cvičili. Dospívající chlapci se účastnili života dvora, obsluhovali na hostinách, pomáhali na lovu, účastnili se vojenských tažení. Škola života byla pro bojovníka nejlepší možnou výchovou.

Obdobně byly vychovávány děti prostého lidu. Jejich výchova začínala poměrně záhy. Pokud bylo dítě dostatečně vitální a přežilo kritické období po narození, zhruba ve věku pěti let mělo nárok zařadit se do světa dospělých. Rodiče se mu začali více věnovat. Otec seznamoval syna s hospodářstvím a matka učila dceru domácí práci. Děti si přestaly hrát s mladšími sourozenci a vykonávaly jednoduché pracovní úkoly. Zpočátku pod dohledem rodičů, později přebíraly určité povinnosti samostatně (což jim současně zajišťovalo významnější místo v rámci rodiny).

Rodiče učili děti praktickým dovednostem, kostel zprostředkoval elementární náboženskou a společenskou výchovu. Mše v raném středověku neměla ještě tak striktně stanovená liturgická pravidla jako později. Součástí bohoslužby byly proto rozmanité proslovy kněze, naučení, rady a také aktuální zprávy. Děti se v kostele seznamovaly se základy křesťanské víry a také s pravidly společenského života. Pro běžný život takový systém výchovy zcela dostačoval.

KNIŽNÍ KULTURA

Všechna literární díla se až do pádu západořímské říše zapisovala na svitky. Teprve raný středověk objevil vázanou knihu, již se říkalo kodex. Vrstvy několika složených pergamenových dvojlistů se svázaly do kožené nebo jiné vazby. První kodexy byly drahé a stávaly se součástí chrámových pokladů. Proto bývala knižní vazba nákladně zdobená zlatem, drahokamy a drobnými plastikami.

Knihy vznikaly v klášterních a kapitulních skriptoriích (dílnách písařů a iluminátorů). Každý pergamenový list se nejprve nalinkoval olůvkem. Psávalo se pery z dobře seříznutých brků nebo z rákosy. Inkoust se zhotovoval z duběnek nebo zelené skalice.

Knihy také bývaly zdobeny iluminacemi. Kodexy karolinské doby (přelom 8. a 9. století) se vracejí k antickým, byzantským a starokřesťanským předlohám. Většinou však nejde o ilustrace, ale o náročně provedené celostránkové obrazy, na nichž se představuje majestát Krista a portréty evangelistů. V 10. století navazuje na tento styl tzv. ottonská renesance.

Spolu s náročnými iluminacemi se v dílech, která neměla čistě liturgický účel (výklady apokalypsy, žaltáře, naučná díla), objevují jednodušší ilustrace zhotovené technikou perokresby, jež přímo navazovala na práci písařů.

Z těchto dvou inspiračních zdrojů vycházela románská knižní malba, která zachovává malbu štětcem (v lineárně komponovaných celostránkových iluminacích) i perokresbu (charakteristickou hlavně pro německé cisterciácké kláštery). K nejvýznamnějším středoevropským centřům knižní malby patřila na konci 11. a první polovině 12. století salcburská a saská škola.

Od poloviny 12. století se vzhled knih měnil. Místo celostránkových obrazů a kreslených iniciál se objevují drobné obrázky komponované do gotických iniciál, jež často vyběhají dlouhými a bohatě zdobenými lištami podél okrajů stránek. Vedle náboženských symbolů se v iluminacích lze setkat i se světskými motivy (figurální a zvířecí výzdoba).

Skriptoria pracovala také ve většině českých klášterů a v kapitulách. Je proto pravděpodobné, že v nich od počátku 11. století vznikaly nejen kratší opisy teologických a liturgických textů, ale i samostatné kodexy (i když se nedochovalo). Je nepředstavitelné, aby tak rozsáhlá diecéze, jakou bylo pražské biskupství, existovala bez liturgických spisů a evangelií. Bez knih se neobešel ani život benediktinského kláštera.

Kolem roku 1085 (v době vlády prvního českého krále Vratislava I.) vznikly čtyři nádherně iluminované kodexy, o nichž se soudí, že pocházejí ze skriptoria některého českého benediktinského kláštera. Dva rukopisy se dostaly do Polska (pravděpodobně jako dar krále Vratislava I. jeho tchánovi), další dva

zůstaly v českých zemích. Jedním z nich je proslulý Korunovační evangelistář krále Vratislava, jinak též označovaný jako Kodex vyšehradský. Jde o dílo nádherně zdobené v duchu románské knižní tvorby s celostránkovými ilustracemi a bohatou výzdobou. Obsahuje úryvky z textů evangelia pro neděle, svátky a významné dny církevního roku. Kodex byl určen pro čtení při korunovacích českých králů. Zmíněné rukopisy nejsou dílem jednoho autora, je zřejmé, že na nich pracovalo několik písařů a iluminátorů pod vedením mistra, který získal školení v Bavorsku (v okruhu řezenské dílny).

Aby mohla skriptoria pracovat, museli mít písaři k dispozici knihy, které by opisovali. Pokud zakládali benediktinští mniši nový klášter, přinášeli s sebou z mateřského kláštera několik knih, které představovaly základ bibliotéky (knihovny). Tu samozřejmě dál rozšiřovali. Mniši často putovali i do velice vzdálených klášterů za vzácnými spisy, které opisovali pro svůj mateřský konvent, nebo se je snažili získat výměnou za opisy děl, které již vlastnili. V klášterních bibliotékách nebyly jen spisy teologické a liturgické, ale také naučné.

Nejstarší český benediktinský klášter v Břevnově vlastnil již v 11. století na domácí poměry rozsáhlou bibliotéku s desítkami rukopisů (dostaly se sem i některé rukopisy z okruhu slavné dvorské knihovny císaře Karla Velikého). Pražští biskupové podporovali druhou významnou bibliotéku, kterou vlastnila pražská kapitula. Sám biskup Vojtěch jí na konci 10. století věnoval rukopisy, které přivezl ze studií v Magdeburku. V kapitulní knihovně se nacházely liturgické spisy, životopisy svatých (především sv. Václava a sv. Vojtěcha), pomůcky pro duchovní službu (určené žákům katedrální školy) a také historická díla (Reginonova kronika a Quedlinburské anály).

PÍSMO

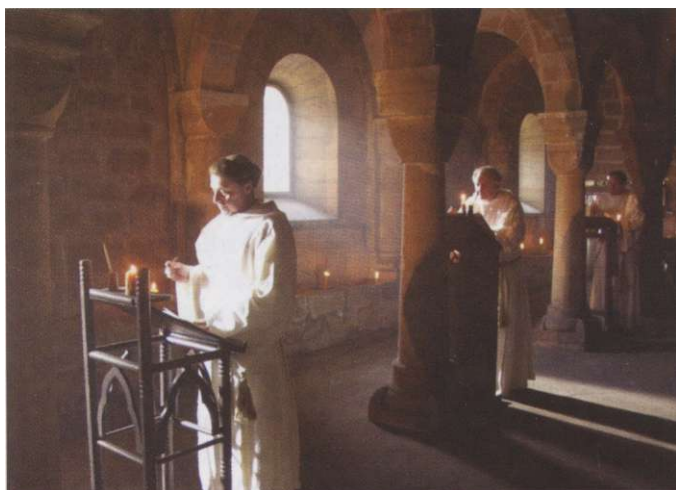
O tom, že české země byly ještě před příchodem mise z východu ve styku s křesťanskými sousedy (a tedy s latinským písemnictvím), svědčí dosud stále nejednotně interpretovaná zmínka o křtu čtrnácti českých knížat roku 845 v Bavorsku (snad v Řezně).

Velkomoravský kníže Rastislav v době, kdy se dostal do konfliktu s východofrankým Ludvíkem Němcem, pozval do země věrozvěsty z Byzance (tedy z křesťanské země, která nepodléhala Římu, a tedy ani vlivu jeho nepřitele). Záhy se na Moravu dostavili bratři Konstantin a Metoděj, kteří se ujali své misionářské povinnosti. Jenže budovat církev bez písma nebylo možné. Proto provedli úpravu písma řeckého, aby odpovídalo slovanskému jazyku. Vznikla tak hlaholice (později v Bulharsku zjednodušená a na počest věrozvěsta Cyrila nazvaná cyrilicí - základ azbuky).

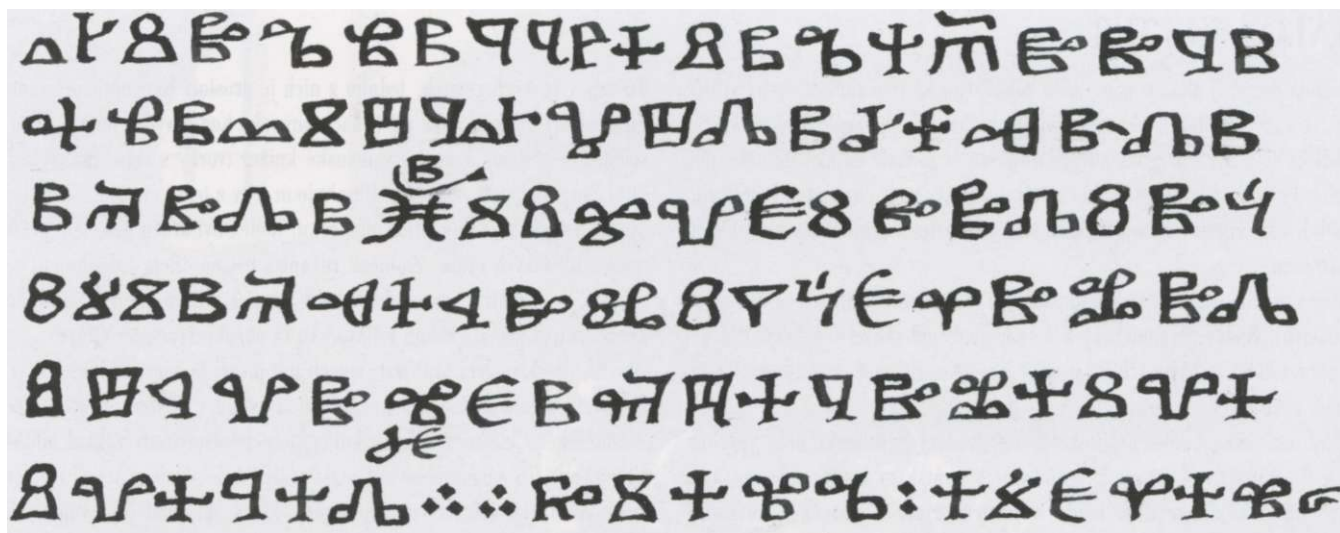
Ale latinské a staroslověnské písemnictví nebylo jediné. V téže době působili v českých zemích také irští mniši, kteří používali pro změnu své vlastní irské písmo.

Již podle způsobu přijetí křesťanství je zřejmé, že liturgický jazyk (a s ním spojené písmo) byl záležitostí politickou. Příklon ke slovanské nebo latinské liturgii nebyl samozřejmě ani v nejmenším projevem národního cítění, ale šlo o mocenský boj. Odehrával se jako zápas církevních elit. Díky politickému vývoji nakonec poměrně rychle zvítězila latina.

Izolovaným ostrůvkem slovanského písemnictví se v raném středověku stal klášter v Sázavě. I zde se provozovala liturgie podle římského vzoru, ovšem ve staroslověnském jazyce. Ani klášter se nevyhnul vnitřním rozbrojům (část mnichů začala hned po smrti zakladatele kláštera svatého Prokopa intrikovat proti novému opatovi). V následujících stoletích se sázavský klášter několikrát dočkal zákazu a opětovného obnovení liturgie ve staroslověnině,

Klášterní skriptorium - filmová rekonstrukce Three Brothers Production

Hlaholice - část z Kyjevského rukopisu

vždy podle momentální politické situace mezi českým knížetem na jedné straně a císařem a papežem na straně druhé. Výraznější vliv na duchovní život země však tato izolovaná enkláva v Sázavě neměla. Vznik staročeského písemnictví v následujících stoletích bezprostředně nenavazoval na staroslověnské prostředí sázavského kláštera.

Jako liturgický jazyk zvítězila v českých zemích od 10. století latina a s ní i latinské písemnictví. Skriptoria českých klášterů a kapitul používala v celé střední Evropě běžné písmo, jímž byla v románském duchu upravená karolinská minuskula. Jednalo se o oblé písmo, které vycházelo z původní tradice starořímského písemnictví. V 11. století byla latinská abeceda rozšířena o tři nová písmena (u, w, j), která do té doby chyběla (klasická latina je při psaní neužívala).

Ve 12. století se začala románská minuskula pomalu měnit. S nástupem gotiky se prosazuje nový styl - písmo se v místě oblouku jednou nebo i dvakrát lomí (proto se nazývalo fraktura). Zvláště oblíbené bylo v německém jazykovém prostředí, ve 13. století se uplatnilo i v českých zemích.

PÍSEMNICTVÍ

Konstantin s Metodějem údajně přeložili ještě před odchodem z Řecka výňatky z evangelií, které se čtou během nedělních bohoslužeb (tzv. perikopy). Po příchodu na Moravu pokračovali v překladech bohoslužebných textů do staroslověnštiny. Přeložili „všechn církevní řád“ (misál a breviář). Apoštolské skutky a Vybrané církevní služby. K nim přidal později Konstantin ještě všechna čtyři evangelia s předmluvou, původně řeckou, později přeloženou do staroslověnštiny (Proglas). Je psána ve verších a vyniká nadšenou chválou národního jazyka. Obhajuje právo na bohoslužbu v jazyce srozumitelném domácímu lidu, což je obhajoba smyslu cyrilometodějské mise na Moravu. Tradice staroslověnské literatury pokračovala po rozpadu velkomoravské říše na východě (v Kyjevské Rusi a také na Balkáně). Z tohoto prostředí pocházejí opisy dalších děl, která snad mohla na Moravě vzniknout anebo je napsali po odchodu z Moravy žáci Konstantina a Metoděje. Mnohé spisy obsahují myšlenky podobné těm, které se objevují v dílech obou věrozvěstů.

Vlastní písemnictví se rozvíjelo od poloviny 10. století také v českém knížectví. Staroslověnských děl se dochovalo jen několik (i když jich zřejmě vzniklo díky působení sázavského kláštera mnohem více). Z latiny byla do staroslověnštiny přeložena legenda Život svatého Benedikta (jehož řeholí se řídil i sázavský klášter), homilie Besedy na evangelie (výklad biblických textů formou kázání) od Řehoře Velikého, stejně jako nešporní (tj. večerní) modlitby

a velkopáteční officia (dochovala se jen část známá jako Pražské hlaholské zlomky). Se staroslověnštinou se setkáváme i po zrušení sázavského kláštera ve 12. století (Rajhradské glosy a Vídeňské glosy). Zmínka o staročeské písni Hospodine pomiluj ny (tj. smiluj se nad námi) se nachází v Kosmově kronice (zařadil ji do roku 1055).

V průběhu 11. století zcela převládlo písemnictví latinské. Se zvětšováním počtu církevních institucí rostla potřeba latinských bohoslužebných spisů, evangelií a žaltářů. V prostředí klášterních a kapitulních skriptorií se však knihy nejen opisovaly a překládaly, ale vznikala také díla nová. Původní autorská tvorba měla za cíl rozvíjet místní církevní tradice. Mezi nejstarší díla patří legendy a různá kázání. Kromě nich se jako pomůcka objevují chronologické záznamy o významných událostech ze života diecéze, kláštera či kapituly (anály). I když se nedochovaly, lze předpokládat, že se anály vedly ve svatovítské kapitule na Pražském hradě, možná i v některých kláštorech. Analistickou formu mají i mladší Letopisy hradištsko-opatovické, dovedené do roku 1163. Vrcholem zájmu o historii jsou kroniky (Kosmas a jeho pokračovatelé). Z naučných spisů převládala právníká díla (Břetislavova Dekreta z roku 1039, Konrádova práva z roku 1189).

STŘEDOVĚKÁ LEGENDA

Životopisy světců a mučedníků představují velice specifický literární žánr, jehož obsah není většinou snadné historicky přesně interpretovat. Základním problémem všech legend je fakt, že se tváří jako reálné životopisy významných křesťanů, ale ve skutečnosti není jejich smyslem zachycení historické reality, nýbrž oslava skutků a zázraků světců. Legendy jsou proto zvláštní směsí pravdy a fikce. Autoři raného středověku si většinou nedělali těžkou hlavu z toho, pokud si vymýšleli, neboť důležitější bylo podpořit úctu ke světcům než popisovat jeho skutečný život (s trochou nadsázky lze přístup legendistů přirovnat k práci senzacechtivých novinářů). V legendách je sice vždy ukryté zrno pravdy, ale většinu zpráv věřit nelze, protože jejich smyslem je vyzdvihnout čistotu povahy světce a popsat zázraky, které za svého života udělal. Současně se v nejčernějších barvách popisují povahy těch lidí, kteří s hrdinou nesouhlasili. A ještě jeden rys je v obsahu legend zřejmý. Jmenovitě vyzdvihují místa a kostely, spojené s určitým světce. Smyslem této jednoduché marketingové koncepce (ve středověku ale zcela obvyklé) bylo přilákat na určitá místa poutníky, kteří by přinášeli světcům milodary. Západoevropští historici mají pro studium raného středověku k dispozici dostatek věrohodných písemných pramenů, a proto s legendami pracují spíše

jen jako s literárními díly, postihujícími především psychologii víry. Jen výjimečně je využívají jako prameny sui generis. V českém dějepisectví je to od 19. století jinak.

O vývoji českého státu v 10. století se kromě legend dochovalo jen minimum písemných zpráv. Celé generace historiků proto při studiu počátků českého státu interpretují legendy, jako by to byly skutečné kroniky. K tomu navíc přistupuje fakt, že se legendy týkají především svatého Václava jako patrona české země (jehož náboženská a také národně-vlastenecká symbolika nabyla v 19. a 20. století politické rozměry). Postupně se na základě legend vytvořil historický mýtus, kterému do značné míry podléhá české dějepisectví dosud. Věc zašla dokonce tak daleko, že se ještě dnes odmítají prokazatelná fakta (vyplývající z moderních technických možností při analýze hmotných pramenů), pokud odporují obrazu sestavenému na základě tradičního dějepisného výkladu legend.

Kromě věrohodnosti zpráv je problémem legend také jejich datace. Na rozdíl od kronik, které většinou vznikaly bezprostředně v době, kterou popisují (a jejich vročení je tedy zřejmé), legendy byly sepsány s časovým odstupem, někdy dokonce značným, třeba i po mnoha staletích od smrti světce. Většina historiků vychází z předpokladu, že čím blíže žil autor legendy k době, kterou popisuje, tím je jeho dílo věrohodnější (což však je v obecné rovině u legend někdy chybná premisa). Navíc je datování nejstarších dochovaných legend o svatém Václavovi již po generace předmětem nekončících polemik. Problémem veškerého středověkého písemnictví je totiž dobový vztah k originalitě díla. Dnešní pojetí autorství vychází z jedinečnosti díla, středověké bylo naproti tomu založeno na plagiátorství. Knihy se rozmnožovaly opisováním. Písaři ve skriptoriích nectili předlohu beze zbytku. Do textu vkládali vlastní vsuvky, a protože většina děl se nedochovala v autografu (v podobě napsané přímo autorem), nelze většinou poznat, co jsou slova autora a co přidal opisovač. Smyslem vytvoření nového díla nebyla téměř nikdy touha po

originalitě, ale snaha o zaznamenání myšlenek učenců předchozích generací a o rekapitulaci. Zvláště v dílech teologických se dbalo na to, aby se autorovy dedukce opíraly o „autority“. Ve středověkých spisech najdeme dlouhé pasáže opsané z knih jiných autorů, ovšem ne vždy přesně a doslova. Přesto však díky tomu známe alespoň zlomky děl, která jsou jinak nenávratně ztracená.

LEGENDY STAROSLOVĚNSKÉ

Nejstarší staroslověnské písemnictví se váže na velkomoravské křesťanské prostředí. Z 9. století pocházejí dvě díla, dříve souhrnně označovaná jako Panonské nebo Moravsko-panonské legendy (i když ve skutečnosti v panonském prostředí nevznikly). Starší je Život Konstantinův, napsaný záhy po Konstantinově smrti (možná za osobní účasti jeho bratra a prvního moravského biskupa Metoděje). Soudí se, že autorem je některý ze žáků, možná Kliment (později se stal biskupem v jihozápadní Makedonii). Jde o rozsáhlé dílo, které bylo zřejmě velice oblíbené. Dochovalo se ve více než čtyřiceti opisech, ale vesměs poměrně mladých (nejstarší je z 15. století).

Na něj navazuje Život Metodějův, jehož autorem je pravděpodobně jiný Metodějův žák. Dílo vzniklo záhy po biskupově smrti (zemřel 885). Je kratší a autor při psaní předpokládal, že čtenář bude znát Život Konstantinův, na který se odkazuje. Život Metodějův nedosáhl obliby předchozího díla, dochovalo se jen devět opisů (ale nejstarší pochází z přelomu 12. a 13. století). Oba spisy nejsou klasickými středověkými legendami, protože si nevšímají zázraků ani nepropagují místa a kostely, spojené s osobami světců. Obsahem je především polemika, v níž autoři obhajují dílo obou věrozvěstů (především staroslověnskou liturgii). Proto se většina opisů dochovala v náboženském prostředí východní církve.

Po zániku velkomoravské říše se středisko církevního života přesunulo do Čech. Na přemyslovský dvůr odešli i vzdělání duchovní, kteří pokračovali ve staroslověnské tvorbě. V tomto prostředí vznikla staroslověnská legenda o babičce knížete Václava Ludmile, ale nedochovala se. Víme o ní jen ze zkráceného výtahu, tzv. Prologu o sv. Ludmile.

Základním námětem většiny legend se stala mučednická smrt knížete Václava, ozdobeného aureolou světce. Staroslověnská legenda Život svatého Václava (tradičně nazývaná První staroslověnská legenda o svatém Václavu) vznikla bezprostředně po jeho smrti. Dochovala se v pozdějších opisech, jejichž autoři sice originál upravili, ale přesto je původní relativně prostý styl zřetelný. Dílo není jen církevní legendou, ale zjevně sledovalo i dynastické cíle, tedy oslavit přemyslovský rod. Kromě jiného vypráví o štedrosti knížete Václava k chudým. Podle tohoto motivu se soudí, že legenda nebyla určená jen duchovním, ale zřejmě se předčítala nejširším vrstvám lidu.

Z jedenáctého století pochází Kniha o rodu a utrpení svatého knížete Václava (známá jako Druhá staroslověnská legenda o svatém Václavu). Jde o literární kompilaci, jejíž předlohou byla latinsky psaná Gumpoldova legenda, doplněná o motivy vycházející z domácí ústní tradice.

LEGENDY LATINSKÉ

Latinských legend věnovaných svatému Václavovi je několik, ale významné jsou z hlediska historie dvě. Gumpoldova legenda vznikla kolem roku 975. Jejím autorem je mantovský biskup Gumpold, který ji na objednávku sepsal pro císaře Otta II. Jde o typické dílo středověké hagiografické literatury, které čtenáře uchvátí množstvím popsanych zázraků. Historicky je však značně nevěrohodná, protože autor české realie čerpal jen z doslechu.

Druhá se jmenuje Život a umučení sv. Václava a jeho babičky sv. Ludmily (jednodušeji označovaná jako Kristiánova legenda). Její autor sám sebe v úvodu

Mnich, který sedí na drakovi a píše - drobná plastika z bronzu, původně šlo o součást svícnu, zhotoveno v Magdeburku kolem poloviny 12. století

označuje jménem Kristián. Jde o dílo napsané kultivovaným stylem, které s vášnivým zaujetím obhájí staroslověnskou vzdělanost. Obsahuje řadu podrobností ze života knížete Václava, ale celé generace historiků vedou spor o to, zda jim lze věřit. Hlavním problémem je totiž doba, kdy Kristiánova legenda vznikla. Její vznik se klade do konce 10., do 12. nebo 14. století (a všechny varianty se zdají být možné).

Na přelomu 11. a 12. století vznikla legenda o sv. Vojtěchovi (Verše o utrpení sv. Vojtěcha). Z téže doby pochází půvabná a ve středověku nesmírně oblíbená homilie Factum est (tj. Stalo se). Jde o chvalořeč na sv. Ludmilu, proslavenou ve výroční den jejího úmrtí nad Ludmiliným hrobem na Pražském hradě. Východiskem je legenda o jejím životě, doplněná lyrickým rozjímáním.

Významným latinským dílem je Opatovický homiliář z poloviny 12. století, který obsahuje 133 kázání.

KOSMAS

Životopis kronikáře Kosmy je ukázkou typické životní dráhy příslušníka vyššího kléru. Narodil se v polovině 40. let 11. století s největší pravděpodobností v rodině duchovního (v té době se mohli kněží ženit). Pocházel ze zámožné rodiny, a proto se mu dostalo dobrého vzdělání. Základům latiny se zřejmě naučil doma. Pražskou kapitulní školu navštěvoval kolem roku 1074 (to byl již dospělý muž). Pak odešel studovat do zahraničí. Navštěvoval proslulou katedrální školu v Lutychu. Po návratu domů se stal kanovníkem svatovítské kapituly, ale teprve roku 1099 přijal kněžské svěcení a záhy poté se stal jejím děkanem. I Kosmas byl ženatý. S manželkou Božetěchou měl syna Jindřicha (stal se rovněž knězem a byl pravděpodobně otcovým nástupcem v děkanském úřadu). Kosmas se pohyboval v nejvyšších českých církevních kruzích a byl přítomen řadě důležitých politických událostí, jež zaznamenal ve své kronice. Zemřel 21. října 1125 ve věku osmdesáti let.

KOSMOVA KRONIKA

Někdy koncem druhého desetiletí 12. století začal Kosmas psát proslulou Kroniku Čechů (Boemorum Chronica). Popisuje v ní latinsky dějiny českých zemí od příchodu Čechů až do roku 1125. Jeho kronika vysoce převyšuje srovnatelná díla své doby i kroniky pozdějších následovníků. Je důkazem

literární vyspělosti dvora pražských biskupů. Kosmas byl velice vzdělaný a měl mimořádný cit pro práci s fakty. Jako jeden z prvních dokázal vyjádřit pochybnosti o pravdivosti zpráv z druhé ruky. Jeho popis bitvy u Brůdku si v ničem nezadá se strhující reportáží. Měl také vytříbený smysl pro nadsázku a ironii, miloval život a světské požitky, proto jeho kronika není nudným výčtem faktů, ale strhující četbou. Kosmas je aktuální, poprvé v českém písemnictví definuje „státní teorii“, snaží se vymezit vztah přemyslovského státu k císaři a k sousedním zemím. Kosmas byl především kronikářem, nikoli historikem, proto ani on není vždy zcela objektivní. Některým přemyslovským panovníkům ve svém výkladu zjevně nadržuje, až přehnaně vyzdvihuje význam církve a její zápas se zbytky pohanství. Aby zdůraznil svůj názor, neváhá výjimečně dokonce měnit či upravovat fakta. Osobní zájem českého preláta poznáme v jeho odporu vůči cizincům (boj uvnitř církve se v té době odehrával v hávu tzv. národního zápasu). Přes všechny drobné výhrady však lze bez nadsázky prohlásit, že výklad českých dějin v 11. a na počátku 12. století stojí a padá s Kosmovou kronikou.

POKRAČOVATELÉ KOSMY

Na Kosmu navázalo ve 12. století několik latinsky píšících autorů, ale žádný z nich nedosáhl jeho úrovně. Tam, kde Kosmas přestal, pokračuje anonymní autor (protože neznáme jméno, označujeme ho jako Kanovníka vyšehradského). Zaznamenává příběhy z let 1126 až 1142. Snaží se udržet Kosmovu epickou šíři, ale postrádá jeho literární talent a latinskou jazykovou vybroušenost. Zaměřuje se především na dobrodince vyšehradské kapituly, v oblíbě měl české světce. Kromě toho se zajímal o přírodní úkazy, které barvitě popisuje. Stejně jako u Kosmy, i jeho dílem se prolíná národní idea, v rámci níž často až nespravedlivě odsuzuje Němce.

V sedmdesátých letech 12. století rozšířil Kosmovu kroniku druhý pokračovatel, kterého rovněž neznáme jménem a označujeme ho podle původu jako Mnicha sázavského. Původně zřejmě Kosmovu kroniku jen opisoval, ale protože v ní postrádal zmínky o sv. Prokopovi a sázavském klášteře (Kosmas úmyslně vynechal vše, co se týkalo staroslověnské liturgie), včlenil do ní jako samostatný oddíl kroniku „o původu sázavského kláštera“ a vepsal vlastní zkušenosti. Mnich sázavský kritizuje německou rozpínavost, a přestože byl knězem latinské liturgie, vysoce hodnotí liturgii staroslověnskou. Ani jeho dílo nedosahuje literární úrovně předlohy, i když je vyprávění místy neobyčejně poutavé.

Kronikářem poloviny 12. století se stal Vincencius, kanovník a notář svatovítské kapituly a kaplan biskupa Daniela I. Účastnil se slavného tažení knížete Vladislava II. proti Milánu a jemu chtěl svou kroniku po návratu domů zasvětit. Zřejmě však stihl připravit jen první verzi, v níž jsou chyby v chronologii i neověřená tvrzení (ve druhé redakci by tyto nedostatky možná odstranil). Zemřel dříve, než mohl kroniku dokončit. Cena kroniky spočívá v tom, že obsahuje řadu osobních postřehů a blíží se téměř memoárové literatuře.

Pokračovatelem Vincentia byl opat premonstrátského kláštera v Milevsku Jarloch (Gerlach). Z jeho díla se dochovala pouze první část, která končí rokem 1198. Na rozdíl od svých předchůdců uměl být nestranný (nezakrýval ani chyby vlastního kláštera a svých přátel), v chronologii byl nesmírně pečlivý (rodem byl nejspíše porýnský Němec), ale chyběl mu literární talent a také širší společenský nadhled.

I přes nesporné slabiny představují kroniky Kosinových pokračovatelů významný zdroj informací o životě ve 12. století. Současné ale demonstrují zřetelný vzestup prestiže písemnictví, vzdělanosti kléru a jeho zájmu o vlastní autorskou tvorbu.

Kosmas - dubové vyobrazení

válečnictví a zbraně

ŽIVOT VE VÁLCE

V očích lidí raného středověku nebyla válka ničím výjimečným, právě naopak, byla svým způsobem základním smyslem feudálního společenského řádu. To samozřejmě neznamená, že se lidé války nebáli a nemodlili se k Bohu, aby je ušetřil utrpení, ale respektovali ji jako přirozený chod světa.

Válka byla řemeslem vládců, stejně jako rolníci obdělávali pole.

Na válce a obecně na násilí byla založena politika všech křesťanských vládců. Válečné tažení se obvykle nevedlo proto, aby panovník dobyl a trvale obsadil území svého souseda, ale aby získal kořist, kterou během tažení naloupí nebo dostane jako výkupné po svém vítězství. Vlastní území poskytovalo knížeti jen prostředky k tomu, aby mohl uživit družinu, ale bohatství se získávalo jako kořist z válečných tažení. Na tom byla založena stabilita mocenské elity. Pokud kníže ve válkách vyhrával a mohl družině přenechávat podíl z kořisti, mohl se spolehnout na její věrnost. Pokud však prohrával nebo byl už starý a válčit nemohl, družina ho přestala podporovat a přiklonila se k některému z mladších uchazečů o knížecí stolec (vždy se našel jiný příbuzný ambiciózní Přemyslovec), který mohl vojenské družině zajistit (nebo alespoň slíbit) očekávané příjmy z vítězných válek.

Válka v raném středověku se podobala spíše loupežnému přepadení než regulárnímu vojenskému tažení. Vlastní bitvy pak často vypadaly jako velká hospodská rvačka. Účastnil se jich poměrně malý počet bojovníků, jezdců na koních bylo málo a o výsledku zpravidla rozhodovala pěchota (na rozdíl od vrcholného středověku). Pokud se v bitvě střetli dva urození sokové, bylo cílem toho druhého spíše jen zranit a hlavně zajmout. Zabít urozené soupeře byla škoda, protože za zajatce bylo možné požadovat výkupné. Skutečně mrtvých nebylo v tehdejších bitvách mnoho (i když samozřejmě byly výjimky, na které se pak vzpomínalo po celé generace). V bitvách hynuli především

pěší bojovníci, urozených válečníků na koních obvykle zemřelo velice málo. To samozřejmě nebránilo kronikářům, aby oslavovali svého vládce výctem nepřátel, jejichž mrtvá těla pokryla údajně celé bojiště.

O násilí prohlásil pražský biskup Šebíř: „K tomu vám knížatům meč visí po boku, abyste své ruce častěji umývali v krvi hříšníkově.“ (Kosmas)

CÍRKEV A VÁLKA

Ani raně středověká církev válčení nezavrhovala a její vztah k válce nelze vykládat moderními proklamacemi o mírumilovnosti křesťanů. Bylo to ve skutečnosti právě naopak. Raně středověká církev byla církví bojovnou, neboť jedině náboženskou podporou útočné politiky mohla získat vlivnější postavení ve společnosti (které tehdy ještě neměla). Války proti nevěřícím se dokonce prohlašovaly za svatou povinnost křesťanů, ostatně byl to právě papež, kdo roznítil požár křížových tažení. Církevní preláti však podporovali rovněž války mezi křesťanskými vládci, protože také příjmy biskupa a celého zemského kléru závisely na knížeti. Chytřejší vládci rychle pochopili, jak významná může být náboženská podpora válčení, a využívali podpory církve ve svých válečných plánech.

Církev měla řadu nástrojů, jimiž mohla upevňovat morálku vlastních bojovníků. Před bitvou se konala bohoslužba za vítězství, kněží žehnali zbraním a sami se pravidelně účastnili bitev (ne jako bojovníci, ale jako symbol boží přízně). V bitvě nosili relikvie, hlasitě se modlili, zpívali oslavné náboženské hymny. Teprve pokud by se nepřítel chtěl zmocnit relikvie, sáhli ke zbraním. Vysocí preláti pocházeli z urozených rodin a meč ovládali stejně dobře jako

Bojovník na koni z 11. století - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

válka

jejich světských příbuzných. Protože však platilo ustanovení, že by duchovní neměl způsobit jinému člověku krvavé zranění (tedy sečné nebo bodné), býval často zbraní prelátů palcát.

O účasti prelátů v bitvách svědčí řada písemných pramenů. Když se v roce 1126 schylovalo k válce mezi českým knížetem Soběslavem I. a římským císařem Lotharem III., měl knížecí kaplan Vít sen, v němž se mu zjevil svatý Vojtěch a sdělil, že starobylý slavníkovský praporec je uschován v jistém kostele na Čáslavsku. Praporec tam skutečně knížecí služebníci našli, upevnili ho na další významnou relikvii - kopí svatého Václava a vyrazili do boje. K bitvě došlo u Chlumce (v Krušných horách). Knížecí kaplan ve vráve bitvy držel kopí vztyčené nad hlavou. Podle kronikáře byl obklopen stovkou kněží a velmožů, kteří svými těly chránili vzácnou relikvii. K této události se váže ještě legenda, že se během bitvy nad hrotem kopí zjevila postava svatého Václava na bílém koni. Český kníže nad císařem zvítězil a od té doby odcházela česká vojska do války s přesvědčením, že zemský patron svatý Václav nad nimi drží v boji ochrannou ruku (což církev samozřejmě podporovala).

DRANCOVÁNÍ

Pro úzkou vládnoucí elitu, světskou i církevní, byly války zdrojem bohatství a vlivu ve společnosti. Prostí obyvatelé je považovali jen za jednu z mnoha obtíží, které jim svět přinášel. Jejich postoj však nelze rozumět pohledem utrpení civilního obyvatelstva v pozdějších dobách. Naprosté většiny lidí se totiž válka netýkala. Většinou o ní ani nevěděli. Dopad měla jen na vesnice ležící v blízkosti cesty, kudy vojska táhla. Válečné tažení bylo loupežné přepadení ve velkém. Vojska si nevozila zásoby, knížecí bojovníci si jídlo opatřovali po cestě. Bylo tedy jedno, zda kolem táhne vojsko českého knížete, nebo oddíl nepřítel, pro obyvatele to většinou vyšlo nastejno. Přesto dopad vojenského násilí nebyl většinou tak katastrofální jako v moderní době.

Lidé raného středověku žili jednoduchým životem a měli v sobě obrovskou vitalitu, která jim umožňovala přežít i v kritických podmínkách. Kolem vesnic se rozkládaly hluboké lesy, kam lidé odehnali dobytek a kde se ukryli i se svým skrovným majetkem. Pouze obilí museli nechat ve vesnici, měli ho však uložené v zásobních jámách, jejichž otvory byly dobře zamaskované. Hmotné škody utrpěli průchodem vojska téměř vždy, ale jen výjimečně byl bezprostředně ohrožen jejich život. Prosté chatrče si dokázali rychle postavit znovu, větším nebezpečím bylo, pokud se jim nepodařilo včas ukryt potraviny, osivo, dobytek a nářadí (i sekera ukradená ve vesnici byla pro vojáky vítanou kořistí). Lidé raného středověku však byli na každodenní nouzi zvyklí. I když museli hladovět, dokázali obvykle přežít.

Tábor křižáků - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Bojovník na koni z počátku 12. století

KNÍŽECÍ VOJSKO

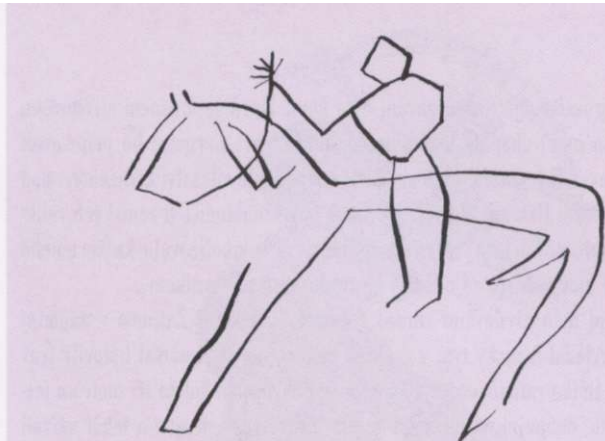
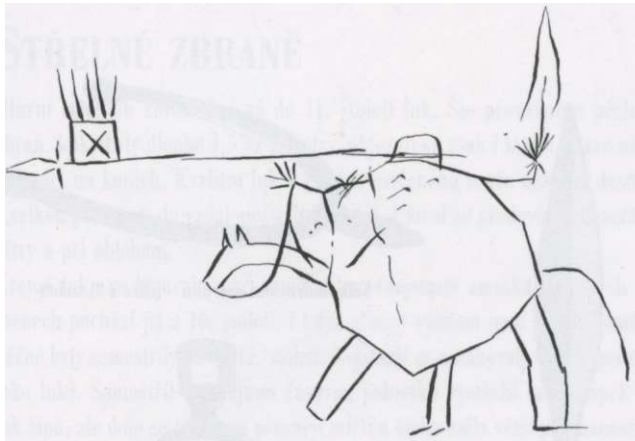
Již v době, kdy byly české země rozdělené na kmenová území, každý vládce kolem sebe soustřeďoval služebníky, kteří byli cvičeni v boji. Žádný kníže by si však nemohl dovolit živit muže, kteří by nedělali nic jiného, než jen bojovali. Všichni proto kromě vojenské povinnosti vykonávali běžné hospodářské a správní práce. Teprve s centralizací státu v 10. století se kolem knížete

Křižáci dobývali opevnění - rekonstrukce (Three Brothers Production)

vytvářela nevelká družina mužů, kteří se již mohli věnovat pouze válčení. Kromě toho měl kníže k dispozici řadu dalších služebníků, kteří sice plnili jiné povinnosti, ale uměli také bojovat. Odhaduje se, že český kníže mohl ve druhé polovině 12. století postavit do boje 2 000 až 5 000 jezdců a zhruba trojnásobek vycvičených pěšáků.

Místo mezi elitními bojovníky, které zaručovalo určitá privilegia, nebylo dědičné (jako později příslušnost ke šlechtickému stavu). O zařazení do užší knížecí družiny rozhodovala obratnost při zacházení se zbraní a tělesné dispozice. Když se Břetislav chystal v roce 1021 unést Jitku, „rozkázal těm ze svých lidí, které znal jako zvlášť hbité a sobě oddané“. Nejschopnější ze svých mužů kníže pověřoval samostatnými úkoly (správa hradišť a dvorců, ochrana zemských stezek a výběr mýta). O společenském vzestupu však nerozhodovala pouze vojenská obratnost. Některé muže si kníže nechával ve své blízkosti. Jednalo se obvykle o bojovníky nejen úslužné, ale také zábavné u stolu (z pramenů víme, jak důležité bylo umět s knížetem pít a hodovat).

Postavy Jezdců - rytiny z přelomu 10. a 11. století, nalezené na kamenech v opěrné zdi hradu Libušín

Členy své osobní družiny pověřoval povinnostmi, spojenými s provozem Pražského hradu (tak vznikly úřady číšníka, lovcího, komorníka atd.).

V 10. a 11. století se sice kníže radil s „předáky země“, pokud však mělo dojít k válečnému tažení, rozhodnutí záviselo na něm. Mocenská situace se změnila ve 12. století, kdy nejvýznamnější členové knížecí družiny získali vlastní majetek a četná privilegia. Důsledkem byl růst jejich sebevědomí. Kníže sice vládl, ale oni už se necítili být bezvýhradně podřízenými služebníky. V roce 1158 se tajně dohodl kníže Vladislav II. s Fridrichem I. Barbarossou, že mu císař udělí královskou korunu za podporu jeho tažení proti Milánu. Podle kronikáře Vincencia „někteří čeští pánové nebyli spokojeni, že se taková výprava sjednala bez jejich rady, a reptali...“ To se samozřejmě nemile dotklo samotného knížete, který veřejně vyhlásil, že „kdo mě při tomto díle podporovati chce, toho slušnou ozdobou a potřebnými k tomu penězi, jak se patří, vybavím, kdo však to zanedbá, hraním se ženami a pohodlím jsa spokojen, nechť bezpečn z mé strany ve vlastním domě zůstane sedět“. Kníže jinými slovy uznává právo předních velmožů nezúčastnit se vojenské akce mimo hranice českého knížectví (což se pak stalo po dlouhá staletí předmětem politického zápasu mezi panovníkem a šlechtou). Je také zřejmé, že významní velmožové měli ve 12. století (na rozdíl od předchozích století) své vlastní ozbrojené družiny vycvičených bojovníků. Jinak by se nemohli postavit proti rozhodnutí knížete.

ZEMSKÁ HOTOVOST

Je zřejmé, že už od doby pádu Římské říše bylo válčení ve větší či menší míře řemeslem společenské elity (tedy jen nepatrné části společnosti). V té souvislosti se samozřejmě nabízí otázka, do jaké míry se v počátcích českého státu zapojovali do války i prostí lidé.

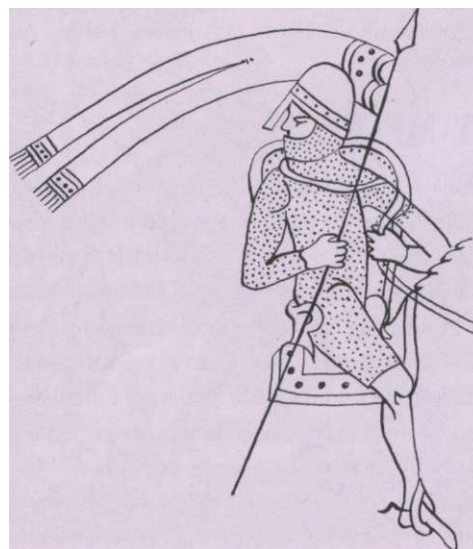
Podle kronikáře ještě v 9. století nařizoval lučanský kníže Vlastislav, aby šel do války proti Čechům každý z jeho lidu, kdo výškou těla přesahuje míru meče. Z pozdějších písemných zpráv víme o existenci „zemské hotovosti“ či „hotovosti svobodného obyvatelstva“. Vincencius v polovině 12. století popisoval přípravu tažení českého knížete Vladislava II. do Itálie slovy „sliboval každého potřebnými k tomu penězi opatřit, všude se zbraně chystaly a opravovaly a nejen mládež panská, ale i mnozí z lidu, zanechavše práce venkovanů, ruce své více k motyce a rádlu schopné zbrojili štíty, kopími a jinými náčiními vojenskými“. O knížeti Soběslavovi II. a úředním znojenském knížeti Konrádovi napsal kronikář Jarloch, že „shromáždívše všecken lid panství svému poddaný, Čechy totiž a Moravany, vznešené i prosté, vладыky i sedláky, s nimi se všemi vpadli do Rakous...“

I přes zmínky o „lidu“ je však třeba brát podobné informace s rezervou. Většina kronikářů raného středověku vystudovala církevní latinské školy, které

rozvíjely literární odkaz antiky. Mnozí ve svých dílech citují starořímské autory a přebírají jejich koncepty popisu společnosti (v římské době založené na významném vlivu „lidu římského“). Většinou lze proto jejich zmínky o lidu chápat spíše jako literární schéma než realitu.

Boj se zbraní vyžadoval pravidelný výcvik. Vojenská kvalita ozbrojených rolníků byla proto zcela minimální. Na druhou stranu je zřejmé, že se válečného tažení účastnili i prostí lidé, kteří se starali o koně, zásobování a pohodlí vznešených mužů, budovali záseky, stavěli tábor. V boji vykonávali pomocné taktické úkoly (odváděli zajatce, nesli kopí, šípy a další vojenský materiál a bojovali jen výjimečně). Lze uvažovat, že právě tyto pomocné síly se skládaly i z „prostého lidu“, i když nešlo o rolníky, kteří by byli „mobilizováni“, ale o obvyklé služebníky urozených mužů. Kosmas je na jednom místě své kroniky označuje jako „bojovníky druhého řádu“. Pokud se však někdo z nich osvědčil, měl otevřenou cestu ke společenskému vzestupu, pokud si jeho statečnosti všiml kníže a přijal ho do své družiny.

Jako literární obrat je třeba také chápat tvrzení kronikářů, že kníže v případě ohrožení „svolal veškerý lid“. Mínil se tím, že kníže svolal příslušníky své družiny a ostatní služebníky (z hradů a dvorců), kteří mu bezprostředně podléhali. Všichni byli povinni dodržovat slib věrnosti a kníže jeho nesplnění přísně trestal. Kosmas napsal, že v roce 1039 svolal kníže Břetislav I. vojsko tak, že „hned vyhlásil přísné nařízení a dal na znamení svého rozkazu po celé zemi české nosit provaz upletený z lýč, na výstrahu, aby každý opozdilec, který by přišel do tábora po daném hesle, věděl zcela jistě, že bude takovým provazem oběšen na šibenici“. Už z logiky zprávy je zřejmé, že se příkaz netýkal obyvatelů vesnic.

Rytíř na koni - podle iluminace z 11. století

válka

KOPÍ

Zřejmě nejrozšířenější ruční zbraň bylo kopí, které se v raném středověku (stejně jako meč) chápalo jako symbol války. Staří Germáni ho připisovali bohu Odínovi, v křesťanských legendách symbolizuje vítězství křesťanství nad pohanstvím (sv. Jiří, sv. Mořic). Jednou z nejvýznamnějších zemských relikvií bylo kopí sv. Václava. Opatřené praporcem symbolizovalo knížecí nebo královskou moc a často se nosilo v průvodu před panovníkem.

Dlouhé kopí bylo především zbraň bojovníka na koni. Zatímco v západní Evropě převládá francký typ, v českých zemích se spíše užíval listovitý tvar bez žebra. Délka ratiště jezdeckého kopí se pohybovala kolem tří metrů a jezdec ho podle dobových vyobrazení držel v pravé ruce. Kratší a lehčí užívali i pěší bojovníci.

Při zahájení bitvy měli bojovníci v rukách kopí (zbraň byla určena pro první střetnutí jezdeckých oddílů). V druhé fázi bitvy, kdy došlo k boji muže proti muži, nastupovaly meče a válečné sekery. Tuto strategii potvrzuje i Kosmova kronika, když popisuje střetnutí se Sasy v roce 1087 - „dojde k prudké bitvě, třeskot zbraní a ryk mužů zazní až do oblak, kopí se při prvním utkání lámou, bojuje se meči“.

Výzbroj bojovníka - druhá polovina 12. století (rekonstrukce podle Hortus deliciarum)

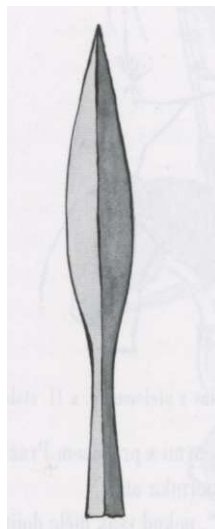

Zavěšení meče na opasek pomocí jediného řemene - způsob užívaný do konce 12. století

DĚJINY MEČE

Dějiny středověkých válek charakterizuje meč. Stal se symbolem bojovníka a odznakem privilegovaného postavení (poddaným bylo výslovně zakázáno nosit meč). Jako nejdůležitější ruční zbraň převládala v českých zemích ještě v 9. století válečná sekera, ale v následujícím období tuto roli převzal meč. Meče se objevují záhy poté, co se lidé naučili vyrábět kovy (nejstarší bronzové známe z řeckého prostředí). Užívali je římscí legionáři, stejně jako Keltové a Germáni. Podobu mečům evropského středověku dali Vikingové (objevuje se v 6. století). Čepel se směrem ke hrotu zužovala (na rozdíl od mečů římských), čím se snížila hmotnost a meč se dal lépe ovládat. V dalších stoletích se pak už jen měnila délka čepel a především tvar hlavice a zástíty.

Meče doložené od 9. století v českých zemích byly dlouhé kolem 90 cm a čepel měla šířku 5 až 7 cm. Dřevěná rukojeť se ovinovala drátem, látkou

Francké kopí z počátku 9. století - nález z hradiště v Levém Hradci

Velkomoravská ostruha - nález z 9. století

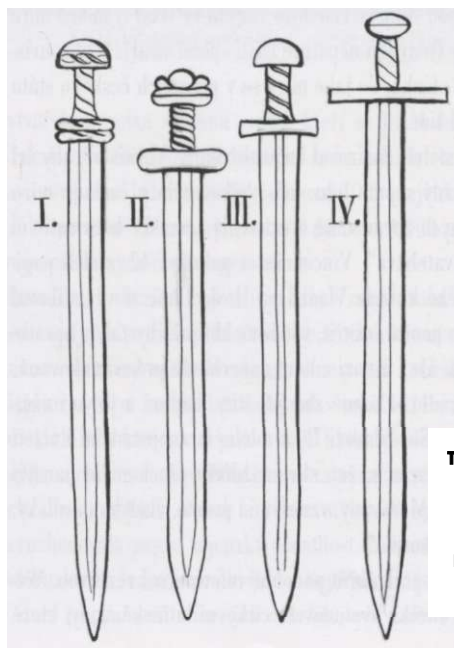
Jezdecký třmen - zhotovený z postříbřeného železa, nález z 9. století

nebo kůží. Zástíta byla poměrně krátká (kolem 10 cm) a rovná. Pochva se zhotovovala ze dřeva a celá se potahovala kůží nebo látkou, k zavěšení meče na opasek sloužilo kování. V 11. století se tvar mění. Zástíta se prodlužuje (na 20 až 25 cm), aby lépe chránila nejen dlaň, ale celé předloktí, k další změně dochází koncem 12. století. Zástíta již není rovná, ale její konce se ohýbají dopředu směrem ke hrotu meče (lépe tak zachytíla soupeřův úder).

DALŠÍ RUČNÍ ZBRANĚ

Válečné sekery (staročesky zvané bradatice) se užívaly především v 9. a na počátku 10. století, více ve velkomoravském prostředí než v českém knížectví. V boji je užívali nejen chudší bojovníci, ale i velmožové (v bohatém hrobu válečníka z 10. století, který se našel u Kolína, ležela vedle meče i válečná sekera).

Při boji na tělo se užívaly delší nože. Šlo o zbraň chudších pěších bojovníků. Zmínky o dýkách jsou vzácné, stejně jako o tesácích (které sloužily především při lovu).

Typy raně středověkých mečů

- I. přelom 9. a 10. století
- II. 10. století
- III. 11. století
- IV. 12. století

STŘELNÉ ZBRANĚ

Hlavní střelnou zbraní byl až do 11. století luk. Šlo převážně o pěchotní zbraň. Luky byly dlouhé 1,5 až 2 metry, objevují se však i kratší, které užívali jezdci na koních. Kvalitní luk v rukách cvičeného muže dokázal dostřelit s velkou přesností do vzdálenosti 200 metrů. Užíval se především na začátku bitvy a při obléhání.

Kromě luku se bojovalo také samostřilem (nejstarší zmínka v českých pramenech pochází již z 10. století, i když přesný význam není jistý). Poměrně běžné byly samostřily až od 12. století. Nejstarší se natahovaly ručně (podobně jako luk). Samostřil za stejnou časovou jednotku vystřelil méně šipek než luk šípů, ale dalo se mnohem přesněji mířit a šipka měla větší průraznost (na 200 metrů prorazila zbroj středověkého bojovníka).

Ve 12. století byly samostřily tak rozšířené, že se jimi pro nebezpečnost zabývala i církev. V roce 1139 bylo na 2. lateránském koncilu zakázáno užívat samostřil proti křesťanům, jako zbraň byl povolen jen proti nevěřícím. Stejně jako řadu jiných prohlášení, ani tuto proklamaci se však nepodařilo uvést v život.

ZBROJ

Při boji se každý bojovník snažil chránit tělo před zraněním. Původně se užívaly kabátce z kůže či kožešiny, které postupně nahrazovaly dokonalejší ochranné pomůcky (souhrnně označované jako zbroj).

O ochranném oděi českých bojovníků se v 10. století zmiňují německé

Střelec se samostřilem - iluminace z konce 10. století

kroniky. Domácí zprávy se dochovaly až od 11. století a hovoří již o zbroji. Když u Chrudimi zabil kníže Svatopluk II. 300 bojovníků z Moravy, všem odebral zbroj a rozdělil ji mezi své družiníky. Podobný způsob získávání zbroje byl obvyklý. Víme, že řada českých bojovníků nosila zbroj ukořistěnou při některém válečném tažení.

Unikátním dokladem zbroje z 10. století je drátěná košile sv. Václava. Je zhotovena pracnou technikou zřetězení drobných železných kroužků, které zapadají do sebe. Má typický střih své doby, je dlouhá a sahala bojovníkovi až po kolena (chránila tak nejen tělo, ale i stehna). Aby se v ní dalo jet

České oddíly při obléhání Neapole - podle dobové iluminace

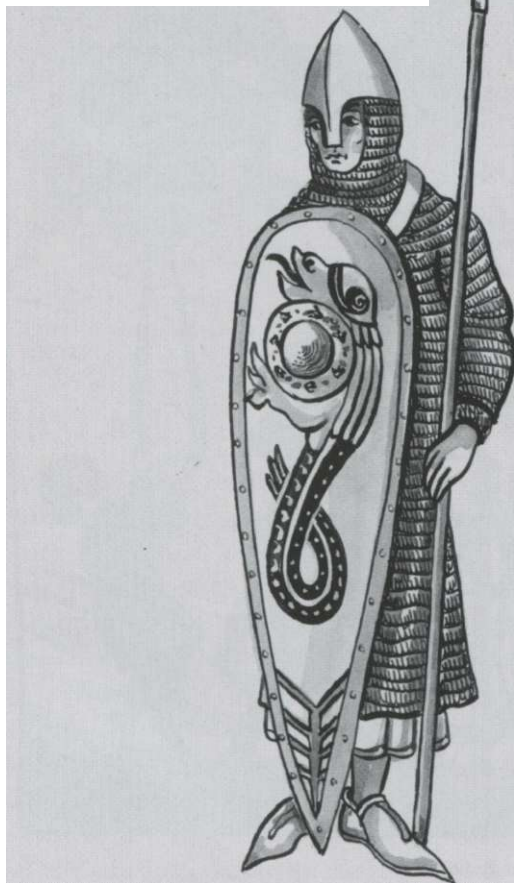
válka

v sedle na koni, má po obou stranách rozparky až do výše pasu. Ruce chránily dlouhé rukávy a k pravému rameni se připínal samostatný „plášť“, který zdvojoval ochranu ramen a kryl krk. Tato zbroj vážila kolem 11 kg. Vzhledem k dokonalosti provedení se soudí, že drátěná košile nevznikla v domácích dílnách (techniku výroby v té době čeští řemeslníci neznali), ale nejspíše byla přivezena z Orientu.

Technika zhotovování zbroje byla až do konce 11. století poměrně jednoduchá. Většina postupů vycházela z našívání plíšků na ochranný oděv. Podobná zbroj se používala v celé křesťanské Evropě a platila za účinnou ochranu. Na pevnou koženou nebo plátěnou halenu byly našité kovové šupinky (západoevropský typ) nebo kroužky (severoevropský typ charakteristický pro Vikiny a Normany). Objevuje se i zbroj zhotovená našitím nebo přnýtováním nevelkých obdélníkových lamel na kožený podklad. Šupinatá zbroj měla podobu dlouhé košile, sahající až ke kolenům a s rozparky na bocích. Kroužková zbroj měla základní stříh podobný, ale uprostřed vpředu i vzadu byla rozstříhnutá do rozkroku. Rozstřížené části byly na vnitřní straně stehů sešněrované, takže vznikly jakési kalhoty. Známe však i kratší ochranný oděv, který sahal bojovníkům jen do poloviny stehů. V tomto ohledu zřejmě neexistovala jednotná norma a celkový tvar zbroje vycházel z individuálních potřeb bojovníka (a případně i z jeho zámožnosti).

Teprve ve druhé polovině 12. století se začaly ve větší míře používat drátěné košile, které se zhotovovaly z pletiva kovových kroužků. Jednalo se obvykle o kořist z křížových tažení (neboť tyto košile vznikaly v dílnách orientálních řemeslníků). Je však pravděpodobné, že už v této době je dokázaly zhotovit i některé jihoevropské dílny. Většího užití však doznaly drátěné košile až ve 13. století.

Bojovník ve zbroji a se štítem normanského typu ve druhé polovině 12. století - rekonstrukce podle Ilortus deliciarum

Zbroj urozeného bojovníka na konci 12. století - rekonstrukce podle Bamberského žaltáře

PŘILBA

Nezbytným ochranným doplňkem všech bojovníků bylo zakrytí temene hlavy. Za prototyp, užívaný v českém prostředí, můžeme považovat kónickou přilbu s nánosníkem, připisovanou sv. Václavovi. I když byla přilba zřejmě zhotovena v severní Evropě, podle ikonografických dokladů nosili téměř všichni čeští bojovníci v 11. a 12. století podobné. Tvar zůstal stejný, i když ne všechny byly opatřené nánosníkem.

Tento starší typ kryl jen temeno lebky a nos, teprve ve 12. století se začala používat přilba rozšířená o polokruhové kovové lamely, které kryly obličej. Jediným nechráněným prostorem zůstal průzor pro oči a průduchy k dýchání v místě nosu.

Přilba s nánosníkem - typ užívaný v 10. a 11. století

ŠTÍT

Nejstarší písemný doklad o použití štítu v českých zemích jako ochrany při boji pochází z 9. století. Štít nebyl veliký (obvyklý průměr byl 70 až 80 cm), zhotovoval se ze dřeva a měl kruhový nebo oválný tvar. Čelní strana byla potažená kůží a ve středu zpevněná kovovou puklicí. Ve 12. století se začal používat nový typ, který se poměrně rychle rozšířil v celé západní Evropě. Šlo o normanský štít mandlovitého tvaru. Zhotovoval se ze dřeva, po obvodu byl zesílený a chráněný kováním. Na vnitřní straně se nacházel držák (štít držel bojovník v levé ruce). Tento štít užívali jak pěší bojovníci, tak i jezdci. Jeho obliba spočívala v tom, že s ohledem na svou výšku chránil nejen tělo, ale současně i nohy. Při jízdě na koni si ho bojovník často zavěšoval na krk. Souběžně s normanským typem štítu se i nadále používaly menší štíty tradičního tvaru, jimiž se dalo při jízdě na koni lépe manévrovat, ovšem za cenu horší ochrany spodní části těla.

násilí a spravedlnost

MÍR A SPRAVEDLNOST

Římské právo, jehož propracované zásady respektuje i moderní soudnictví, učenci raného středověku znali, ale nerespektovali ho. Bylo příliš složité a jeho zásady se v dobových podmínkách daly jen těžko použít. V duchu úcty ke všemu římskému se na něj sice odvolávali, v praxi se však řídili mnohem jednoduššími intuitivními principy, které vycházely z filozofie křesťanské víry. Jako první formuloval zásady křesťanské spravedlnosti sv. Augustin již ve 4. století a na něj navázal v 7. století Isidor ze Sevilly. Základní myšlenkou byla teze, že podmínkou dobré vlády je spojení spravedlnosti a míru. Císař Karel Veliký tento princip dokonce vtělil do zákona. Na spravedlnost a mír se později odvolávali přední učenci, právníci a také panovníci ve svých zákonech a listinách.

Koncept spravedlnosti a míru však nebyl právní teorií, o níž by se opírala soudní exekutiva. Ve skutečnosti šlo o filozofii vyjadřující ideál křesťanské společnosti. Mír neznamenal klid zbraní (jak tento výraz chápeme dnes), ale vyjadřoval odmítnutí individuálního násilí. Lidé se neměli mstít těm, kdo jim ublíží, ale měli se obracet na vyšší autoritu, která garantuje spravedlivé vyřešení sporu. V pojetí sv. Augustina byl autoritou všemocný Bůh, v karolinské době se světská autorita přenesla na císaře a později panovníky obecně. Rozvinutý koncept míru a spravedlnosti nabádal křesťany, aby respektovali církevní a světské vládcy, kteří vyhláší zákony, posuzují jejich dodržování a trestají viníky. Šlo o filozofický ideál, na němž byl postaven feudální řád. Sama středověká společnost se jím ovšem nijak důsledně neřídila. Ideál míru a spravedlnosti mohl fungovat v době raných křesťanů, kdy biskup řídil nevelkou obec věřících a mohl se zasadit, aby lidé nebrali právo do vlastních rukou. Ale ani první císař Karel Veliký již nedokázal prosadit dodržování jím vydaného zákona, aby se lidé obraceli k soudu, místo aby se mstili. Problém byl totiž v tom, kdo má být nejvyšší světskou autoritou. Ve společnosti křesťanského středověku vedle sebe existovalo několik autorit, které spolu bojovaly o dominantní postavení (císař proti papežovi, světské panovníci proti císařovi i mezi sebou, vlivní velmožové proti vlastnímu panovníkovi). Nerespektování autority mělo odraz i v právní rovině, protože ve společnosti urozených se jen zřídka řešily spory čistě soudní cestou, zvláště pokud proti sobě stály dvě vlivné a vojensky silné strany. Až do 15. století měli urození lidé a také královská města nepsané právo „opovědět nepřátelství škůdcům“,

tedy hájit své zájmy osobně (aniž by spor předkládali k rozhodnutí soudu). Z této filozofie byla odvozena nekončící řada drobných domácích půtek a přepadání sousedů. Tradiční právo odplaty za zhanobení cti se proto prolínalo se soudním systémem raného středověku.

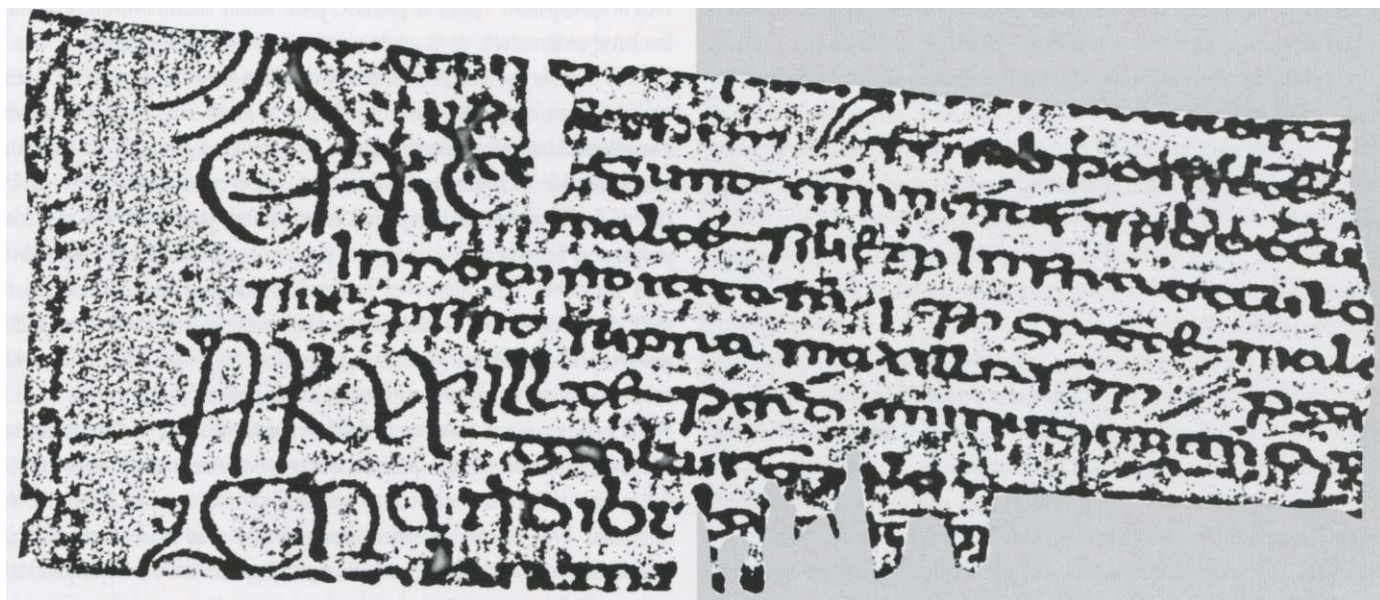
Ideál vyjádřený koncepcí míru a spravedlnosti měl ještě jeden nepominutelný význam. Panovník měl nejen právo, ale přímo povinnost trestat ty, kdo ho porušují, tedy poddané protivící se jeho nařízení. Ve výsledku byla tedy zákonem vůle panovníka.

PRÁVO A ZÁKON

Jistý historik trefně definoval středověké právo jako ideologickou legendu a svrchní plášť sociálních vztahů, neboť právo a zákon se často značně lišily. Základním problémem středověkého chápání spravedlnosti bylo obecné mínění o dvou paralelních zdrojích světského práva. Tuto koncepci definoval již v 7. století Isidor ze Sevilly. Podle jeho teorie bylo veškeré právo založeno na zákonech (lex) a zvyklostech (mos). Obojí mělo přibližně stejnou platnost a rozdíl spočíval v tom, že zákon existuje v písemné podobě, zatímco zvyklost je zákon nepsaný, který je však velice starobylý a udržuje se odpradáva.

Právě z této filozofie byla odvozena většina sporů mezi panovníkem a šlechtou. Zatímco panovník prosazoval dodržování zákonů, urození lidé se hájili takzvanými starobylými zemskými tradicemi, které byly v jejich pojetí nadřazené zákonům (zvláště pokud by omezovaly jejich vliv). Takto pojímané dva zdroje práva byly základním důvodem, proč se domácí šlechta o několik století později postavila proti zákoníku, který chtěl prosadit Karel IV.

V 10. a 11. století nebyl daný problém ještě tak významný, protože vliv knížecí družiny byl zanedbatelný a sám panovník vládl podle starobylých tradičních zvyklostí. Ale s rozvojem zemské správy už kníže nemohl stačit sám na osobní kontrolu celé země, nýbrž musel některé pravomoci delegovat na členy své družiny. To na jedné straně přispělo ke stabilizaci českých zemí jako raně feudálního státu, na druhé straně to přineslo růst vlivu předních knížecích služebníků. Již ve 12. století došlo k prvnímu velkému domácímu sporu o pojetí zvykových obyčejů a zákona.

Isidor ze Sevilly: Etymologie - fragment rukopisu ze 7. století

ZÁKONÍKY

Nejstarším zákoníkem jsou latinsky psaná Dekreta knížete Břetislava I. z roku 1039. Věnují se především proklamativním formulacím obecného charakteru a řeší v první řadě přestupky proti křesťanské morálce. O postavení členů družiny tu není ani zmínka, stejně jako se nikde neobjevuje odkaz na tradiční zvyklosti.

Protikladem je první česky psaný zákoník Statuta Konráda II. Oty z roku 1189. V něm se hned v úvodu odkazuje „na práva, která byla dříve stanovena od našich předchůdců“. V prvním článku zákoníku se potvrzuje dědičná držba pozemkového majetku, který šlechta získala v průběhu 12. století. Oplátkou za to velmožové souhlasili s důležitým omezením tradičních zvyklostí v oblasti správní a soudní, kde se výslovně posiluje moc panovníka a poprvé se poměrně přesně formulují procedurální soudní postupy.

ZEMSKÉ SOUDY

V době raného středověku existoval *de iure* jeden centrální zemský soud (jemuž obvykle předsedal kníže). Kromě něho však existovaly i nižší soudy v centrech knížecí správy, jímž předsedal knížecí správce (kastelán). Vztah mezi těmito soudy není zcela jasný, ale je pravděpodobné, že místní soudy řešily všechny lokální spory, ale ty důležitější se přenášely k rozhodnutí knížete na zemský soud. I místní soudy však měly poměrně široké pravomoci včetně práva vynést hrdelní rozsudek. Často se konaly u příležitosti trhu a na rozdíl od zemského soudu zde nemusel s žalobou vystoupit poškozený. Protože zločiny se stávaly mezi lidmi, kteří by často neuměli žalobu před soudem formulovat, přebíral tuto roli už od časů knížete Břetislava duchovní správce (arcikněz).

Zemský soud zasedal jen několikrát do roka, obvykle u příležitosti sněmu či jiné významné události, které se kromě knížete účastnili i nejvýznamnější členové jeho družiny. Kníže soudu předsedal a všichni shromáždění velmožové měli právo do průběhu zasáhnout a říci svůj názor. To dokumentuje Libušin soud v Kosmově podání, kdy se poražená strana obrací na přítomné členy družiny. Kníže často vynášel rozsudek „ve shodě se svojí družinou“, což znamená, že se přiklonil k názoru početnější strany.

V 10. a 11. století soudil kníže všechny členy své družiny a služebníky, tedy i preláty. V průběhu 12. století začal zápas o emancipaci církve. V té době se vytvářela nová církevní hierarchie, zcela nezávislá na světské moci. Biskup ustanovil pomocníky - arcijáhny - kteří se kromě jiného zabývali kázní kněží, ale někdy soudili i záležitosti poddaných (manželské rozepře). Na základě imunitních privilegií byli v průběhu 12. století prelāti vyjmuti ze soudní pravomoci knížete a zcela podřízeni biskupovi. Zpočátku však nebylo jasné, kam až tato imunitní ochrana sahá, a vedly se spory, zda biskupskému soudu přísluší trestat pouze porušování církevních předpisů a mravní poklesky kněží, nebo i jejich těžší provinění (například vraždy). Přes spory si až do konce 12. století udržel zemský soud právo trestat představitele církve v případě těžkých zločinů.

Ve středověku neexistovala instituce veřejného žalobce. Ten, kdo se cítil někým poškozený, vystoupil se svou stížností u soudu. To platilo nejen u majetkových deliktů, ale i v případě zabití či vraždy. Pokud se však obě strany dohodly na vyrovnání, před zemský soud vůbec nepředstoupily a k procesu nedošlo. Mohlo se tedy stát, že ani úkladný vrah nebyl vůbec souzen, pokud pozůstalým zaplatil „pokutu za prolitou krev“ (tedy vysoké peněžní odškodné) a pozůstalí se s takovým vyrovnáním spokojili. Podle díkce zákonů se dokonce zdá, že majetkové delikty se trestaly přísněji než zabití.

Vyrovnání byla běžným prostředkem urovnání sporů, protože platil obecný

názor, že zločinec bude stejně potrestán, až předstoupí před tvář boží, ale tady na zemi je důležitější, aby nahradil vzniklou škodu. Z podobné filozofie vycházel i zemský soud, který vynášel spíše majetkové tresty (existoval systém pokut, který se objevuje i v nejstarších zákonících) či různé druhy pokání. Svobodní lidé byli za běžné delikty jen zřídka trestáni ztrátou hrdla. Výjimkou byly případy, kdy se provinili proti autoritě knížete - pokusili se ho zabít, účastnili se povstání, zradili ho nepříteli, utekli z boje nebo uloupili knížecí majetek. V takovém případě se obvykle nebylo možné vykoupit, žalobcem byl sám kníže a následoval hrdelní trest.

Oběšení - rekonstrukce (Three Brothers Production)

Pokud předstupoval poškozený se žalobou k soudu, už předem se snažil naklonit si vlivné velmože. Totéž samozřejmě dělala i strana obžalovaná, protože hlas shromáždění hrál při procesu významnou roli (srovnatelnou se stanoviskem poroty). Z kronik se dozvídáme o „reptání“ či „hlasitých projevech nespokojenosti“, jimiž se příznivci jedné strany snažili ovlivnit rozsudek. Dochoval se povzdech, že u soudu vyhrává ten, kdo hlasitěji křičí.

Protože se žádný případ předem nevyšetřoval, u soudu se posuzovaly pouze výpovědi obou stran. Je celkem logické, že si protřečily. To platilo rovněž o svědectví, která si obě strany zajistily (své svědky si přiváděly s sebou). Od účasti svědků se neočekávalo objektivní svědectví (i když se teoreticky falešné svědectví trestalo veřejným kamenováním), protože přivedení svědci podporovali bezvýhradně svou stranu, jinak by je s sebou žalobce nebo obviněný nepřivedl. Tento doprovod se obvykle označoval jako „přátelé, kteří přišli dosvědčit nevinu“. Důležité bylo, kolik mužů si každá strana soudního procesu přivedla, jak byli vlivní a vojensky silní. Stejně tak hrálo roli, s kým byl žalobce či obviněný příbuzný a jaký vztah k němu choval kníže.

Torturu (tedy mučení) jako prostředek k vynucení přiznání soudnictví raného středověku neznalo. Průběh procesu měl subjektivní charakter, neboť místo dokazování viny rozhodovalo často rozložení sil mezi stranou žalující a obžalovanou. Přes všechny osobní momenty si však soud musel zachovat tvář objektivního rozhodování a rozsudek musel zapadat do dobových představ o spravedlivém narovnání.

SOUDNÍ PROCEDURY

Průběh zemského soudu se původně neřídil žádnými formálními principy, definovanými římským právem. Teprve na konci 12. století se ve Statutech Konráda II. Oty uvádějí zásady, které je nutno při procesech dodržovat. Jejich formulace předznamenává soudnictví vrcholného středověku, ale ve většině paragrafů nejde o ustanovení nová, jen se formulují obecné zvyklosti. Soud se měl konat vždy ráno (aby bylo dost času k jednání). Rozhodovat neměl nikdy jediný člověk („soudce nemá soudit sám, nýbrž v přítomnosti kastelána nebo několika urozených: a když soudí vladař, nemá chodit na radu ven ze soudu, nýbrž nechť soudí zasedaje s vojáky, tj. s členy své družiny“). Na jiném místě se píše, že „bude-li někdo pohnán a na soudě obdrží své právo“ (tedy bude obvinění zbaven), nemá platit jako dříve („ani vřez ani póhonce“), nýbrž odevzdá jen poplatek dvou denárů („pomocné“). Za podání žaloby u soudu se platil poplatek, a pokud na něj nemajetný člověk neměl, soud mu zabavil něco z jeho osobních věcí. Na to naráží článek „když některý chudý přijde a žaluje ve vlastní věci, nechť se mu naprosto neodnímá oděv“. Protože neexistovala instituce veřejných žalobců, podávali žaloby u zemského soudu poškození, často za účasti správce hraditě (který vedl místní pře a případem se mohl „v první instanci“ zabývat). Pokud se sporem zabýval soud, skupinu mužů předvedl před knížetem komorník. Zřejmě proto, aby se zabránilo intrikám a vlivní úředníci neobviňovali bezdůvodně jiné bez řádných svědků, objevuje se ve Statutech Konráda II. Oty poněkud drsné ustanovení, aby „žádný komorník nechť nikoho nepohání, leč za bezpečného svědectví těch, jichž se to týká, a zvláště každý z nich má vzít s sebou posla kastelánova a dále soudcova, nad to dva řádné muže z okolních vesnic; a jestliže komorník kráčí sám... bez poslů úředníků, nikdo neodpovídá za to, je-li zabít“. Poprvé se také objevuje snaha stanovit výši škody, kterou se má soud zabývat. „Jsou-li tajně uzmuty některé věci, oděv nebo jiné takové, to ať se soudu neoznamuje, avšak je-li tajně uzinut býk nebo dobytče, to ať se soudu oznamuje.“ Pokud by někdo někoho obvinil bezdůvodně či podal falešné svědectví, měl být „kamenován za svědectví obecného tržiště“. Statuta také odmítala kolektivní vinu (která se dříve uplatňovala), neboť výslovně určují „kdyby stopy věci z krádeže mizely u nějaké vesnice, tato vesnice ať se nijak netrestá z podnětu této krádeže“.

ORDÁL

Často se během jednání zemského soudu stalo, že nebylo možné vynést rozsudek, protože se nepodařilo prokázat vinu žalované strany. Proti sobě stály dvě skupiny velmožů, kteří se překřikovali, hrozili si, někdy si navzájem vyhrožovali. Soudní jednání raného středověku nebyl důstojný a klidný akt. Šlo o veřejné dohadování. Kníže přesto musel rozhodnout. Jenže rozsudkem, ať už by byl jakýkoli, by si znepřátelil jednu ze dvou rozvášněných skupin, v níž byli často vlivní členové jeho družiny. V takovém případě se soudy od nejstarších časů obracely k boží pomoci.

Boží soudy (ordály) mají tradici již od starověku a převzali je i první křesťané. Ve francké říši spolu s pánem kraje zasedal jako přísedící vždy biskup. Církev prosazovala účast kněží při soudních procesech, aby nahradila starší předkřesťanskou praxi zaklínání a přísah k pohanským bohům nebo k uctívaným silám země a nebe. Současně podílem na soudní moci posilovala svůj význam a vliv. Ani soudy českého knížectví se neobešly bez účasti duchovních (většinou pražského biskupa nebo místního arcikněze).

Ordálu obvykle předcházela přísaha, často na Svatý kříž. Pokud ji pronesly obě strany, bylo na boží autoritě, aby dala jasné znamení, kdo je nevinný a kdo se provinil křivým svědectvím či křivou přísahou. Boží soud měl dvě

základní formální podoby. Tou první bylo vykonání určité zkoušky, kterou bylo možné úspěšně zvládnout jen s boží pomocí (té se samozřejmě mohlo dostat jen nevinnému). Zvládnutím zkoušky potvrdil člověk své svědectví. Druhou formou ordálu byl zápas mezi žalobcem a obžalovaným. I zde vládlo přesvědčení, že vítězství dá Bůh jen spravedlivému. Ordály byly oblíbeným nástrojem řešení složitých soudních př a doložené jsou až do 17. století, v čarodějnických procesech dokonce ještě v 18. století.

Boží soud jako nástroj hledání práva zavádí již první český zákoník knížete Břetislava (1039). Píše se v něm, že ti, kdo budou nařčeni z vraždy, mají být postaveni před soud, a to tak, že je arcikněz (duchovní správce určité oblasti, později nahrazený úřadem arcijáhna) oznámí „správcí svého hradu a správce ať je povolá na soud, a budou-li se vzpírat, uvrhne je do vězení, až buď učiní vhodné pokání, anebo, budou-li zapírat, buďtež zkoušeni žhavým železem nebo očistnou vodou, zdali je na nich vina“.

Podrobněji použití ordálů rozvádějí Statuta Konráda II. Oty (1189). „Když má někdo podstoupit soud vody, ať jej nikdo nespouští na vodu leč duchovní a jeho pomocník; jestliže by mu Bůh pomohl (byl tedy shledán nevinným - pozn. autora), ať dá soudci dva denáry a duchovnímu čtrnáct.“ Soud „železa, tj. radlic“ se měl konat, „jsou-li někomu tajně uzmuta dobytčata nebo lidé z čeledi či ukradeny včely“.

Ordál s použitím vody patří vůbec mezi nejstarší, doložený je už ve starověké Babylonii. Toho, kdo Boží soud podstupoval, svázali a spustili do studené vody. Pokud ho voda přijala (tedy potopil se), bylo to znamení viny, pokud ho odmítla přijmout (zůstal plavat na hladině), bylo to boží svědectví o jeho nevině.

Zřejmě mnohem oblíbenější byl boží soud s použitím rozžhaveného železa. Doložený je např. roku 1130. kdy byla skupina velmožů nařčena z pokusu odstranit knížete Soběslava I. Není sice jasné, zda jeho služebníci opravdu něco takového připravovali, ale v každém případě byli na sněmu nařčeni a podle Letopisů tzv. kanovníka vyšehradského „ti, kteří byli obviněni řečeným Miroslavem před knížetem a řečeným sjezdem, odkázáni k soudu (božimu), kráčeli v Praze přes železo, a tak odsouzeni všemohoucím Bohem, byli po pravdě shledáni vinnými“. Obvyklou praxí bylo, že obviněný musel bosýma nohama přejít po dvanácti do ruda rozžhavených železných radlicích. Podle legendy musela stejnou zkoušku podstoupit na počátku 11. století i Kunhuta, manželka římského císaře Jindřicha II., který ji obvinil z nevěry. Nejprve přijala v kostele tělo Páně a pak bosá přešla po rozžhavených radlicích, aniž si popálila chodidla. Na toto boží znamení císař padl na kolena a veřejně ji odprosil. Kunhuta byla po smrti svatořečena a tato událost se uvádí jako jeden ze zázraků, které se pojí s jejím bohabojným životem.

Žhavé železo se užívalo také v případech, že přísaha byla současně zkouškou v rámci Božího soudu. Přisahající musel držet po celou dobu, kdy přísahal, prsty nebo celou dlaň položené na rozžhaveném železe.

Souboje jako forma Božího soudu měly různou podobu. V případě dvou urozených mužů šlo často o zápas mečem, válečnou sekerou, holí či jinou zbraní. V podobných soubojích nešlo ovšem o to, zabít soka. Jakmile došlo ke zranění jednoho z bojujících, byl obvykle zápas zastaven, protože krev sama o sobě byla božím znamením. Doložen je také „ordál broděním“, kdy žalobce a obžalovaný museli společně sestoupit do řeky, a kdo ji přebrodil jako první, stal se vítězem a soud rozhodl v jeho prospěch.

TRESTY

Kromě poprav a vyhnání se kroniky z 11. a 12. století o jiných trestech nezmiňují. Důvod je zřejmý - zachycují jen nejzajímavější případy, obvykle spojené se zločinem proti knížeti. V zákonech se však objevují i jiné tresty - pokuty, vystavení na pranýři či jiná veřejná pohana, bití, otroctví (tedy ztráta práv svobodného člověka). Trest vězení středověk neznal z prostého důvodu - nikomu se nechtělo žít vězně. Obviněný byl vězněn jen od chvíle, kdy byl chycen, do doby konání soudu a případně vykonání rozsudku (ten následoval bezprostředně po skončení soudu). Pak byl buď veřejně popraven, nebo propuštěn z vězení.

Popravy se konaly mimořádně drsným způsobem. Smysl krutosti spočíval ve snaze odradit ostatní od páchaní zločinů. Platilo to jak o členech knížecí družiny, aby ani ve snu nepomysleli na zradu panovníka, tak i o prostých lidech, aby měli hmatatelnou výstrahu, pokud by se chtěli dopouštět něčeho nezákonného. Z tohoto důvodu byly popravky veřejné a dbalo se, aby jim přihlíželo co nejvíce lidí. Při krutém způsobu vykonávání poprav nelze ovšem pomítnout ani subjektivní faktor msty, který byl jedním z relevantních principů hájení práva (pomstít pohana patřilo k všeobecně uznávaným ctnostem). Vlastní popravě mohlo předcházet zmrazení (lámání kostí, vyříznutí jazyka, vyloupnutí očí, utěti rukou, nohou či pohlavního údu). Podobné zpřísnění se používalo v případech, že se někdo dopustil zločinu proti knížeti nebo církvi. Urození lidé bývali obvykle popravováni mečem nebo sekerou, služebníkům a venkovskému lidu bývalo vyhrazeno oběšení. Sekerou se odsouzený popravoval tak, že hlavu položil na špalek (v tom případě klečel), nebo na nízkou dřevěnou podložku na zemi (potom ležel, často s rozpaženými rukama). Mečem se popravovalo jinak. Odsouzenec klečel, většinou se sepjatýma

rukama, a kat mu v této poloze utal hlavu prudkým máchnutím meče (což vyžadovalo mimořádný cvik). Stětí se považovalo za nejčestnější způsob poprav (což zřejmě vycházelo z křesťanské tradice - stát byl sv. Jan Křtitel a řada pozdějších mučedníků).

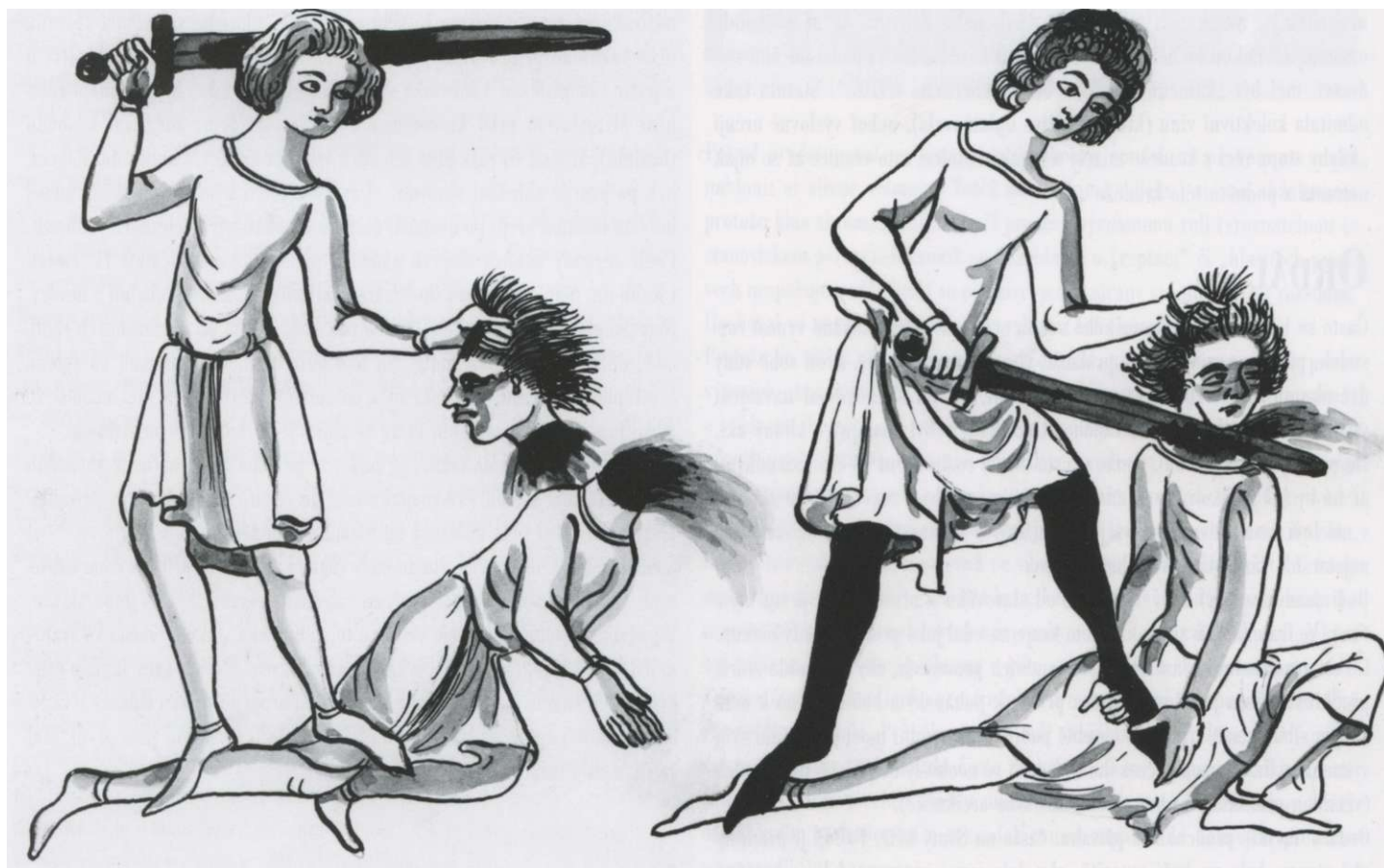
I když jsou šibenice doloženy již z raného středověku, prostí lidé se častěji věšeli jen na strom či na trám brány nebo opevnění. To platilo především na venkově. V Praze je však již ve 12. století doloženo popravčí místo, které se označovalo jako „hora Šibenice“.

Ženské delikventky se netrestaly oběšením, aby se nenarušovala mravopoctnost (oběšené by bylo vidět pod sukně, přičemž ženy nenosily spodní prádlo). Z Francie je doložen případ, kdy byl ženě před popravou na šibenici svázán spodní okraj sukně těsně kolem kolen. Odsouzené ženy se obvykle popravovaly pohřbením zaživa (není prakticky znám případ, kdy by byl stejným způsobem popraven muž).

Mezi velice staré způsoby poprav patřilo lámání v kole, běžné bylo ještě v merovejské Galii, ale v raném středověku se ve střední Evropě užívalo zřejmě jen výjimečně. V německých zemích, stejně jako ve Francii, bylo lámání v kole znovu uzákoněno teprve v 16. století.

Zvláštním způsobem poprav bylo vláčení odsouzence za koně. Tento trest býval určen pro urozené muže, kteří porušili přísahu, zběhli v boji nebo jinak vojensky zklamali knížete. Šlo však o výjimečný trest, který se často konal v rámci vojenského tažení.

Kromě hrdelních trestů mohli být urození lidé potrestáni vyhnáním (oblíbené zvláště v přemyslovském rodě) nebo příkazem kající poutě ke Kristovu hrobu nebo do Říma.

Poprava mečem ve středověku - podle pozdější iluminace

POŘÁDEK

Protože v raném středověku neexistovali služebníci, kteří by dbali na dodržování pořádku (pokud nepočítáme dohled hradského správce) a kteří by současně na místě roztrhli rváče či chytili utíkajícího zloděje (jako to později dělal rychtář a biřčové), existovala všeobecná povinnost lidí zasáhnout, pokud by se dělo cokoli nepřístojného. Tradice tohoto zvyku se promítala i do pozdějšího zákonodárství měst.

Zatímco kníže trestal těžké zločiny, obecný pořádek byl věcí veřejnou. Každý člověk byl povinen kdykoli zasáhnout, a to jak na výzvu knížecích služebníků, tak i v případě volání o pomoc z úst přepadeného nebo okradeného. Tato

povinnost se netýkala jen bezprostřední pomoci oběti, ale lidé se museli účastnit pronásledování prchajících zločinců, samozřejmě byla pomoc při hašení požáru a záplavách, pokud se někdo topil či zranil. Pokud by někdo tuto pomoc neposkytl, byl potrestán.

Povinnost zasáhnout při narušení obecného pořádku formálně zrušil až na konci 12. století zákoník Statuta Konráda II. Oty. kde se uvádí, že „na obecné volání, které se lidovým jazykem nazývá nestojte, není nikdo povinen běžet, ledaže by to chtěl udělat z vlastní vůle“.

Kronika zločinů

Roku 929 (935) ... časně zrána zvonili na jitřní. Jakmile Václav uslyšel zvon, řekl: „Díky tobě, Pane, ze ses mi dal dočkat tohoto jitra.“ I vstal a šel na jitřní. Hned v bráně jej dostihl Boleslav. Václav se naň ohlédl a řekl: „Bratře, včeras nám dobře posloužil.“ K uchu Boleslava se naklonil ďábel a zkazil jeho srdce, že mu odpověděl: „Nyní ti chci lépe posloužit.“ Po těch slovech udeřil jej mečem po hlavě. Václav se obrátil k němu a řekl: „Co tě to popadlo, bratře?“ A po těch slovech jej uchopil a srazil na zem. Tu přispěchal jakýsi Tuža a ťal Václava do ruky. Ten poraněn na ruce pustil bratra a běžel do chrámu. Tu dva ďábli řečení Tira a Cesta ubili jej v bráně chrámové. Hněvsa pak přiskočil a probodl mu bok mečem. Václav ihned vypustil svou duši se slovy: „V ruce tvé, Pane, poručím ducha svého.“ ... A odešli a nechali Václava rozsekaného a neuklizeného.

(První staroslověnská legenda o sv. Václavu)

Roku 999... domácí a rodinní nepřátelé knížete Boleslava, Vršovci ... přišli se synem knížecím Jaromírem na lovecké místo, jež slove Veliz, a doslechše se z pověsti, co se stalo s knížetem v Polsku ... neboť jakmile se jejich ničemnost rozpálila a na odvahu se rozjařili vínem, uchopili svého pána, ukrutně ho svázali a nahého, na znak položeného, připoutali za ruce a nohy k zemi kolíky a skákali, hrajíce si na vojenské rozběhy, na koních přes tělo svého pána.

(Kosmova Kronika Čechů)

Roku 1041 ... také se doneslo knížeti Břetislavu, že se Prkoš, správce hradu Bíliny, podplacen byv saskými penězi, nepostavil na stráž před opevněním, nýbrž položil hlídky až tam, kde jsou lesíky nepřítelům schůdné... Na to kníže rozhněvav se dal mu vyloupati oči, utíti ruce a nohy a hoditi ho do hlubin řeky.

(Kosmova Kronika Čechů)

Roku 1100 ... kníže Břetislav II. ... nazítří pak - bylo to před svátkem svatého Tomáše apoštola - ráno slyšel mši a šel pak na lov. A když se v noci již vracel, vyšli mu naproti služebníci se svítilnami a pochodněmi. A v tom Lork, bezbožný lotr, posedlý od ďábla, vyskočil z úkrytu, maje meč po boku, a vši silou bodl knížete loveckým tesákem přímo do útrob. A nejinak padl kníže do bláta... Onen však sluha satanův, dav se rychle na útěk tmavou nocí, zřítíl se s koněm do jámy, kterou bystriny spád tam vyhloubil, lijákem vzdutý. Není jisto, zda meč, vypadlý mu z pochvy, či on sám si vlastní rukou probodl naskrze břicho tak, že mu vyhrězly celé vnitřnosti.

(Kosmova Kronika Čechů)

Roku 1110 ... rovněž byl dopaden jako účastník té vzpoury i Přivitan, jenž se zdál být starší v hradu Praze, tomu byl na záda přivázán veliký prašivý pes, opojený zkyslou jíchou, a on pak byl popaden za vousy a voděn třikrát okolo tržiště za štěkotu psa, který pokálel svého nosiče. Biřic přitom volal: „Takovou poctu si odnáší, kdo nezachová věrnost, slíbenou knížeti Vladislavovi.“ A před očima celého trhu byly mu na špalku utáty vousy a byl vypověděn do Polska do vyhnanství.

(Kosmova Kronika Čechů)

Roku 1130 ... dal Soběslav, kníže český, některé spiklence proti svému životu veřejně stíti na tržišti pražském, některé zbaviti nohou, rukou, jazyka a očí. Břetislav, syn knížete Břetislava, byl zbaven zraku.

(Kronika mnicha sázavského)

zábava a slavnosti

ZÁBAVA

Lidé ve středověku společně bojovali o přežití a společně se také bavili. Jednotlivec nemohl mít své soukromí a nepřicházelo v úvahu, aby se bavil bez asistence sousedů. To platilo nejen o prostých lidech, ale dokonce i o samotném knížeti. Zábava měla kolektivní povahu a byla svým způsobem záležitostí veřejnou. Lidé společně prožívali soukromé radosti i strasti, stejně jako významné události.

Život ve středověku byl nesmírně těžký. Většinu roku museli lidé do úmoru pracovat, a pokud byla příležitost bavit se, užívali si takových chvil plnými doušky. Drsné životní podmínky formovaly mravy, které byly přirozené, zemité a hluché. Zábava byla ventilem, kdy bylo svým způsobem dovoleno vše. Pokud se lidé bavili, toužili mít plné stoly jídla a pití (ale ke štěstí jim většinou stačila plná miska kaše a džbán medoviny) a dostatek příležitosti nevázaně křepčit, zpívat, drsně žertovat a také se oddávat erotickým hrám. Víc od zábavy nikdo nečekal.

Od nejstarších časů existovala spontánní zábava, kdy se lidé sešli večer po práci buď v šenku, nebo na nějakém vhodném místě ve vesnici, před valy hradě nebo někde ve dvorci. Zábava raného středověku byla založena především na konzumaci alkoholu a pohybu, v dlouhých hovorech si lidé nelibovali. Při večerních setkáních se tancovalo, zpívalo, žertovalo, hrály se jednoduché pohybové hry, chlupci mezi sebou zápasili a doráželi na dívky, které se svádění příliš nebránily. Někdy se však také mluvilo o práci plánované na další dny nebo o událostech, které se staly v okolí a všechny zajímaly. Podobného posezení se účastnili svobodní mládenci a děvčata s čeledí, ale někdy i ženatí muži s manželkami. Účast závisela na roční době a množství práce. Pokud vesničany čekaly těžké a důležité práce (orba pole, sklizeň úrody, kácení lesa), pracovalo se až do tmy a na zábavu neměl nikdo pomyšlení.

Kromě spontánní zábavy existovaly samozřejmě i více či méně organizované oslavy, jichž se účastnili úplně všichni lidé ze vsi nebo celá posádka hradě. Některé medievalistické studie dokonce tvrdí, že „středověcí chudáci, kteří v běžném životě těžce mohli ukojit hlad, využívali těchto příležitostí a účastnili se oslav. Jednalo se zřejmě o jakousi kompenzaci, pravděpodobně nezbytnou k tomu, aby vůbec přežili.“ Hmotná nouze nikdy v lidských dějinách nebránila lidem v tom, aby se po svém bavili.

Oslavy některých svátků trvaly dokonce více dní. To byla ta pravá zábava, pro kterou se připravilo jídlo a pití, lidé nepracovali a mohli se plně oddávat veselí. Příležitostí byla celá řada, ať již šlo o rodinné události, nebo významné dny v průběhu hospodářského roku. V prostředí knížecí družiny se navíc konaly oslavy veřejných událostí (nastolení nového knížete, vítězství ve válce apod.). S přijetím křesťanství a růstem jeho vlivu na běžný život přistupovaly ještě oslavy církevních svátků. I ty však měly v raném středověku bujarý průběh, který si v ničem nezadal s jinými oslavami světskými.

POHANSTVÍ A KŘESŤANSTVÍ

V Kosmově kronice i v dalších písemných pramenech, které vzešly z prostředí církve, se opakují nářky nad tím, že se lidé během zábavy oddávají pohanským rituálům. Podobné zprávy je však třeba přijímat s určitou rezervou. Období misionářských snah církve skončilo v 10. století, kdy většina národů střední Evropy přijala křesťanství. Aby mohla církev zdůrazňovat význam svého působení, změnila se díkce. Již se nešířila víra mezi nevěřícími, ale církev bojovala s pozůstatky pohanství (a když v dalších stoletích nemohla už s touto tezí obstát, přišla s ďáblem a upalováním čarodějnic). Propagandistickou tezí o boji s pohanskými přežitky převzali snad všichni církevní

Středověcí hudebníci
a tanečnice - podle
dobové iluminace

autoři. Ze svého pohledu měli do jisté míry pravdu, ale z pohledu zbytku společnosti nešlo vůbec o záležitost ideologie či věc víry.

Během roku lidé slavili různé svátky a přitom provozovali tradiční, často magické rituály, stejně jako to dělali jejich předkové. I když přijali křesťanství, nezamýšleli se nad tím, zda je jejich zábava v souladu s učením církve, nebo zda je pohanská. Navíc v ní často neviděli nic špatného ani venkovští duchovní, kteří se jí dokonce účastnili. Spolu se svými věřícími se bujare a stejně nevázaně bavili.

Lidé žili obklopeni světem pověr, které pro ně představovaly skutečnost, a je nesporné, že podobným pověrám věřili i představitelé církve. Bujaré a necudné zábavy, doprovázené magickými rituály, byly proto pohanstvím jen v očích několika vzdělaných teologů. Lidé sami to tak necítili a všichni byli přesvědčení, že se baví křesťansky. Není tedy pravda, že by tajně (a křesťanské církvi navzdory) provozovali pohanské obřady. Dělali jen věci, které se mravokárcům nelíbily.

Ostatně ani sama církev nebyla jednotná a důsledná v pohledu na to, co je při zábavě a oslavách pohanské. Mnozí církevní učenci byli tolerantní a chápal, že pro lidi je důležité uctívání určitých symbolů (jako byl konec zimy, sklizeň obilí, slunovrat apod.), neboť to úzce souvisí s jejich obživou. Současně jim bylo jasné, že církev nedokáže některé zvyklosti beze zbytku vymýtit. Po staletí proto trpělivě začleňovala tradiční předkřesťanské rituály do rámce oslav liturgického roku, aby jim dala nový křesťanský smysl a obsah.

Není náhoda, že se termíny většiny velkých křesťanských svátků kryjí s dávnými římskými nebo židovskými svátky. Řada předkřesťanských rituálů měla dokonce tak hluboký symbolický význam, že je církev převzala a provozovala v křesťanském hávu (svěcení chleba, vody, svící, ohně, kočiček, pohazování kněze obilím atd.). Rovněž mnoho obyčejů z původní lidové zábavy vstoupilo do života církve (koleda aj.).

Ve středověku dokonce po určitou dobu existovala snaha přenést veškerou lidovou zábavu do prostoru chrámu a organizovat ji pod patronací kněží. Ve Francii se kláštery pokoušely organizovat vlastní masopusty pro věřící, aby je dostaly z ulic do kostela. Nic z toho se církvi nepodařilo. Lidé si svou rozpustilou zábavu nenechali v žádné zemi vzít. Jediné, co se církvi podařilo, bylo podřízení termínů lidových svátků liturgickému kalendáři (který jim dával alespoň zdání církevního smyslu). Zábava a oslavy raného středověku nebyly zdaleka tak těsně propojeny s církevním životem, jako tomu bylo později v baroku.

Za časů knížete Břetislava II.... též i pověrečné zvyky, jež vesničané, ještě napolo pohané, zachovávali v úterý nebo ve středu o letnicích tím, že přinášeli dary, u studánek zabíjeli oběti a zlým duchům obětovali, dále pohřby, jež se děly v lesích a na polích, a hry, jež podle pohanského obřadu konali na rozcestích a křižovatkách jako pro odpočinutí duší, a konečně i bezbožné kratochvíle, jež rozpustile provozovali nad svými mrtvými, volajíce prázdné stíny a majíce škrabošky na tvářích.
(Kosmova Kronika Čechů)

ČAS SVÁTEČNÍ

Odpověď na otázku, kdy se v raném středověku sváteční dny ve skutečnosti slavily a jak lidé tyto termíny určovali, je komplikované. Ještě v 10. a 11. století se běžně nepoužíval kalendář (ten postupně zaváděla křesťanská církev). Prostí lidé dokonce ani nepočítali dny (sedmidenní týden zavedla později křesťanská církev).

V prostředí knížecího dvora, kde působili vzdělání preláti, se kalendářní počítání dnů v rámci roku uplatnilo relativně záhy, ale s jistotou lze tvrdit, že na venkově se začalo prosazovat až ve 12. století. Většina obyvatel země tedy nevěděla, jaký je právě den, proto mohla těžko z vlastní iniciativy slavit svátky, které dnes označujeme jako kalendářní (svátky zasvěcené výročí různých světců). Do jisté míry jim mohli v určení termínu pomoci místní kněží. Církev měla totiž mimořádný zájem právě na slavení těchto dnů.

Organizace svátků liturgického roku se ujímal klér a oslavy se soustřeďovaly do kostelů. Základem byla bohoslužba a další rituály, někdy i světská zábava. To vše mělo zpočátku úzce bohoslužebnou podobu (teprve později propojila církev své kalendářní svátky se svátky lidovými). Věřící se svátečních mší účastnili, ale náboženský průběh většinou vylučoval světskou rozpustilost. Přesto se pokoušeli spojit mši se zábavou. Ale sama církev se snažila zabránit projevům lidového veselí. Biskup Caesarius z Arles odsuzoval věřící, kteří v blízkosti nebo dokonce přímo v chrámech tančili a zpívali neslušné písně. Podobné odsouzení vznesl v 11. století jeden z římských koncilů. Výmluvná je i formulace kronikáře Kosmy, který píše, že lidé „slavili Vánoce“ (nikoli „světili“).

Nejdříve se křesťanské církvi zřejmě v českých zemích podařilo prosadit oslavu Velikonoc, které byly základním bodem liturgického roku i víry (neboť byly vzpomínkou na ukřižování a vzkříšení Ježíše Krista). Aby se církevní svátky slavily ve správné dny, bylo třeba mít na svou dobu poměrně náročnou informační soustavu. Venkovští kněží samozřejmě nevlastnili psané kalendářní pomůcky, a proto se museli vždy znovu a znovu dozvědět, kdy mají který svátek slavit. Proto existovala síť stupňovitě řízených „pracovních porad“ kléru (synody, svolávané biskupem). Na synodu se arcikněz (který spravoval určitý územní okrsek) dozvěděl příslušné datum a to potom sdělil venkovským kněžím, kteří mu podléhali. V praxi však tento informační systém bezpečně fungoval až ve 12. století, kdy úřad arcikněže nahradila instituce arcijáhnů. V té době také existovala již poměrně hustá síť kostelů. Lze předpokládat, že teprve ve 12. století začala většina obyvatel českého knížectví pravidelně světit významné církevní svátky.

Lidé však měli i vlastní svátky a ty zřejmě v raném středověku vyhovovaly jejich naturelu podstatně lépe. Termíny oslav většiny lidových svátků se nedovožovaly od přesného data, ale z průběhu hospodářského roku. Každoročně proto připadaly na jiné datum, protože se konaly podle skutečných a viditelných jevů. Jako byly proměny počasí, růst vegetace (konec zimy se slavil s vyrašením prvních pupenců, nástup zimy zase s příchodem prvního sněhu) nebo podle zemědělských prací (nástup jara s vyrašením trávy a pastvou dobytka, konec léta společně se sklizní obilí). Všechny lidové svátky měly především lokální charakter, protože lidé v každém kraji slavili jinak a podle jiného mechanismu (jedni podle květů stromů, jiní podle rašící trávy, další podle rozkvětu některých květin).

Vžitým tvrzením je představa o tom, že se významné lidové svátky raného středověku řídily (v duchu pohanských představ) slunovratem. I když to uvádí většina studií, v písemných pramenech se o něčem podobném hovoří jen výjimečně (a pokud ano, pak spíše ve spojení s průběhem církevního liturgického roku). Základním problémem totiž je, že určit den slunovratu je prakticky nemožné, pokud lidé nemají k dispozici kalendář, hodiny a měřicí přístroje.

Dokonce i zjištění, zda se den zkracuje, nebo prodlužuje, bylo fakticky nemožné, protože mohlo být pouze subjektivní (nebylo čím měřit skutečný čas). Lze sice předpokládat, že lidé mohli mít jistou zkušenost a slunovrat určovali podle různých náznaků (poloha slunce nad nejbližším kopcem apod.), ale pravděpodobnější je, že slunovrat nehrál v raném středověku v lidové víře a oslavách žádnou významnější roli (už proto, že slovanská předkřesťanská mytologie nevychází z mýtů o slunci).

MASKY

Jediné, o čem bezpečně víme, že provázelo oslavu lidových svátků, jsou masky. Bozmanité škrabošky a převleky měli na sobě při svých magických rituálech již pravěcí lovci. Zvyk nosit masky je bez nadsázky starý jako lidstvo samo. V maškarních průvodech si libovala i společnost starověkého Říma a tento zvyk převzala i raně křesťanská společnost. Avšak již ve druhé polovině prvního tisíciletí se křesťanská církev staví k lidovým zábavám v maskách velice negativně a šmahem je označuje za pohanství.

Církevní koncil v Auxerre, konaný na přelomu 6. a 7. století, zakazoval, aby se lidé prvního ledna převlékali do masek (především se zakazovaly masky jelena). Současně bylo zakázáno vyměňovat si „dábelské“ dárky. Obdobný zákaz opakoval nejen pro 1. leden, ale i pro 25. prosinec římský koncil v polovině 8. století. Škrabošky na tvářích pranýřuje na počátku 12. století i kronikář Kosmas.

I když se dochoval popis škrabošek venkovského lidu až z vrcholného středověku, můžeme předpokládat, že základní podoba se nezměnila. Škrabošky se zhotovovaly ze zvířecích kůže, slámy a lýka, zdobily se skořápkami z vajec, kůstkami, útržky látek apod. Obvykle se nechávaly v přírodních barvách, jen někdy se na ně malovaly pruhy či jiné geometrické motivy pomocí přírodních barviv (žlutý okr a šafrán, černá kolomaz, červená šťáva z brusinek, používaly se také odvary z dubové a olšové kůry a rozmanitých bylin). Spíše než masky si však lidé barvili tváře.

Kromě škrabošek, které zakrývaly tvář, nosili lidé také fantaskní čapky. Tělo si obalovali slámou, kůrou či kožešinami. Raně středověké maškary většinou nepředstavovaly konkrétní postavu (jako později masopustní masky), ale zobrazovaly demony či abstraktní „postavy bez tváře“. Tomu zřejmě odpovídalo i to, jak se lidé v maskách pohybovali. Nešlo o spořádaný průvod s rozpustilými průpovídkami (známý z pozdějších dob), ale zřejmě o divoký rej doprovázený spíše drsnými vášněmi než laskavým žertováním.

Zábavy v maskách byly po celý středověk velice oblíbené a nevázaly se jen k jedinému svátku, ale v období zimy se zřejmě od adventu až po masopust uplatnily v řadě, možná ve většině zvyků a obyčejů.

TANEC

Nelze pochybovat o tom, že tanec provázal ve středověku prakticky veškerou lidovou zábavu. Bohužel se nedochovaly popisy tanců, ale hodně mohou napovědět traktáty, v nichž proti nim brojí církevní mravokárci. Základním problémem, který s tancem církev měla, byla účast žen. I když lidé tančili pro radost ze spontánního pohybu, byl v tanečním pohybu současně ukrytý prvek svádění a erotiky.

V 11. století pranýřoval římský koncil ženy, které na veřejnosti tančí, neslušně zpívají a nechávají se kvůli tomu obdivovat. Jistý středověký moralista napsal, že dívky, které tančí, hřeší hned proti sedmi přikázáním. V obsáhlém traktátu vypisuje, co vše je na tanci špatné (např. to, že choreografie imituje

církevní procesí, nebo to, že se zpívají písně, jejichž refrény nabádají vdané ženy, aby si našly milence). Jakub z Vitry zase tvrdil, že mladým dívkám škodí tanec více než práce v neděli (jedním z příkázání je, že „dny sváteční světití budete“).

Stejně jako ve všem, co se týkalo spontánního veselí a zábavy, ani tanec nedokázala církev zakázat či umravnit. Proto se ho snažila alespoň využít pro své náboženské cíle, především při organizaci procesních průvodů (oblíbených od dob prvních křesťanů). Církevní průvody se skutečně podobaly taneční zábavě. Na to naráží výtka mravokárce o choreografii imitující církevní procesí (i když historicky vzato, tanec byl dříve a církevní procesí ho napodobovalo). Ne všichni církevní otcové však tanec odsuzovali. V jistém traktátu se píše, že „poskakovat ze všech sil znamená těšit se přízni boží“. Teolog Jan Zlatoústý na konci 4. století tvrdil, že tanec je hlavním zaměstnáním andělů v nebi. V 10. a 11. století převládaly skupinové tance (chorea), typické byly pro slovanské prostředí tance kolové či řadové (řadu tanečníků vedl předtanečník, který určoval směr a rychlost). Šlo o čestnou roli, která se obvykle svěřovala váženému muži (správci, knězi), někdy i ženě či vynikajícímu tanečníkovi nebo zpěvákovi. Předtanečník býval většinou současně předzpěvákem. Hlasitě předzpíval verš, na který mu ostatní odpovídali refrénem. Skupinové tance se v té době provozovaly i na knížecím dvoře.

Od 12. století se ve vyšších vrstvách prosazuje nový taneční způsob - tanec ve dvojici (ballatio). V páru se tančilo na knížecím dvoře, ale pokud se urození lidé účastnili lidové zábavy, pak se svými poddanými dál tančili rozpustilá kola a zpívali. Z této doby pochází terminologické rozlišení obou typů tanců v latinsky psaných pramenech.

Zatímco skupinové tance byly založené především na spontánním pohybu, u tanců párových se dbalo na ladnost. A byl tu ještě jeden podstatný rozdíl. U skupinových tanců se muži a ženy dotýkali, často velice těsně (mnohdy vyzývavě a intimně). U párových tanců se muž nesměl těla ženy dotknout vůbec (držel ji za rukáv, nejvýše se mohl rukou dotknout její dlaně). Dalším rozdílem bylo, že při skupinových tancích se lidé většinou doprovázeli sami zpěvem, zatímco u párových tanců tanečníky doprovázeli profesionální muzikanti s hudebními nástroji.

HUDBA

Prvé zmínky o hudebních nástrojích ve slovanském prostředí se dochovaly již z 6. století. Ke hře se užívaly rozmanité píšťaly (ze dřeva a kosti), bubínky, tympány a rovněž jednoduché strunné nástroje. I když přímé doklady z českých zemí chybějí, podle zpráv o provozování hudby můžeme soudit, že byly běžné. Gusle z 11. století, nalezené v ruském Novgorodu. a z 12. století z polského Gdaňsku měly pět strun. Na gusle se drnkalo (podobně jako na staročeskou citeru). Smyčcem se hrálo na nástroj podobného tvaru se třemi strunami (výjimečně i s pěti), jemuž se říkalo fidula. Oba hudební nástroje byly známy v celé Evropě. I když jsou oba typy doloženy v českých zemích až ve vyobrazení Velislavy bible (14. století), znali je téměř jistě lidé již v raném středověku:

Kromě církevního zpěvu se hudba provozovala i v běžném světském životě. Od časů frankých panovníků patřili hudebníci k členům družiny, byli i na dvoře českého knížete. Doložena je přítomnost jokulátorů a herců (což byli nejspíše zpěváci nebo přednášecí oblíbených eposů). Hudebník byl v české společnosti raného středověku běžnou profesí. Kosmas uvádí, že knížeti Svato- plukovi přispěli na výkupné kromě obchodníků a směnárníků také „citharisti“. V roce 1112 si do Čech přivedl polský kníže Zbigniew družinu služebníků, kteří hráli na cithary a bubny.

Umění hry na jednoduché hudební nástroje ovládala zřejmě i řada prostých

Středověká flétna - rekonstrukce podle nálezů v Nizozemsku

Středověká flétna - nalezená v Německu

lidí. Kosmas popisuje nástup Břetislava II. na knížecí stolec slovy: „Když přijížděl do Prahy, uvítal ho radostně lid za zvonění v kostelích, veselými rejchlapců a dívek, stojících na rozličných rozcestích, a jejich hrou na píšťaly a bubny.“

Určitou roli ve znalostech hry na hudební nástroje a ve výchově k pěveckému umění měly zřejmě kostely. V té době nebyl církevní zpěv výlučnou doménou kněží a v kostelech zpívali všichni věřící. Sborovému zpěvu se podle legend učil na Budči i mladý kníže Václav. Kosmas výslovně zmiňuje kůr, který zpíval po biskupské zkoušce, jak bývá zvykem. Díky tomu řada bohoslužebných a náboženských písní zlidověla a lidé je zpívali pro zábavu i mimo kostel.

Pětistrunná fidula - rekonstrukce podle dobové francouzské iluminace

VEŘEJNÉ SLAVNOSTI

Významnou součástí života knížecího dvora byly veřejné slavnosti, které demonstrovaly vojenské úspěchy a moc knížete. S prohlubováním křesťanství se v rámci těchto slavností stále více uplatňují prvky veřejně potvrzující boží milost, které se dostává vládě konkrétního knížete. Současně však byly pro družinu příležitostí pobavit se. Spojení obou těchto složek bylo nezbytné, protože kníže musel neustále svou družinu něčím zaměstnávat, ať již to byla válka, hon, sněm nebo slavnost a zábava. Jistý dobový traktát píše, že válečník nesmí nečinně sedět, neboť potom se může jeho mysl zmocnit ďábel a našeptat mu hříšné myšlenky, nebezpečné jeho pánu.

Veřejné slavnosti významnou měrou přispívaly k tomu, aby si lidé uvědomovali příslušnost k českému státu přemyslovských knížat, a současně vytvářely dobové národní cítění. O velkých slavnostech se mezi lidem hovořilo celé měsíce a na některé se vzpomínalo roky. I když se jich aktivně účastnil jen kníže s družinou a církevními preláty, slavnosti sledovali všichni lidé z okolí. Většina knížecích slavností se konala v Praze za hojné účasti místních obyvatel, ale podívat se přicházeli také lidé z okolních vesnic, někdy dokonce značně vzdálených. Kníže sám většinou podporoval co nejhojnější účast lidí

a je možné, že správci knížecích hradů k účasti na významných oslavách přímo vybízeli. Přítomnost lidu vytvářela vnější zdání jednoty země a měla nesmírný psychologický význam.

I když byl kníže suverénním vládcem, pod vlivem křesťanství se stále silněji prosazovala idea, že má být ochráncem svých poddaných, kteří spokojenost s jeho vládou vyjadřují jásotem, pokud projíždí kolem shromážděného zástupu. Uplácení veřejného mínění je totiž staré jako civilizace samotná. Na slavnostech se shromážděnému davu rozhazovaly drobné mince (k příležitosti některých událostí se dokonce razily speciální mince - např. korunovační denáry). Pro lid se často připravovalo pohoštění - zdarma se rozdávaly placky, koláčky, medovina, pivo.

O některých veřejných slavnostech, které se konaly většinou přímo v Praze, se dozvíme i z kronik. Velikou slavností bylo převážení ostatků biskupa Vojtěcha z Hnězda do Prahy (posílené ještě skvělým vítězstvím českého vojska), stejně jako ostatků knížete Václava ze Staré Boleslavi (podle legend provázené navíc zázraky). Příležitostí byla také vítězství českých vojsk (po návratu se obvykle pořádaly oslavy, které vzdáleně připomínaly triumfy římských vojevůdců). Každý kníže dbal na to, aby se oslavilo nastolení jeho vlády. Dalšími příležitostmi byla některá významná výročí a svátky (tradičně se vzpomínalo výročí smrti sv. Václava, začátek nového roku a další), svatby a tržny nad mrtvým knížetem.

KORUNOVACE

V průběhu staletí se ustálily některé rituály, především při nástupu nového panovníka a při oslavách výročí sv. Václava (patrona české země). Středověk si potrpěl na symboly a rituály, tedy jednání, které mělo do detailu přesně

stanovená pravidla. V očích současníků se rituál stal závaznou procedurou, která potvrzovala platnost toho, k čemu se pojal. To platilo nejen v rámci bohoslužeb, ale také u záležitostí veřejných. Řada rituálů doprovázela nástup panovníka, a i když byl knížecí stolec teoreticky v přemyslovském rodu dědičný, mohla být zpochybněna legitimita vlády, pokud by se příslušný rituál nekonal (stejný princip jako u ústavní přísahy, kterou skládá prezident).

Mezi nejvýznamnější rituály patřila korunovace českého krále. Její tradice se odvíjela od korunovace prvního českého krále Vratislava I. Ten přijal korunu roku 1085 v Mohuči z rukou císaře Jindřicha IV. Šlo o závazný právní akt a od této chvíle se stal legitimním králem. Přesto uspořádal o rok později ještě jednu slavnostní korunovaci doma v Praze. Korunu jemu a manželce Svatavě vložil na hlavu v průběhu slavnostní mše trevírský arcibiskup, Vratislava potom všichni přítomní třikrát zvolali králem. Následovaly třídní oslavy. Z podoby tohoto obřadu vycházely tradiční korunovace dalších českých králů. I když se podle Kosmy celý obřad odehrával podle starých německých zvyklostí, byly tu některé specifické odlišnosti. Korunovace se uskutečnila během mše (což nebylo v říši obvyklé), domácím rituálem byla rovněž poměrně dlouhá a složitá aklamace (trojí veřejné svolání) českého panovníka, která se později poněkud zkrátila.

U příležitosti korunovace vznikl nádherně zdobený a iluminovaný rukopis, známý jako Kodex vyšehradský. Jeho obsahem byly úryvky z textů evangelia pro neděle, svátky a významné dny církevního roku. Kodex byl určen pro čtení při korunovacích českých králů. Ke stejné příležitosti byly také raženy speciální korunovační denáry s vyobrazením královské korunovace a novým králem, které nejspolehlivěji sdělovaly všem obyvatelům země, že dosavadní knížectví se stalo zemí královskou. Podobné korunovační denáry razil v polovině 12. století i druhý český král Vladislav.

Kronika slavností

Prevezení ostatků sv. Vojtěcha do Prahy (1039) ... v předvečer svátku svatého Bartoloměje apoštola položili se (kníže s vojskem - pozn. autora) táborem blíže hlavního sídla Prahy při potoku Rokytnici. Tam jim na úsvitě přišlo naproti duchovenstvo a všechen lid v procesí, jehož dlouhá řada mohla se jen stěží na širokém tom poli rozestaviti; byloť procesí seřazeno takto: kníže sám a biskup nesli na ramenou sladké brnění mučedníka Kristova Vojtěcha. Za nimi opatové společně nesli ostatky pěti bratří; potom arcikněží se těšili z břemene arcibiskupa Gaudentia, za nimi šlo dvanácte vybraných kněží, kteří sotva mohli unést tíži zlatého Ukřižovaného - neboť kníže Měšek třikrát sám sebe vyvážil tím zlatem, na pátém místě nesli tři těžké zlaté desky; které byly položeny kolem oltáře, kde odpočívalo svaté tělo. ... Ke konci přes sto vozů přiváželo obrovské zvony a všechny poklady Polska, za nimi se ubíral nesčíslný zástup urozených mužů, kteří měli ruce spoutány železy a hrdla ukovaná v řetězy ... na věky pamětihodný, svatými obřady slaven, důstojnými oslavami svěcen, chvalozpěvy velmi pobožně ctěn ... chudým příjemný, rozdělením almužen významný a všelikým dobrým úsilím ozdoben, den, o němž se skví slavnosti na slavnosti nakupené!
(Kosmova Kronika Čechů)

Pražská korunovace krále Vratislava I. (1086) ... Egilbert, arcibiskup trevírský, jsa poslušen císařovu rozkazu, přijel do hlavního sídla Prahy a dne 15. června při slavné mši svaté pomazal Vratislava, oděného královskými odznaky, na krále a vložil korunu na hlavu jeho i na hlavu manželky Svatavy, oblečené v královské roucho. Přitom duchovní a všichni dvořané třikrát volali: „Vratislavu, králi českému i polskému, vznešenému a mírumilovnému, od Boha korunovanému, život, zdraví a vítězství!“ Potom třetího dne arcibiskup, byv obohacen nesmírným nákladem zlata a stříbra, hodným královské vznešenosti, a obdařen i jinými výslužkami a dary, vrátil se potěšen s velikou poctou domů.
(Kosmova Kronika Čechů)

RODINA A DĚTI

CÍRKEVNÍ SŇATEK

Není vůbec jisté, zda se v 10. a 11. století uzavíraly církevní sňatky všeobecně v celém českém knížectví. Určitě byly běžné v prostředí knížecího dvora a na velkých hradištích. Pokud však počítáme, že v raně středověkých Čechách existovalo několik tisíc vesnic a nejvýše stovka kostelů, pak je zřejmé, že církev nebyla schopná zajistit všechny duchovní potřeby věřících. Proto uzavírali prostí lidé sňatky po svém, umírali bez posledního pomazání a mše navštěvovali jen výjimečně (někdy třeba jen jednou do roka). Ani zákoník knížete Břetislava z roku 1039 výslovně nenařizuje povinnost uzavřít sňatek v přítomnosti kněze, jen stanoví podmínku, aby manželství byla podle církevních ustanovení zákonná. Teprve ve 12. století se obecně v celé Evropě prosadil princip, že sňatek má povahu svátosti a vše, co se bude dotýkat manželství, spadá pod jurisdikci církve.

Kromě technických překážek hrála roli při uzavírání církevních sňatků i nesmírná složitost kanonických předpisů, které by kněží v českých zemích stejně nemohli aplikovat (snad s výjimkou přemyslovského rodu). Od 4. a 5. století totiž církevní synody i spisy teologů budovaly doktrínu křesťanského manželství a snažily se vymezit podmínky jeho platnosti. Sňatek byl v duchu římského práva prohlášen za soukromou záležitost, ale bylo nutno dodržet několik zdánlivě jednoduchých pravidel. Mezi nimi byl v první řadě zákaz incestu a manželského spojení s pokrevními příbuznými.

Již v karolinském období byl za hranici pokrevní příbuznosti vyhlášen sedmý stupeň příbuznosti podle kanonického práva (tedy zákaz sňatků sourozenců, bratranců a sestřenic v prvním i druhém koleně, ale také příbuzných odvozených z linie sňatků, tedy příbuzní manžela nesměli uzavřít sňatek s příbuznými manželky). A aby byl celý systém ještě složitější, od 7. století vstoupily do systému církevních zákazů vztahy kmotřenecké - sňatek nesměli uzavřít kmotři a kmotřenci, kmotři a otcové či matky jejich kmotřenců, ani kmotřenci s dětmi svého kmotra. Ve 12. století byl systém tak složitý a nezapamatovatelný, že se v praxi nedal uplatňovat (v důsledku toho prošel roku 1215 revizí na 4. lateránském koncilu a byl podstatně zjednodušen).

Příbuzenské vztahy ve vesnicích raného středověku, které nebyly lidnaté a všichni byli svým způsobem spřízněni se všemi, naprosto vylučovaly možnost aplikace kanonických předpisů při uzavírání sňatků. I když se ojediněle dozvídáme o účasti duchovního při svatební oslavě, lze předpokládat, že až do 12. století se většina sňatků řídila tradičními zvyklostmi a ne církevními.

MNOHOŽENSTVÍ

V době, kdy se Slované objevují na historické scéně ve střední Evropě, běžně u nich existovalo mnohoženství (alespoň na dvorech vládců). Tento obyčej se v některých rodinách udržel až do počátku raného středověku. Dvoženství zakázal papež Jan VIII. roku 873 knížeti Kocelovi (syn nitranského knížete, který založil knížectví v Panonii). Podle kronik měl i libický kníže Slavík „zástup žen“.

V životopise svatého Vojtěcha se jako hlavní důvod, proč opustil pražský biskupský stolec, uvádí, že to bylo kvůli panujícímu mnohoženství a nedodržování církevních předpisů. Proti mnohoženství ostře vystupuje i první zákoník knížete Břetislava z roku 1039 („toto ať jest hlavní mé a první přikázání, aby vaše manželství, jež jste doposud měli jako s lehkými ženami a nepořádná po způsobu hloupých hověd, od té chvíle byla podle církevních ustanovení zákonná, soukromá a nerozlučná, a to tak, aby muž žil s jednou ženou a žena s jedním mužem“). Nutno podotknout, že sám kníže Břetislav (pokud je pravdivá legenda o pradeně Boženě)

nepocházel z manželského lože, neboť Kosmas píše, že „knížeti Oldřichovi se z řádného manželství pro neplodnost choti nenarodil žádný potomek, avšak z jakési ženy jménem Božena, jež byla Křesinova. měl syna neobyčejně sličného, jemuž dal jméno Břetislav“.

Mnohoženství odsuzovala jako smrtelný hřích křesťanská církev. I když se v českých zemích podařilo od 11. století formálně prosadit manželský svazek muže s jedinou ženou, forma skrytého mnohoženství existovala dál. V pramenech 12. století se objevují poměrně často zprávy o souložnicích či konkubínách. Tak se všeobecně označovaly ženy žijící se ženatými muži. Tento pojem ovšem nemůžeme nazírat očima pozdější doby, kdy se tak nazývaly vydržované milenký (jak urozených mužů, tak především církevních prelátů). Ve 12. století nebyla společnost tak bohatá, aby si muž mohl vydržovat konkubínu, která by žila jinde než v jeho domě. Konkubíny tak žily v domácnosti s jeho rodinou a jejich postavení přesně odpovídalo statutu druhé manželky (i když církevně neuznané). Zvláště na venkově mohlo jít o častý jev (podle antropologických rozborů se zdá, že žen bylo ve středověké společnosti nepatrně více než mužů).

Protože prostředí venkovského lidu bylo v některých ohledech milosrdnější než církevní nařízení, děti konkubín měly často stejná práva jako děti manželky. Je třeba si uvědomit, jak vysoká byla dětská úmrtnost a kolik dětí fakticky přežilo první léta svého života. Kromě toho je třeba brát v úvahu fakt, že až do 12. století nehrály v prostředí venkovského lidu majetkové poměry zásadní roli. Lidé z jedné vesnice úzce spolupracovali a výnos ze zemědělské práce si pravděpodobně dělili. Teprve ve 12. století se začíná i mezi prostým lidem přesněji vymezovat pojem osobního vlastnictví a individuálního hospodářství (a v důsledku toho se začíná formulovat dědické právo a zkoumat legitimita narozených dětí).

ROZVOD

V raném středověku nebyl rozvod ničím neobvyklým a právně byl dokonce jednodušší než v 19. století. A to s pozhledáním církve. Přes složitost kanonických předpisů, kdo s kým smí a nesmí uzavřít sňatek, byla církev pragmatická v jedné věci - manželství mělo smysl jedině za předpokladu, že plnilo své společenské funkce, jednodušeji řečeno, pokud fungovalo.

Jestliže však manželé nedokázali manželství naplnit, církev rozvodu nebránila (i zde platí, že nechuť církevních představitelů k rozvodům je mnohem pozdějšího data). Pojmem naplnění sňatku se minil od starověku uznávaný princip, že v manželství mají být zplozeny děti. Bezdětnost bývala vždy dávana za vinu ženě, a pokud neobtěžkala, byla v očích společnosti pokládána za druhořadou a nezpůsobilou k manželství. V raném středověku se ve venkovské společnosti podobné problémy neřešily rozvodem, ale muž si vzal druhou manželku. Neplodnost ženy řešili podobným způsobem někdy i příslušníci vyšších vrstev (pro neplodnost manželky měl kníže Oldřich syna s konkubínou - pradenou Boženou).

Soužití s konkubínou v jedné domácnosti bývalo pro ženu většinou menším zlem než rozvod. Rozvedená žena se jen těžko mohla vrátit do domu rodičů, a pokud by ji manžel zapudil, neměla kam jít. Někdy si navíc udržela v rodině postavení první manželky a rozhodovala dál o chodu domácnosti (aniž by ztratila právo na tělesné rozkoše se svým mužem). Pokud muž rozhodl, že první místo připadne konkubíně (zvláště pokud porodila syna), pak se z manželky stala služebná (ale stále s právem manželského lože). I tak bylo její postavení lepší, než kdyby odešla pracovat do cizího dvorce.

rodinný život

Není jasné, zda venkovské nevěsty dostávaly v raném středověku věno, je spíše pravděpodobné, že nikoli. Podle ojedinělých zmínek z prostředí jiných slovanských národů se zdá, že tomu bylo právě naopak. Podobnou praxi potvrzuje i zpráva Ibrahima ibn Jakuba z 10. století, že muž platí otci dceru sňubní dar. Pokud muž zaplatil rodičům nevěsty za to, že si může její dceru vzít, je logické, že se jí nechtěl rozvodem zbavit, protože by těžko dostal své peníze zpět.

Mezi příslušníky vyšších vrstev to však bylo zřejmě jinak. Tam věno po vzoru západoevropských zemí existovalo. Nešlo jen o vybavení domácnosti, ale často o statky či výhodné politické smlouvy. Proto ani zámožní lidé neřešili manželské problémy rozvodem (i když ho mohli ve spolupráci s církví celkem snadno dosáhnout).

Z díkce dobových pramenů (především Kosmovy kroniky) je však zřejmé, že k rozvodům docházelo nejen pro neplodnost manželky, ale také „pro sváry“ či proto, že „manželka svým mužem nebo muž manželkou opovrl“.

Manželskou neshodu jako důvod pro rozvod kanonické právo neuznávalo a všichni církevní autoři ji odsuzují. Podle zákoníku knížete Břetislava z roku 1039 měli být lidé, kteří by se z takového důvodu chtěli rozejít, přísně potrestáni („jestliže ... by svár mezi nimi vypukl do roztržky, přejí si, aby ten rušitel manželství, který by se nechtěl vrátit k předešlému svazku právě uzavřenému, nebyl uváděn podle řádu naší země do otroctví, nýbrž spíše, jak neoblomně káže naše nezaměnitelné rozhodnutí, budiž odveden, ať je to jakákoli osoba, do Uher...“).

POSTAVENÍ ŽENY

Stejně jako v řadě jiných momentů života lidí raného středověku, je odpověď na to, jaké bylo faktické postavení ženy v rodině, vykládána jednostranně jen pohledem církevních (a značně neobjektivních) pramenů. Problémem je skutečnost, že se křesťanská církev od svých počátků (v naprostém rozporu k tradicím všech starších náboženských systémů) pokoušela devalvovat postavení ženy ve společnosti. Myšlenku nadřazenosti mužství rozvíjeli všichni církevní teologové.

Jednoduchým principem, na který se všichni odvolávali, je přirozený hřích, který v sobě žena nosí. Traktátů na toto téma byly napsány desítky. Nenávistné invectivy na adresu žen vycházely především z prostředí klášterů, frustrovaných z odříkání se tělesných rozkoší. Typickou ukázkou argumentace je spis mnicha Ruperta z Deutzu z 12. století. Podle něj Evu oklamal had Pokušení, a proto donutila Adama, aby ochutnal zakázané ovoce ze Stromu poznání. Následoval Pád, vyhnání lidstva z Ráje. A závěrem se ptá: „Copak neprojevila už tehdy svou falešnou, panovačnou a nenechavou povahu?“ To je pohled středověké církve. Ale nutno striktně odmítnout, že by to byl většinový názor raně středověké společnosti (ani v pozdějších staletích běžná životní realita neodpovídala učení církevních teologů o hanebnosti a hříšnosti žen).

Učenými disputacemi o prvotním hříchu se prostí a dokonce ani zámožní lidé nezabývali. Nebylo v nich obsaženo nic, co by jim prospělo v každodenním zápase o holou existenci. Museli myslet na to, jak si obstarat vše potřebné, a praktické starosti stály nesrovnatelně výše než církevní ideologie. Existovala přirozená dělba práce - muž obstarával živobytí, žena se starala o chod domácnosti. Jedno nemohlo existovat bez druhého. Pokud muž či žena neplnili své povinnosti, byli existenčně ohroženi oba. Museli se na sebe spolehnout, a proto bylo faktické postavení mužů a žen rovnocenné.

Pokud hovoříme o rovnocennosti, neznamená to, že si každý mohl dělat, co chtěl. Existovaly mužské a ženské role a podmínkou vzájemného uznání bylo, aby každý plnil to, co mu jeho role ukládala. V rámci rolí platily v rodině tradiční hodnoty a hierarchie členů domácnosti. Ten, kdo obstarával živobytí, byl

důležitější (což nemělo nic společného s chápáním pohlaví). Žena, která splnila svou roli matky (tedy dala muži potomky), měla přednost před ostatními ženami domácnosti, ale také před ostatními muži (manželovi bratři, synové, čeledí). Rodinné vztahy raného středověku vycházely ze životní praxe nikoli z abstraktních dogmat.

Ženy měly v raném středověku dokonce pojištěná majetková práva. Dědické právo bylo založeno na předávání majetku z rukou otce do rukou syna, přičemž dcery měly být slušně zaopatřeny (tedy provdány). Ovšem v případě, že manželé neměli mužského potomka, dědily dcery (a měly přednost před vedlejšími mužskými příbuznými). To výslovně stanoví Statuta Konráda II. Oty roku 1189, která říká: „Kdyby někdo neměl syny nebo syna a měl dcery, na tyto necht' připadne dědictví stejným způsobem: kdy by ani jich nebylo, dědictví necht' připadne nejbližším účastníkům nedílu (tj. dědictví - pozn. autora).“ Muž byl fyzicky silnější než žena, což mu mohlo v určitých situacích dávat pocit nadřazenosti. Středověk byl navíc dobou drsných mravů, ke kterým patřilo i násilí. Ale přesto se násilí vůči ženám netolerovalo. Žena měla svá práva a je přiznačné, že se o nich zmiňuje již první český zákoník knížete Břetislava z roku 1039, v němž je výslovně řečeno: „Když by však žena prohlásila, že jí muž nesplácí stejnou láskou, nýbrž ji nemilosrdně bije a trýzní, bude rozhodnuto mezi nimi Božím soudem, a kdo bude shledán vinným, ať trpí trestem vinného.“

I když raný středověk neznal romantickou lásku a lidé si na projevy něhy příliš nepotrpěli, existovalo mezi manžely citové pouto, které nebylo dáno jen erotickým soužitím. Je dokonce pravděpodobné, že v manželství prostého lidu existovaly silnější citové vazby než v manželství vyšších vrstev. Prostí lidé se ženili a vdávali často na základě vzájemných sympatií (sňatky sjednané kvůli majetku nehrály tak podstatnou roli jako v prostředí knížecího dvora). Lidé na venkově kromě toho žili neustále spolu a podstatně intimněji, než mohl panovník a jeho družina se svými manželkami (neboť muži trávili většinu roku vojenskými výpravami či objížděním a kontrolou země).

Uděl žen raného středověku byl přesto těžší než mužský, ale nebyl dán prestiží jejich postavení či právním rámcem. Obrovskou zátěží pro všechny ženy bylo plození dětí. Mnohé umíraly v důsledku katastrofálních hygienických poměrů záhy po porodu, jiné postupným vyčerpáním z řady porodů, které absolvovaly často rychle za sebou. Již první zákoník knížete Břetislava stanoví přísné tresty pro ženy, které si vyvolají uměle potrat („vyhánějí plod“).

PŘÍBUZENSTVÍ

Jedinec sám mnoho dokázat nemohl, práce i zábava byly věci kolektivní. Proto měli lidé tendenci chápat příbuzenské vztahy v co nejširším smyslu, aby si zajistili neformální vazby na početnou skupinu dalších lidí, s níž mohli lépe zajistit své potřeby a hájit osobní zájmy. Mnohem důležitějším pojmem než rodina byl proto rod. I když se ve středověku s tímto pojmem operuje často, jeho vymezení nebylo nikdy jednoznačné, zvláště v prostředí vládnoucích vrstev. Struktura příbuznosti byla nesmírně komplikovaná a v chápání rodu se často uplatňovaly i jiné faktory, především mocenské zájmy.

Urozený rod tvořila početná skupina pokrevně spřízněných velmožů, nejen blízkých příbuzných, ale často spřízněných velice vzdáleně. Každý rod měl svého předáka a jeho nejbližší příbuzné, kteří tvořili stabilní jádro rodu. K nim se hlásili na základě příbuzenství krve další urození mužové. Přihlásit se k určitému rodu nebyla totiž záležitost pouze příbuzenská, ale šlo především o mocenské rozhodnutí, protože většina urozených mužů (zvláště těch méně významných) měla možnost výběru několika rodů (každý měl v sobě krev různých předků a příbuzenství se chápalo velice široce). Výběr rodu se mohl odehrávat také prostřednictvím sňatku s dcerou některého

rodinný život

významného velmože. Rody totiž hrály v zápasech uvnitř přemyslovského tábora klíčové role a ty, které stály na straně vítěze, mohly očekávat štědrú odměnu, zatímco ty, které stály na opačné straně, se mohly dočkat ztráty majetku a jejich předáci dokonce i životů. Rody urozených velmožů byly tedy nejen záležitostí příbuzenskou, ale současně šlo o mocenské skupiny, z nichž se později vytvořily šlechtické rody, spojené osobou společného předka a erbú. Rody existovaly i na venkově a tvořili je příbuzní nejstaršího muže (stařešiny), který stál v čele. Patřili sem všichni jeho přími i vedlejší příbuzní - děti, vnuci, bratři a neprovdané sestry, sestřenice a neteře, ale také manželé a manželky jeho dětí a vnuků. Početné rody se někdy označují jako velkorodina. Charakteristické pro velkorodinu bylo společné vlastnictví zemědělské půdy (rodinný nedíl, známý již z časů prvních Slovanů). Půdu využívali všichni členové rodu společně a podle svého postavení měli právo na podíl z výnosů. Společná půda se nedělila, neboť patřila celému rodu.

Tradiční rané středověké velkorodiny se v průběhu 12. a 13. století na venkově rozpadaly na menší skupiny (klasické selské rodiny). Šlo o důsledek proměn zemědělského hospodářství, doprovázených dělbou zemědělské půdy ve vesnici na menší celky, které se stávaly individuálním vlastnictvím jediného hospodáře.

Pro středověkou společnost bylo důležité kromě rodového příbuzenství (pokrevní spřízněnosti) ještě takzvané duchovní příbuzenství (vztah kmotrů a kmotřenců). Instituci kmotrů iniciovala zřejmě sama církev, neboť šlo o svazek, který vycházel z průběhu křtu. Do 6. století nosili dítě ke křtu rodiče, ale v této době byli nahrazeni kmotrem. Smyslem bylo zřejmě symbolické vyjádření faktu, že dítě se zrodilo z tělesného hříchu (reprezentovaného rodiči), ale do světa křesťanů vstupuje neposkvrněně z rukou kmotra (tedy symbolického druhého otce).

Protože byla instituce kmotrovství pro život dětí užitečná, s přijetím křesťanství se v českých zemích rychle rozšířila. Navíc sama církev dbala na to, aby se při křtu rituál kmotrovství bez výhrady dodržoval. Ve 12. století byli kmotrové a kmotry již zcela běžní. Povinnosti kmotra teoreticky nekončily křtem. Do jaké míry je však lidé v raném středověku dodržovali, není jisté. Ani dobové kroniky nezodpovídají vztah kmotrů ke svým kmotřencům a je možné, že zpočátku šlo o formální vztah, daný především účastí na křtu, bez dalších povinností.

ŽIVOT RODINY

Stanovit model života vesnické rodiny v raném středověku lze jen hypoteticky, protože soukromým životem se prakticky žádné prameny nezabývají. Existují jen nepřímé zmínky (jejichž smysl je možno pouze domýšlet) a také analogické modely z jiného prostředí či jiné doby. Přesto je možné alespoň rámcový obraz rekonstruovat.

V běžném životě lidí převládala tradice a stereotyp. V rámci velkorodiny existovala přesná hierarchie, která byla daná a kterou všichni členové dodržovali. Proto mohl relativně velký kolektiv lidí racionálně spolupracovat. Aby se zajistily základní životní potřeby, bylo nutné věnovat většinu času práci, nebyl proto čas na diskuze, kdo a co má udělat a zda to má udělat tak či jinak. V rodině vládla pevnou rukou autorita stařešiny (či otce). Určitá míra diskuze byla samozřejmě možná, ale vzepřít se jeho autoritě bylo těžkým prohřeškem, za který mohl být příslušník rodiny potrestán (bitím, hladověním, pracemi navíc a v krajním případě vyhnáním). Hlava rodiny obvykle trestala všechny přestupky, dokonce i takové, které by měly být svěřeny soudu (víme o tom, že v podobných modelech příbuzenských vztahů trestal stařešina dokonce i zločin vraždy, pokud se stal v rámci velkorodiny, nebo sjednával odškodnění, pokud někdo z jeho příbuzných zabil člověka mimo vlastní velkorodinu).

Nicméně případy, kdy se někdo z rodiny postavil proti autoritě rodu, byly ojedinělé. Lidé byli zvyklí poslouchat a podřízené postavení považovali za přirozený úděl. V jejich mentalitě nebyla rozvinutá stránka individualismu a osobnost každého byla podřízená kolektivu a tradicím. Mladší členové rodu navíc věděli, že časem získají významnější postavení a byli ochotní čekat.

Na rozdíl od venkova však podobná odevzdanost neplatila v prostředí knížecí družiny, neboť bojovníci byli vychováváni jinak, podstatně agresivněji a s důrazem na jistou individualitu. Běžné byly vzpoury mladších členů přemyslovského rodu proti stávajícímu knížeti, podporované mladšími členy družiny, kteří se dožadovali na svých otcích významnějšího postavení.

Nejvyšší autorita rodu rozhodovala o pořádku, řešila spory mezi členy, vystupovala jménem rodu navenek (např. při jednání s jinými rody o podmínkách sňatku) a obecně řídila také hospodářství. Stařešina většinou nerozděloval konkrétní úkoly všem, neboť chod vlastní domácnosti řídila nejstarší žena (obvykle jeho manželka, ale někdy i jeho matka). Ona rozdělávala práci ženským členům, zatímco otec úkoloval členy mužské.

Přední postavení v rámci rodu se vyjadřovalo různými drobnými privilegii a také symboly, na něž si středověk potrpěl. Stařešina či otec seděli v čele stolu, nabírali si jídlo ze společné mísy první, spali na nejlepším místě, pravděpodobně existovala i různá verbální vyjádření jejich postavení (oslovení, styl pozdravu, možná i řeči). Veškerý majetek byl však společný, hlava rodu se proto oblékala stejně jako ostatní, nejvýše mohla vlastnit nějakou soukromou drobnost (zdobený nůž, sponu na plášti, šperk). Obecně ale stařešina na venkově neměl žádné mimořádné materiální výhody (pokud nepočítáme to, že si mohl vzít o něco více jídla než ostatní).

Denní režim byl velice jednoduchý, místo hodin se lidé řídili sluncem. Vstávali poměrně záhy po východu a každý se ujal své práce, která byla předem jasně daná a přesně rozdělená. Některá z mladších dívek rozdělávala oheň, další dojíla, krmila dobytek, mladíci připravovali nářadí a případně zapřahali dobytek. Přípravu stravy měla obvykle na starosti hospodyně (šlo o nejdůležitější úkol, který symbolizoval její nadřazené postavení). Ráno se jedlo poměrně málo a většinou jen studená, případně ohříváná strava. Sytější strava se podávala (pokud vůbec byl dostatek zásob) pouze tehdy, pokud rodinu očekávala zvláště těžká práce. Pojem dojídání zbytků ze včerejšího dne samozřejmě středověk neznal, protože nic nezbyvalo, s výjimkou dnů, kdy se v rámci oslav napeklo pečivo nebo když se poráželo dobytče. To byla jediná příležitost, kdy se lidé dosyta najedli.

Po snídani se rodina vydala za prací, s muži odcházely často i některé dívky (hospodyně ale vždy zůstávala doma, aby připravila jídlo na zbytek dne). Ostatní ženy se věnovaly domácím pracím (předání a tkaní, péči o děti a dobytek). Na oběd chodívali lidé většinou domů (vzdálenost pole od domu nebyla tak velká jako v pozdějších staletích, kdy se naopak jídlo nosilo na pole). Po obědě se až do večera zase pracovalo, večere se podávala před soumrakem. Po večeři měli členové rodiny teoreticky volno a mladí se odešli bavit. Ale dlouhé vysedávání do tmy nebylo běžné a možná se ani netrpělo, protože ráno se muselo vstávat brzy.

Za dobrého počasí nespali členové rodiny společně pod jednou střechou, ale v domě zůstával jen hospodář, hospodyně a nejmenší děti. Ostatní dospělí spali ve stodole, na seníku či pod širým nebem. Pouze v zimě se všichni tísnilí v jedné společné místnosti. Domy raného středověku byly velice malé a je pravděpodobné, že početná rodina mohla mít i dvě zemnice, protože postavit ji nebylo obtížné ani časově náročné. V takovém případě vládla v každém domě jedna žena jako hospodyně (kromě matky ve druhém často manželka nejstaršího syna), neboť bylo zvykem, že každý dům měl své „ohniště“ (tedy domácnost).

Rytmus dne se opakoval bez podstatných změn. V raném středověku lidé na

rodinný život

venkově nesvětili neděle, proto byly všechny dny bez výjimky pracovními. Jednotvárný rytmus takového života zpestřovaly jen oslavy svátků, případně návštěva kostela nebo trhu.

DĚTI

Většina rodin měla mnoho dětí, ovšem řada z nich zemřela v dětském věku a dospělosti se dožila necelá polovina. Jestliže víme málo o světě dospělých, pak o světě dětském nevíme prakticky nic. Pohledem písemných pramenů jako by si dospělí děti vůbec nevšíмали (ani Kosmas neuvádí data narození knížecích potomků, hovoří o nich, až když dosáhli dospělosti a vstoupili do domácího politického dění).

Existuje teorie, že si dospělí děti ve středověku doopravdy nevšíмали (to ale neznamená, že by jim neposkytovali základní péči), neboť malé děti nebyly členy společnosti, dokud nedospěly. Dokud dítě rostlo, svěřovalo se péči žen a vnímat ho rodina začala teprve ve chvíli, kdy mohlo plnit, byť jednoduché, pracovní úkoly. Je dobře možné, že v úplném dětství nemělo ani své místo u stolu (matka ho krmila zvlášť). Teprve když dorostlo, reálně se zařadilo do společenství celé rodiny a všichni dospělí ho začali vnímat a respektovat. Důvodů tohoto pohledu na malé děti mohlo být více. Jedním z nich byla vysoká dětská úmrtnost (smrt patřila k životu, lidé nebyli sentimentální). Daná teorie říká, že si především muži podvědomě nevytvářeli vazby na malé děti, dokud nebylo jisté, že přežijí.

Odpůrci této teorie namítají, že členové rodiny žili v tak těsném kontaktu, že zcela ignorovat malé děti nemohli a problém je spíše v dikci písemných pramenů. Ale ať už byla realita jakákoli, je nesporným faktem, že postavení nejmenších dětí bylo těžké a někdy i nejisté. V případě hladomoru to byly právě děti, které byly svým způsobem, „obětovány“, protože přežít museli

především dospělí, kteří zajišťovali obživu rodiny (nezbývá než připomenout, že k tomu, aby společnost vůbec existovala, museli být lidé pragmatičtí, nikoli sentimentální).

Ne zcela jasné je i to, jak vypadala zábava nejmenších dětí. Oblíbeným tvrzením je, že měly jednoduché hračky, které se nám nedochovaly, protože byly jen ze dřeva, útržků látek, slámy apod. To je sice možné, ale nevysvětluje to fakt, proč nejsou doloženy prakticky žádné hračky ani z prostředí dětí urozených rodičů, kdy mohly být z trvanlivějších materiálů (ojedinělé nálezy miniatur sice mohou, ale také nemusí být dětskými hračkami). Často se zemřelým dětem (zvláště v 10. a 11. století) dávaly na poslední cestu různé maličkosti. V hrobech dětí z prostředí knížecího dvora se tak objevují velice drahé šperky, ale hračky nikoli.

Svět dospělých jako by neuměl akceptovat odlišnost dětského světa. K dětem se zřejmě přistupovalo, jako by to byli „malí dospělí“. Ojedinělé doklady dětského oblečení jasně ukazují, že šlo o zmenšeninu oděvu dospělých. Nejstarší dochované staročeské pohádky (uváděné v latinských exemplech) nebyly určené dětem, ale šlo o literaturu pro dospělé.

Děti měly jistě svůj svět, své hry a předměty, se kterými si hrály, ale většinu z toho si zřejmě vytvářely samy, bez aktivní účasti rodičů. Výchova dětí v raném středověku (zvláště v prostředí prostého lidu) neobnášela víc než poskytnutí stravy a možnosti přenocovat pod střechou. Elementární výchovu poskytovala nejmenším dětem jistě matka, ale nelze předpokládat, že by jim mohla věnovat více času (malé děti se spíše batolily po domě v její blízkosti a „chytaly“ střípky informací o okolním světě). Teprve když skončila léta her (což bylo zřejmě záhy) a dítě se mohlo samo podílet na chodu hospodářství, tedy začalo pracovat, věnovali mu rodiče více pozornosti a učili ho základní praktické dovednosti.

Postřihy - filmová rekonstrukce (Three Brothers Production)

rodinný život

Kronika

života

V duchovních vědách si středověcí církevní učenci libovali v abstraktních sofizmatech, v nichž byla důležitější spíše precizní výstavba argumentů než reálné vyjádření skutečnosti. Jednou z takových teorií bylo definování vzorců života. Šlo o samostatný obor bádání, který vycházel z tradice antické učenosti, ale byl modifikován v duchu křesťanství. Autoři se pokoušeli vyjádřit zákonitosti lidského života jak z hlediska stárnutí těla, tak i postupného zmoudření ducha. Kromě náboženské alegorie všechny učence ovlivňovala ve středověku nesmírně oblíbená mystická symbolika čísel. Z řady teorií byly pro vývoj společenských věd nejvýznamnější úvahy o počtu životních období (tedy etapách lidského života).

Tři

Z Aristotelovy Rétoriky (jednoho z nejvlivnějších antických spisů) vychází dělení lidského života na tři období - růst, dospělost a stáří. Zatímco růst a stáří se vyznačují neúplností (neboť lidská osobnost není v prvním případě ještě dozrálá a ve druhém její síla slábne), dospělost je syntézou prospěšných vlastností nezralého mládí a moudrého stáří a je vyvrcholením lidského života. Křesťanskou podobu této teorii vtiskl sv. Augustin, který ji definoval třemi etapami - zrozením, prací a smrtí. Stejnou myšlenku vyjádřil Dante obrazně jako „oblouk, neboť náš život je vzestup a sestup“. Tato teorie byla ve středověku nesmírně oblíbená díky mystickému číslu tři (Trojjednost boží, Tři králové apod.).

Čtyři

Tradice klade autorství starořeckému filozofu Pythagorovi, na něhož navázala řada antických autorů (Ovidiova básnická sbírka *Proměny* aj.). Podstatou byl model rozdělení života na čtyři etapy. Rozdíl oproti Aristotelovi byl v tom, že první etapa se v tomto pojetí chápala jako dva celky (dětství a jinošství). V důsledku toho byly třetí etapa (moudrost dospělosti) i čtvrtá (bezmocnost stáří) chápány jako kratší. Náзор o čtyřech údobích přijal Hippokrates, který formuloval teorii životospřávy. Podle něj se měnila v návaznosti na období života (dítě je vlhké a teplé, mladík je vlhký a suchý, dospělý člověk je suchý a studený a stařec je studený a vlhký). V rámci křesťanství teorii formuloval v 8. století Beda Venerabilis. Křesťanské podobenství o Kristovi na vinici se poprvé objevuje u Órigena (Bůh někoho povolá k práci ve svém království už v dětství, jiné v mládí, další v dospělosti a některé ve vysokém věku). Zpočátku 11. století pochází tetragram, který definuje vazby mezi životními obdobími, tělesnými štávy a temperamenty. Na něj navazuje řada středověkých lékařských spisů, ovlivněných arabským lékařem Avicennou (podle jeho spisu *Kánon* zpočátku 11. století trvá do 30. roku věk růstu, mezi 35. a 40. rokem je věk krásy či rovnováhy a život vrcholí stárnutím do stařeckého věku).

Šest

Nejucelenější výklad podal na přelomu 4. a 5. století sv. Augustin v komentáři ke knize Genesis (Starý zákon). Podle něj svět prochází ve svém vývoji šesti obdobími (Adam-Noe, Noe-Abraham, Abraham-David, David-Babylon, Babylon-Kristus, Kristus-konec věků), které odpovídají šesti životním etapám každého jedince. Šest údobí práce uzavírá čas nekonečného odpočinku (sedmý věk ztotožnil se sedmým dnem Stvoření, kdy odpočíval i Bůh). O rozšíření se postaral především Isidor ze Sevilly v díle *Etymologie* (infantia do 7 let, pueritia do 14 let, adolescentia do 24 let, iuventus do 50 let, gravitas do 70 let, senectus do smrti) a také Beda Venerabilis. Na jejich myšlenky navázal ve 12. století Lambert ze Saint-Omer (*Liber floridus*), Romuald Salernský (*Chronicon*) a další.

Sedm

Sedmička byla mystickým číslem již v antické duchovní vědě. Přijetí této teorie ve středověku bylo vázáno především na Ptolemaiov spis *Tetrabyblos*, podle nějž každé období člověka ovlivňuje jiná planeta (jedna z úhelných teorií středověké astrologie). Měsíc je obdobím rychlého růstu (dětství), Merkur ovlivňuje rozvoj rozumu a první vědění, Venuše pohlavní činnost a tedy vášnivost, Slunce rozvahu, Mars vnáší do života v dospělosti nesnáze, strádání, úzkost a tíseň, Jupiter vede k zanedbávání manuální práce a umrtvuje člověka únavou (ale budí touhu po počtech a uznání), vlivem Saturnu lidský duch slábne a ochabuje touha po rozkoších. Prostřednictvím spisů byzantských učenců se tato teorie objevila v křesťanské západní Evropě poprvé ve 12. století.

Dvanáct

Představa o dvanácti etapách lidského života se poprvé objevila až na sklonku středověku (v anonymní epické básni ze 14. století), ale záhy se stala oblíbenou zvláště v anglických a francouzských lidových kalendářích.

láska a erotika

MILOSTNÝ CIT

Definovat, co přesně k sobě zamilovaní lidé v raném středověku cítili, je pochopitelně nemožné. I když se tvrdí, že kvůli drsné době postrádali hlubší cit a schopnost něžných projevů, není to pravda. Pouze forma projevů lásky byla odlišná od dnešních způsobů. Lidé raného středověku nebyli zvyklí vyjadřovat emoce dlouhými proslovy (s výjimkou kronikářů, kteří si libovali v literárních exhibicích, pokud hovořili o lásce). City vyjadřovali lidé jinými způsoby - gestem, pohybem, ale také činem (kolik mužů obětovalo životy, pokud bránili své ženy).

Model monogamního manželství se v českých zemích ustálil pod vlivem křesťanské církve teprve až v průběhu 11. a 12. století. S pojmem nevěry přišli církevní teologové, ale pro člověka raného středověku (kromě urozených rodin v prostředí knížecího dvora) to slovo neznamenovalo nic. Pro prostého člověka bylo přirozené, že se za určitých situací mužové i ženy oddávají tělesné rozkoši s různými partnery. To ale nebyla v jejich očích nevěra. Manželská věrnost představovala kvalitativně jiný vztah - společný život v dobrém i zlém. Pro soužití manželů bylo mnohem důležitější uchování holé existence, a i když se tělesně mohli oddat jinému, v bezpečí byli jediné spolu a pohledem své doby se měli rádi. Chápat tento vztah je dnes obtížné a k podrobnější analýze by bylo třeba vstoupit na pole psychologie (a tedy polemiky, zda je monogamie přirozeným lidským pudem, nebo jen kulturním schématem).

Protože křesťanská církev už od svých počátků ztotožnila ženu s pojmem hříchu, požadovala věrnost především od ní. K tomuto dogmatu přistupovalo ještě druhé dogma o dědictví krve. Vyvolení mohli být jen ti, kdo v sobě měli krev vyvoleného. Proto se začalo dbát na věrnost manželek, aby měl otec jistotu legitimity potomků. Tato křesťanská představa však nebyla dědictvím občanských práv starověkého Říma, nýbrž byla vytvořena nově jako předpoklad existence elitních (Bohem a krví předurčených) skupin v rámci feudálního světa. Podobné dogma však mělo význam poměrně dlouhou dobu jen ve společnosti mocných a zámožných. Zřejmě už od 10. století se prosadil v prostředí knížecího dvora přísný dohled nad počestností manželek a dcer. Ale mezi prostým lidem se začal uplatňovat až mnohem později, nejspíše ve 13. století (v důsledku proměny vlastnictví zemědělské půdy).

INTIMITA

Soukromí pro intimní chvíle neměli lidé ani později, kdy se životní podmínky postupně zlepšovaly, natož v raném středověku. Vše, co dělali, bylo veřejné. Před očima ostatních logicky provozovali nejen erotické hry, ale neostýchali se ani tělesného spojení, pokud nebyla příležitost někde se ukryt. Nebylo nic neobvyklého, pokud se muž miloval se svou manželkou v místnosti, v níž spali ostatní členové rodiny. Lidé ve středověku se pravděpodobně oddávali sexu častěji než dnešní populace, ale protože většinu dne pracovali, realizovali ho jen v omezených chvílích volna, obvykle večer a o svátcích (kdy to ale zakazovala církev). Protože byli zvyklí na to, že jsou neustále obklopeni svými příbuznými či sousedy, nedělali si s ničím těžkou hlavu a všichni to chápali a respektovali.

Plození bylo životní nutností, ať již šlo o vlastní potomky, nebo o chov dobytka. Pokud postavíme oba akty vedle sebe, připadá nám, že takový přírůstek značně kulhá a má v sobě něco téměř vulgárního. Středověkého člověka by nic podobného nenapadlo, protože on v tom žádný velký rozdíl neviděl. Šlo o zcela normální věc, jejímž smyslem bylo udržovat rod (a navíc přinášela lidem uspokojení a rozkoš).

Právě proto, že se na sex pohlíželo s pragmatickou přirozeností, církevní

mravokárci téměř šileli. Sepisovali traktát za traktátem, v nichž opakovali, že „proští lidé studu nemají a bez ostychu jako hovada veřejně obcují“. Teprve baroko a měšťácká společnost 19. století učinily z aktu tělesné lásky tabu. Až tehdy se zrodila pruděmost (středověku naprosto cizí) a nezkušené mladíci a dívky se červenali studem při pouhém pomyšlení na tělesnou stránku lásky (pokud o ní vůbec věděli).

SEXUÁLNÍ CHOVÁNÍ

Přirozenost při realizaci tělesných potřeb ale neznamenala volný sex. I přes určitou sexuální svobodu obou partnerů platily ve společnosti normy, které poměrně jasně stanovily, co je a není slušné a přijatelné.

Někteří autoři uvádějí, že ve slovanském prostředí (především ve východoevropských krajích) existovalo i mnohomužství - žena žila v manželském svazku současně se dvěma bratry. Šlo nesporně o pozůstatek svatebního zvyku, kdy muž platil rodičům za nevěstu. Pokud byla rodina chudá a na další nevěstu pro druhého bratra neměla, řešilo se to zřejmě dělbou práv na jednu ženu. Lze předpokládat, že takové svazky existovaly i v českých zemích (Kosmas uvádí, že jedné ženě nebylo dosti na jednom muži). Za určité situace byl tedy přípustný tělesný styk vdané ženy i s příbuznými manžela. Je jisté, že povolen byl také tělesný styk s dalšími muži vesnice při příležitosti některých oslav. Existovaly tradiční svátky, v jejichž průběhu se podle pohanských zvyků symbolicky obnovovala plodnost přírody svobodným sexem mezi všemi, kdo se obřadu účastnili. Stejně tak byla podle lidového mínění povolena erotická zábava při oslavách, které doprovázela hojná konzumace alkoholu a „bezuzdné veselí“ (masopust, oslava sklizně). Ovšem i zde existovala určitá hranice daná tím, že obě strany musely souhlasit (nebylo jistě přípustné, aby si muž vynucoval tělesný styk s cizí ženou násilím). Na druhou stranu neumíme posoudit, nakolik byla svoboda při výběru partnera v průběhu podobných svátků na libovůli účastníků a nakolik měla povahu závazného rituálu (tedy odmítnout nebylo možné). Podobné spekulativní úvahy se bohužel nikdy nepodaří přesvědčivě dokázat ani vyvrátit, protože věrohodné prameny se nedochovaly (kromě církevní, a tedy neobjektivní kritiky). Je téměř jisté, že s vdanými ženami z vesnice nesměli tělesně obcovat muži z jiných vesnic (pokud nebyli příbuzní a nebyli pozváni na slavnost). Omezení erotické svobody jen na vlastní obec platilo i v případě svobodných dívek (zvláště v době, kdy se za nevěstu platil „svatební dar“). Představa, že „domácí ženy jsou jen pro nás“, je velice starého data.

Jinak ale měly svobodné dívky v rámci vesnice naprostou svobodu. V tradičních staroslovanských právech se však přísně trestalo násilí na dívce, spáchané proti její vůli, ať již bylo spácháno v domě (tedy příbuzným), či mimo dům (kýmkoliv cizím). Pokud však k násilí došlo mimo vesnici (na poli či v lese), trestalo se mírněji (v polském zákoníku ze 13. století se jako argument pro nižší trest uvádí, že dívka tam neměla sama co dělat).

I když církev striktně odsuzovala tělesný styk mezi příbuznými, v praxi byl na venkově dlouho obvyklý. Zvláště mezi vzdálenými příbuznými ho lidé nepovažovali za nic špatného. Z ojedinělých zmínek jsou však doloženy i vztahy incestní - otec s dcerou či bratr se sestrou. Církvi se sice dlouho nedařilo sexuální chování prostého lidu regulovat, incestní vztahy však dokázala eliminovat ve většině rodin poměrně záhy. Jednak byla definice „hříchu“ poměrně srozumitelná (na rozdíl od složité struktury příbuznosti podle kano-nického práva), jednak svou roli jistě hrálo i postupné šíření slov evangelií. Již z díkce vztahů je zřejmé, že promiskuitní chování se na venkově běžně

láska a sex

považovalo za zcela normální a přirozené. Ženy měly svobodu a nikdo jim nevyčítal, pokud měly více partnerů, stejně jako je nikdo nenutil, pokud se chtěly oddávat jen svému manželovi.

Lidé raného středověku běžně uspokojovali své tělesné touhy s několika partnery. To nesporně umožňovala skutečnost, že se nevyskytovaly prakticky žádné pohlavní choroby (začaly se šířit s křížovými výpravami do Svaté země, ale dramatickým zlomem byla až epidemie syfilis na počátku 16. století). Prostě ženy také nemusely hledět na následky střídání partnerů, protože na rozdíl od vyšších vrstev bývaly děti uznávány za vlastní prakticky vždy (biologického otce stejně nebylo možné zjistit).

„Žena na plesu (při vesnické zábavě – pozn. autora) je milenkou satana a ženou d'ablovou. Neboť žena při plesu je ženou mnoha mužů. A muži? Po pití začnou tance a po plese počnou smilnit s cizími ženami i se sestrami. A dívky ztrácejí své panenství. Potom všichni nosí idolům oběti.“
(Jan Zlatoustý, 4. století)

NAHOTA

Ve středověku nikdo nahotu neodsuzoval, patřila k dennímu životu. Že nahota nebyla nic pobuřujícího, potvrzují i gotické fresky v chrámech, které často zobrazují nahá těla bez přikras a také bez dvojsmyslných erotických náznaků (Adam a Eva v ráji, Kristus na kříži, Apokalypsa).

Ve středověku existovala řada situací, kdy lidé běžně odkládali oděv před očima svých příbuzných, sousedů, ale i cizinců. Ve střední i jižní Evropě spávali nazí, a to nejen doma. Během poutí spávali muži a ženy na jednom širokém lůžku v noclehárně herberku nebo v klášterním špitále a přikrývali se často jednou společnou pokrývkou. Nazí spávali v dormitářích i mniši benediktinského řádu. Pokud pocestný promokl a někdo mu poskytl přístřeší, bylo obvyklé, že se svlékl do naha a šaty pověsil k ohništi nebo peci, aby vyschly (i když byl mezi zcela cizími lidmi).

Raně středověká společnost si s ohledem na své omezené možnosti vytvořila vlastní normy, které říkaly, co je mravné a co nikoli. V soukromých situacích bylo nahé tělo vnímáno jako přirozená věc, ale v situacích, které lidé považovali za společenské (návštěva trhu nebo kostela či účast na oslavách), byla nahota považována za nevhodnou a ponižující. Lidé se chtěli před svými sousedy blýsknout, chtěli se líbit. Nahota sice neurážela, ale dokazovala, že člověk je žebrák.

Jistý církevní mravokárce formuloval názor, že nahota lidského těla není sama o sobě hříchem, neboť nazí jsme přišli na svět všichni a nazí z něj také odejdeme, ale hříchem se stávají myšlenky, které lidé při pohledu na nahé tělo mají. Pokud budou křesťané ctít zákony boží, nebude nahé tělo hříchem.

PANENSTVÍ

Dalším dogmatem spojeným se sexuálními potřebami lidí byl mýtus panenství. Protože církev prohlásila ženu za zkaženou a tělesný styk s ní za smrtelný hřích, poctivou křesťankou mohla být jen taková, která tělesný hřích nepoznala (tedy panna). Důraz tomuto tvrzení dávala samotná evangelia legendou o neposkvrněném početí Panny Marie. Církev od nejstarších časů prosazovala ideál ženství v neposkvrněnosti. Praktický rozměr tomuto dogmatu pak vtiskly představy o legitimitě potomků. Aby měl otec jistotu, že děti jsou jeho, měla dívka vstupovat do manželství jako panna a on musel být tím prvním, kdo „okusil její lůno“.

Podobné představy samozřejmě prostý lid nesdílel, již proto, že normy pro erotické chování byly zcela odlišné od rodin urozených a zámožných. Svobodné

dívky měly v tomto ohledu na venkově plnou svobodu a manžel tedy nemohl očekávat, že nevěsta bude v době sňatku panna. Jistý arabský cestopis dokonce uvádí, že panenství nevěsty mohlo být na závalu. Pokud ženich o svaatební noci zjistil, že nevěsta dosud nepoznala muže, mohl ji vyhnat se slovy: „Kdybys byla za něco stála, byli by tě muži milovali.“

MILOSTNÉ UMĚNÍ

Z hlediska erotické rafinovanosti patřila křesťanská Evropa k nejzaostalejším oblastem civilizovaného světa (za arabskými zeměmi, Byzancí i velkými asijskými říši). Neznalost rozkoší, jaké může dát životu erotika, byla u křesťanů s ohledem na církevní doktrínu logická. Hovořit o sexu bylo ve vzdělaných vrstvách přísné tabu. Jenže právě vzdělání lidí ovlivňovalo kulturní a společenské normy. Naproti tomu vrstvy, které si užívaly svobody tělesných rozkoší, neměly schopnost ani důvod rozvíjet milostnou rafinovanost a erotickou fantazii.

Pro většinu lidí raně křesťanského světa byla milostná předehra zbytečná. V drtivé většině se praktikovala jediná poloha (dobovým jazykem „muž ležal na ženě“). Tuto polohu jako jedinou přijatelnou posvětila i církev. Přesto existovaly výjimky, jak svědčí spis jistého německého mnicha, který vypočítával zakázané polohy (a jak je zřejmé, měl hluboké znalosti).

Církev také dospěla k přesvědčení, že v manželském loži má být při milování aktivní muž, ovšem „umírněně a bez zápalu“. Žena se měla pasivně oddat milostnému aktu a modlit se, aby jí Bůh dopřál porodit zdravé dítě. Proti tomuto dogmatu veřejně vystoupil na přelomu 11. a 12. století Pierre Abélard, vynikající francouzský učenec a teolog, který obhajoval nadřazenost rozumu nad vírou. Sám prožil vášnivý a pro něj osobně zničující milostný vztah (který se stal snad nejslavnějším příběhem lásky ve středověku). Snad právě osobní zkušenost ho vedla k veřejné formulaci názoru, že „mužská nadvláda v manželském aktu končí, neboť muž i žena mají stejná práva na tělo toho druhého“.

Abélard a Héloisa ...Pierre Abélard žil na přelomu 11. a 12. století a v mládí působil jako mistr logiky a teologie na pařížské škole. V té době se stal soukromým učitelem šestnáctileté Héloisy, pocházející z vlivné šlechtické rodiny. Zamiloval se do ní a prožili spolu vášnivý milostný vztah, z něhož se narodil syn Astralabius. Tajně uzavřeli sňatek, ale Héloisin rozrušený strýc se nemínil s takovou rodinnou potupou smířit (neboť svatba proběhla bez požehnání rodičů, z církevního hlediska tedy bylo manželství neplatné). Poslal za ním své služebníky, ti Abélarda chytili a Héloisin strýc ho nechal vykastrovat. Héloisu zavřeli do kláštera v Argenteuil, Abélarda zbavila církev postavení učitele a donutila ho odejít do pařížského kláštera Saint-Denis, aby činil pokání. Později se Héloisa stala představenou komunity jeptišek v Paracletu (poustevna v Champagni) a Pierre Abélard se vrátil do školy jako učitel. Po nějaké době však musel uprchnout, neboť církev prohlásila jeho spisy za kacířské. V té době obnovil alespoň duchovně svůj milostný vztah s Héloisou (dochovalo se několik milostných dopisů). Po Abélardově smrti nechala pohřbit jeho tělo v Paracletu, denně hrob navštěvovala a v něm se nechala sama později pohřbit.

ANTI KONCEPCE

Oficiální vztah středověku k antikoncepci byl zcela odmítavý, což vycházelo z církevního pojetí hříchu. Tělesný styk měl sloužit jedinému účelu, aby žena otěhotněla a porodila dítě. Cokoli jiného bylo hříšné a zakázané, zvláště tělesný styk, který by se provozoval pouze pro potěšení. Pokud by žena používala antikoncepci nebo by muž uplatňoval přerušovanou souloz, šlo by

láska a sex

o hřích, který bylo nutno potrestat. Alespoň v představách církevních otců. Přesto lidé, urození i prostí, elementární techniky antikoncepce ovládali (šlo o znalosti, které se od nejstarších časů předávaly ústně z generace na generaci). Kromě rad praktických existovala také řada pověrečných praktik, ale také různé kouzelné škapulíře, proti otěhotnění měly dokonce chránit i schránky s ostatky svatých.

CÍRKEV A SEX

Stejně jako spisy církevních teologů denuncovaly ženy, s odporem se vyjadřovaly rovněž o tělesném styku žen s muži. Pokud by to bylo možné, jistě by církev sex zakázala, jenže pak by lidský rod zanikl. Proto se snažila najít rovnováhu mezi odsouzením tělesného styku a jeho tolerováním, ale v takové podobě, aby nebyl hříšný.

Složitý rozpor se řešil na mnoha církevních koncilech a nakonec dospěla církev k celkem jednoduché tezi, že tělesný styk smí být provozován pouze v manželském loži za účelem plození legitimních dětí. Striktní odpůrci žen k tomu ještě dodávali, že ovšem ani v tom případě nesmí mít žena z tělesného styku rozkoš, neboť má vycházet manželovi vstříc výhradně proto, aby rodila děti. Pokud jí to činí potěšení, i v manželském stavu hřeší. O pocitech muže církevní naučení mlčí.

Přes podobná sofismata, jimiž se neřídili ani věřící, ani sami preláti, však církev současně bez ostychu tolerovala prostituci. I když se o ženách prodejných nebo lehkých hovoří v českých zemích již ve 12. století, ke skutečnému vzestupu řemesla nevěstek došlo až s rozvojem středověkých měst.

Kronika lásky

Oldřich a Božena ... knížeti Oldřichovi se z řádného manželství pro neplodnost choti nenarodil žádný potomek, avšak z jakési ženy jménem Božena, jež byla Křesinova, měl syna neobyčejně sličného, jemuž dal jméno Břetislav. Jednoho dne totiž, vracaje se skrze selskou ves z lovu, uviděl řečenou ženu, jak pere roucha u studánky, a prohlédnuv ji od hlavy až k patě, vpil do hrudi nesmírný žár lásky. Bylať vzhledem vynikající, pleti bělejší než sníh, jemnější než labuť, lesklejší než stará slonová kost, krásnější než safír. Kníže, poslav ihned pro ni, pojal ji v manželství; staré však manželství nerozvázal, protože toho času každý, jak se mu líbilo, směl mít dvě i tři ženy a nebylo hříchem unést manželku bližního ani manželce vdát se za ženatého muže. A co se nyní přičítá mravnosti, to tehdy bylo k veliké hanbě, jestliže muž žil, máje dosti na jedné ženě nebo žena na jednom muži; žili totiž jako hloupá hovada, majíce manželství společná.
(Kosmova Kronika Čechů)

Velf a Matylda (aneb Kosmův výsměch mužské impotenci) ... Když řečená dívka (Matylda - pozn. autora) v mnohých bojích vždy vítězná, žijíc po smrti otcově svobodná, samostatně spravovala velmi rozsáhlé panství lombardské, knížata země, hrabata i biskupové uznali za dobré přemluvit ji, aby si vzala muže proto, aby královská vznešenost nezašla, nemajíc dědice, i s potomstvem. Ona, přivoliвши k jejich radám, poslala vévodovi švábskému Velfovi dopis ve skromných slovech ... Dám ti tolik měst, tolik hradů, tolik slavných paláců, zlata a stříbra nesmírně; nad to nade vše přeslavné budeš mít jméno, když naleznu zálibu v tobě. Avšak nekárej mne výtkou smělosti za to, že tobě se dřív sama teď nabízím já. Neboť i ženské i mužské pohlaví smí si žádati řádného manželství ... (Po svatbě - pozn. autora) přišla noc, vstoupili do ložnice, položili se oba na vysoké lože, vévoda Velf bez milostné touhy s Matyldou pannou. Tu mezi jinými i po tom, co se mezi takovými lidmi děje, vévoda Velf řekl: „Paní, co tě to napadlo, proč jsi mne povolala? Aby sis ze mne smích ztropila a uvedla mne v pomluvu mezi národy, aby se mi pošklebovaly a nade mnou hlavou trásly? ... Jistě buďto na tvůj rozkaz, či od tvých služek je skryto nějaké kouzlo ať v tvých chodících, nebo ložních šatech. Věř mi, kdybych byl studeného přirození (tedy impotentní - pozn. autora), nikdy bych nebyl po tvém přání přišel.“ Když to první a druhé noci vévoda vyčítal paní, třetí noci ona samotná jeho samotného zavedla do ložnice, postavila stoličky uprostřed, na ně položila stolní desku a ukázala se mu celá nahá, jako by vyšla z života matčina. „Hle,“ pravila, „cokoli jest ukryto, všecko jest ti odkryto a není místa, kde by se jaké kouzlo ukrývalo.“ Ale on s ušima schlíplýma stál jak nějaký mrzutý oslík ... Dlouho seděla žena na desce jako husa, když si dělá hnízdo a vrtí zadkem sem a tam nadarmo, konečně však rozzlobena vstala žena nahá, levou rukou chytila toho polomuže za hlavu, naplila si na pravou dlaň, dala mu veliký políček a vystrčila ho ze dveří, řkouc: „Táhni mi, obludo, a nehanob království mého ... “

(Kosmova Kronika Čechů)

Kosmas a Božetěcha ... Téhož roku (1117 - pozn. autora) zemřela Božetěcha, jež bývala nedílnou družkou veškerých osudů mých ...

(Kosmova Kronika Čechů)

STÁT A NÁROD

RANĚ FEUDÁLNÍ STÁT

Po rozpadu západořímské říše na konci 5. století se idea státu omezila na vládu elity válečníků, v jejichž čele stál náčelník, kterému bojovníci prokazovali naprostou věrnost, ale očekávali za to bohatství. Každá skupina bojovníků ovládala určité území, které jim poskytovalo obživu, ale to bylo vše, o čem mocní usilovali. Válečníci nekalkulovali s delším časovým horizontem, žili pouze přítomností.

Teprve korunovace prvního císaře Karla Velikého roku 800 otevřela cestu ke vzniku prvního skutečného středověkého státu. I když po jeho smrti přišla mocenská i dynastická krize (stabilita raně středověkých států byla zcela minimální), právě idea karolinského státu ovlivnila nejstarší podobu českého knížectví a jeho složitého politického vztahu k římské říši (tedy území převážně německému).

IDEOLOGIE ČESKÉHO KNÍŽECTVÍ

Postavení a ideologie českého státu byly termíny, které vnímala jen úzká vrstva raně feudální společnosti (kníže, jeho dvůr a církev). Každá skupina je navíc zřejmě chápala odlišně. Pozdější středověké představy o funkci státu a struktuře společnosti v raném středověku ještě neplatily. Stát byl chápán výhradně jako „panství“ (regio), tedy jako osobní majetek knížete (do jehož vlastnictví patřilo i obyvatelstvo). V raně středověkých pramenech se proto nesetkáváme s pojmem „stát“, ale nejčastěji s výrazem „země“, který nejlépe vystihoval teritoriální (a nikoli politické) chápání územního celku. Osudy českého státu se de facto rovnaly osudům přemyslovské dynastie. Tato idea ovládala myšlení i jednání všech knížecích služebníků (odráží se i v Kosmově pohledu na české dějiny).

Přemyslovci, stejně jako jiní evropští panovníci, postavili prestiž svého vládnutí na sepětí s ideologií křesťanské církve. Ta ovlivňovala nejen integraci země, ale zapojovala knížectví do rámce celé Evropy. Není náhoda, že všechny významné panovnické rody střední Evropy mají mezi prvními známými historickými vládci osoby, které byly kanonizovány jako světci a staly se patrony reprezentujícími samostatnost a jednotu své země. O „svého“ světce usilovaly panovnické rody také proto, že takový předek zajišťoval v očích lidu boží přízeň (středověk byl přímo posedlý „krví předků“).

Ústřední postavou českého zemského kultu se stal zavražděný kníže Václav, mučedník a světec. Od časů knížete Boleslava II. se k němu hlásily generace přemyslovských vládců. Zpočátku se jako hlavní rys jeho osobnosti zdůrazňovalo mučednictví (tedy ochota zemřít pro slávu křesťanské církve), ale již ve druhé polovině 11. století začal první český král Vratislav budovat zemskou ideologii na praktičtější podobě svatého Václava jako knížete (tedy ochránce panovníků) a bojovníka. Na jeho mincích se poprvé zobrazuje sv. Václav jako válečník s kopím v ruce. Tuto duchovní stylizaci pak potvrdila legenda z počátku 12. století, která vznikla v souvislosti s vítězstvím českých oddílů nad císařem Lotharem III. v bitvě u Chlumce roku 1126 (sv. Václav se údajně objevil nad českými vojsky a od té doby je doprovázel na všech vojenských taženích). Přemyslovci si přisvojili svatého Václava jako symbol boží ochrany, a tedy nedotknutelnosti svého postavení.

Souběžně se posilovala úcta k druhému zemskému patronovi, sv. Vojtěchovi, kterého prosazovala především církev (sv. Vojtěch byl pražským biskupem a symbolicky tedy reprezentoval církevní zájmy). Oba světci tvořili integrální součást zemské ideologie - sv. Václav symbolizoval moc, sv. Vojtěch morálku a duchovní život. Spolu s nimi se mezi zemské patrony zařadili i zahraniční světci, především sv. Vít.

STÁT PROSTÉHO ČLOVĚKA

Pro drtivou většinu obyvatel bylo slovo stát prázdným pojmem, protože životní prostor obyčejného člověka se omezoval na několik čtverečních kilometrů. Vše ostatní byl cizí a nepochopitelný svět.

Poněť o příslušnosti k českému státu se určitě zvyšovalo s blízkostí knížecího správního střediska. Lidé žijící za palisádami hradiště nebo v jeho okolí pojem země znali, tušili, že podléhají knížeti, a občas měli možnost ho zahlédnout, ale ani tak příliš nechápali, o co vlastně jde.

Společenské a teritoriální celky prostí lidé nemohli ve své podstatě chápat a neuměli jim dát konkrétní rozměr. Známým příkladem je situace po vyhlášení 1. křížové výpravy na konci 11. století. Zfanatizované davy vyrazily z Francie a Německa na pomoc Svaté zemi, ale už po dvou či třech dnech pěší poutě lidé jásalí, že je před nimi Jeruzalém, kdykoli zahlédli hradby většího města. Představa o prostoru jim byla naprosto cizí.

Autoritou byl pro prostého člověka knížecí služebník, který vybíral daně a případně trestal porušení zákona. Za ním stál abstraktně chápaný vládce daný Bohem, žijící kdesi daleko, téměř mimo čas a prostor. Pokud prostí lidé vůbec chápali svou příslušnost k nějakému politickému celku, pak šlo nejspíše o ztotožnění s knížetem, jemuž patřili. I tato představa měla velice vágní obsah a bezvýhradnou poslušnost prokazovali prostí lidé zřejmě správci hradiště, jako by to byl sám kníže. Stejně jako lidé netušili, jaké jsou skutečné rozměry země, nedokázali si představit stát čítající statisíce obyvatel, protože měli před očima svou vesnici a osady v okolí. A každý vznešenější muž, který měl meč a rozkazyval jim, byl pánem (ještě po třicetileté válce líbali lidé ruku císařovu lokajovi, jako by byl císař, jen proto, že byl honosně oblečený).

V pochopení státních struktur prostému lidu nijak výrazně nepomohl ani vliv církve. Veškerá náboženská kázání byla postavena na alegorii a symbolech. Žádný kněz nepodával geografickou charakteristiku knížectví, ale hovořil o abstraktní ideji poslušnosti k vládě boží a světské, tedy o něčem, co prostým lidem nijak nepřiblížilo faktickou realitu.

STÁTNÍ SYMBOLY

Přemyslovští vládci se označovali různými symboly, které měly zdůraznit jejich postavení a moc, ovšem nelze je chápat moderně jako „státní symbol“. Výrok francouzského krále Ludvíka XIV. „Stát jsem já“ byl v 17. století bonmotem, ale v raném středověku realitou. Pokud panovník užíval symboly, byly jeho osobním vlastnictvím (stejně jako celá země, které vládl). Označovaly jeho osobu a nikoli lid země.

O nejstarších symbolech českého státu existuje řada nepřesných tvrzení. Realitou je, že se dochovalo jen několik ojedinělých zmínek, z nichž se historická skutečnost rekonstruuje. Mezi nejstarší symboly panovnické moci nejen v českém knížectví, ale i v jiných zemích patřilo kopí (užíval ho i římský císař). Posvátné knížecí kopí (připisované sv. Václavovi) se nosilo nejen jako odznak panovnické moci před knížetem, ale také k povzbuzení domácích šiků do bitvy. Osobním symbolem českého krále Vratislava I. bylo kopí sv. Mořice (které ukořistil v bitvě se Sasy).

Mezi symboly patřila zřejmě i staroslověnská píseň „Hopodine, pomiluj ny“ z 10. století. Zpívala se při významných událostech (nastolení nového knížete apod.), měla tedy funkci jakési hymny.

Někteří autoři chybně přenášejí do 10. a 11. století výklad symbolů z pozdější doby. Raný středověk totiž neznal heraldiku, a tedy ani erby pozdějších rytířů. Teorie o pradávném původu přemyslovské heraldické orlice je proto sporná. Nejstarší věrohodné vyobrazení se totiž dochovalo až z roku 1192

(na jezdecké pečeti Přemysla I. Otakara je panovník, který drží štít s orlicí). Orlici jako svůj odznak původně užíval římský císař (po vzoru starořímského senátu a legií) a je pravděpodobné, že z ní byla odvozena i česká (možná jako symbol nezávislosti na císařské moci).

NÁRODNÍ CÍTĚNÍ

Jako národ se ve středověku označovali lidé, kteří žili společně na určitém území, a co bylo důležité, kteří hovořili stejným jazykem. K tomu přistupovala řada dalších důležitých faktorů, především tradice. O chápání národa ve středověku existuje řada studií, protože jde o jev velice zajímavý, který významným způsobem ovlivňoval politické dějiny celé Evropy. Je však třeba připomenout, že příslušnost k určitému národu chápala v raném středověku jen velice úzká vládnoucí vrstva.

V českých zemích byl tradičním nepřítelem přemyslovského rodu římský císař. I když tehdy ještě neexistoval německý národ v dnešním pojetí, na většině území severně od Alp, ovládaném římským císařem, se hovořilo německy. Středověk si potrpěl na jednoduché příměry, a proto většina zemí na východ od říše nepřítele personifikovala s Němcem. I když je jasné, že kronikář Kosmas přenášel do svého díla osobní sympatie a antipatie, jeho časté výpady proti Němcům musely být odrazem dobového mínění knížecího dvora a především pražských prelátů.

V politické sféře jsou národní antipatie celkem pochopitelné, ale dokonce možná ještě silnější existovaly v prostředí církve. Odrazem nebyl jen zápas mezi staroslověnskou a latinskou liturgií (např. spor v sázavském klášteře v polovině 11. století), ale i ostré konflikty mezi českými a německými preláty. Důvod byl zřejmý - šlo o prebendy, tedy hmotné zabezpečení duchovních.

Preláti měli díky svému vzdělání (a širokému nadnárodnímu rozhledu) možnost uvědomit si jazykové a kulturní odlišnosti jednotlivých etnik. To samozřejmě formovalo jejich postoj k národnímu cítění, které se odráželo v jejich spisech a zpětně ovlivňovalo celou vzdělanou společnost.

Počátkem 12. století došlo k jednomu z mnoha konfliktů, v němž se mísily zájmy náboženské, majetkové a národní. Roku 1115 založil Vladislav I. benediktinský klášter v Kladrubech a svěřil ho do péče českým mnichům. Ale hned následujícího roku sem na žádost kněžny Richenzy přivedl německé mnichy z reformního kláštera v Zweifaltenu. Jejich příchod vzbudil rozhořčení domácího osazenstva. Vypukl spor o dodržování pravidel benediktinské řehole (reformní zweifaltenská byla mnohem přísnější). Němečtí mniši prýřovali Čechy pro uvolněnou kázeň.

Spor vyhrotily národnostní rozpory do té míry, že roku 1118 museli němečtí benediktini klášter opustit. S podporou knížete Vladislava I. se sem vrátili o dva roky později (v hojnějším počtu a s vlastním opatem). Vztahy s českými řeholníky byly nadále napjaté a je logické, že po smrti svého ochránce knížete Vladislava museli Němci znovu odejít (natrvalo se pak vrátili kolem roku 1130).

1055... zvolili Spytihněva za knížete, zpívající líbeznou píseň Kyrieleyson. ... On si hned prvního dne, kdy byl nastolen, velikou, podivuhodnou a po všechny věky pamětihodnou zjednal památku, neboť kolikoli bylo nalezeno z rodu německého, ať bohatých, nebo chudých nebo poutníků, kázal najednou do tří dnů vyhostili ze země české; ba ani své matce, o níž jsme se svrchu zmínili, Jitce, dceři Otově, nedovolil tu zůstat. (Kosmova Kronika Čechů)

ČECHY

Bořivoj I. (870-889)
 Spytihněv I. (894-915)
 Vratislav I. (915-921)
 Václav (922-935)
 Boleslav I. (935-972)
 Boleslav II. (972-999)
 Boleslav III. (999-1002; 1003)

Vladivoj (1002-1003)
 Boleslav Chrabrý (1003-1004)
 Jaromír (1003; 1004-1012; 1033-1034)
 Oldřich (1012-1033; 1034)
 Břetislav I. (1034-1055)

Spytihněv II. (1055-1061)
 Vratislav II. (1061-1092)

Konrád I. Brněnský (1092)
 Břetislav II. (1092-1100)
 Bořivoj II. (1101-1107; 1117-1120)
 Svatopluk (1107-1109)
 Vladislav I. (1109-1117; 1120-1125)

Soběslav I. (1125-1140)

Vladislav II. (1140-1172)

Bedřich (1172-1173; 1178-1189)
 Soběslav II. (1173-1178)
 Konrád II. Ota (1189-1191)
 Václav (1191-1192)
 Jindřich Břetislav (1193-1197)
 Vladislav Jindřich (1197)
 Přemysl I. Otakar (1192-1193; 1197-1230)

EVROPA

929 - v bitvě u Lenzeny poráží císař Jindřich I. Obodritý a Ratary (počátek tažení proti Polabským Slovanům)
 955 - porážka Maďarů na řece Lechu
 960 - sjednocení polského státu, knížetem se stává Měšek I. (první Piastovec)
 962 - formální obnovení římské říše (Ota I. korunován císařem)
 997-1038 - Štěpán I. z dynastie Arpádovců uherským králem, trvale připojil k Uhrám Slovensko

1002 - Obodrité dobyli a zpusťovali Hamburk (Polabští Slované uhájili nezávislost a pohanskou víru)

1054 - konečný rozkol (schizma) mezi římskou (latinskou) a řeckou církví

1059 - zavedení volby papeže kolegiem kardinálů
 1066 - v bitvě u Hastingsu dobývá normanský vévoda Vilém Dobyvatel Anglii
 1071 - Normani dobývají Bari, poslední byzantskou pevnost v jižní Itálii
 1073-1085 - papež Řehoř VII. vydal „papežský diktát“ (teorie o papežské nadvládě nad císařem)
 1077 - císař Jindřich IV. jde do Canossy pokořit se papežovi
 1085 - kastilský král Alfons I. dobývá Toledo (1. etapa reconquisty)
 1095 - vyhlášení 1. křížové výpravy
 1099 - křižáci dobývají Jeruzalém
 1102 - personální unie Uher a Chorvatska pod vládou Arpádovců
 1122 - konkordát wormský, kompromisní ukončení boje o investituru mezi církví a císařem
 1127 - písemné privilegium, které potvrzuje vlámským městům na základě jejich vojenského vítězství soubor svobod
 1130 - vznik Království obojí Sicílie (po vyhnání Arabů) pod vládou normanského krále Rogera II.

1147-1149 - 2. křížová výprava

1152-1190 - Fridrich I. Barbarossa německým králem a římským císařem (zápas o obnovu silné císařské moci)
 1158 - Fridrich I. Barbarossa dobývá Milán za podpory českých oddílů (kníže Vladislav I.)

1189-1192 - 3. křížová výprava vyhlášená po dobytí Jeruzaléma egyptským sultánem Saladinem

- kolem 960 - ražba prvních stříbrných denárů
- 966 - písemná zpráva Ibrahima ibn Jakuba o Praze
- kolem 970 - založení ženského konventu sv. Jiří na Pražském hradě
- 973 - založení pražského biskupství
- kolem 975 - latinsky psaná Gumpoldova legenda o sv. Václavovi
- 993 - založení benediktinského opatství v Praze-Břevnově
- 995 - vyraždění Slavníkovců na hradišti v Libici n. Cidlinou
- 997 - smrt biskupa Vojtěcha na misi k pohanským Prusům
- po 1000 - vítězství latinské liturgie a písemnictví

- 1008-1018 - v pražské biskupské škole přednáší lutyšský mistr Hubald
- 1032 - založení kláštera Sázava se staroslověnskou liturgií
- 1039 - nejstarší latinsky psaný zákoník Dekreta knížete Břetislava
- kolem 1050 - Břetislav 1. zavádí nová pravidla pro ražbu denárů
- 1055 - nejstarší zmínka o písni Hospodine, pomiluj ny
- 1055 - kníže Spytihněv vyhostil Němce z Čech
- 1063 - založení olomouckého biskupství
- 1097 - zákaz staroslověnské liturgie v sázavském klášteře
- 1068-1098 - probošt Marek reformuje pražskou biskupskou školu
- po 1180 - výstavba biskupského hradu v Soudnici n. Labem
- 1085 - u příležitosti královské korunovace Vratislava I. vzniká nádherně iluminovaný Kodex vyšehradský

- 1086 - založení kláštera v Opatovicích nad Labem

- 1097 - zákaz staroslověnské liturgie v sázavském klášteře
- kolem 1100 - legenda Verše o utrpení sv. Vojtěcha
- 1115 - založení kláštera v Kladrubech
- 1125 - umírá český kronikář Kosmas

- 1126 - vysvěcení přestavěné kaple sv. Jiří na Řípě
- 1126 - údajné zjevení sv. Václava v bitvě u Chlumce založilo tradici patronovy ochrany českých vojsk
- 1130-1140 - zděná hradba Pražského hradu
- 1142 - v Sedlci u Kutné Hory založen první cisterciácký klášter
- 1143 - nařízení papežského legáta pražskému a olomouckému biskupovi vymezit hranice farností
- 1143-1144 - do českých zemí přicházejí z Porýní premonstráti (založení strahovského kláštera)
- 1159 - pražská korunovace Vladislava druhým českým králem
- 1158-1171 - nejstarší kamenný most v Praze (Juditin)
- 1160 - kamenný palác pražského biskupa na Pražském hradě
- po 1160 - výstavba císařské falce v Chebu
- 1188 - nejstarší písemná zmínka o těžbě stříbra v českých zemích
- 1189 - nejstarší česky psaný zákoník Statuta Konráda II. Oty

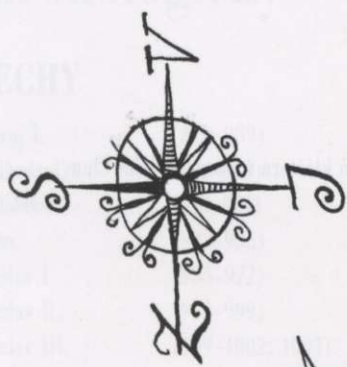
- 1192 - nejstarší vyobrazení přemyslovské heraldické orlice na jezdecké pečeti Přemysla I. Otakara
- 1193 - stříbrná čelenka knížete Jindřicha Břetislava

- 910 - založení reformního kláštera v burgundském Čluny

- 1061 - první zmínka o šachové hře v Evropě
- 1065-1100 - starofrancouzský epos Píseň o Rolandovi

- 1086 - Domesday Book (první soupis pozemkového majetku anglických feudálů za účelem určení daňových povinností)
- 1098 - v burgundském klášteře Cîteaux (Cistercium) zakládají benediktinští mniši novou reformní řeholi
- 1100 - vzestup prestiže mezinárodních trhů v Champagni
- 1113 - papež přijímá pod ochranu rytířský řád sv. Jana (johaniti)
- 1119 - založení univerzity v Bologni (oficiálně první vysoká škola v Evropě)
- 1119 - papež schvaluje regule cisterciáků dle Bernarda z Clairvaux
- 1126 - papež schvaluje řád premonstrátů
- 1129 - schválení rytířského řádu templářů
- 1132-1144 - výstavba baziliky v Saint-Denis u Paříže (počátek gotického slohu v architektuře)
- 1139 - 2. lateránský koncil (zákaz užívat samostřil proti křesťanům)
- 1140 - jako kacířské odsouzeno učení Pierra Abélarda
- kol. 1140 - vznik hrdinského eposu Píseň o Cidovi
- 1146-1147 - francouzská liturgická hra o Adamovi (prvé středověké drama v národním jazyce)
- kol. 1150 - Corpus iuris canonici (soubor platného církevního práva)
- 1167 - založení univerzity v Oxfordu

- 1174 - udělena privilegia profesorům a studentům pařížské Sorbonny

Sázavské kmemy

Slavské kmemy

Čechy

Morava

Vítranské knížectví

Východofranká říše

ŽIVOT VE STALETÍCH

Několik poznámek k použitým metodám

České univerzitní dějepisectví žije od 19. století v zajetí pozitivismu. Základem historiografické práce se stalo ověření doby vzniku písemných pramenů a pak doslovný výklad událostí podle textu, který tyto prameny obsahují. Na první pohled se samozřejmě nabízí otázka, co víc bychom měli od historického studia chtít. Pokud by nám šlo jen o události politické a vojenské, pak odpověď samozřejmě zní - nic víc! Jenže žádný vládce nežil jen na sněmech a bojištích, měl také svůj soukromý život, měl své slabosti a nečnosti, miloval a nenáviděl. A měl služebníky a poddané, kteří rovněž žili své životy. Existuje tendence vykládat osobnosti panovníků podle toho, co o nich napsali současníci. Stejně jako by byl hrubý omyl popisovat dnešní politiky podle zasvěcených komentářů politických zpravodajů, stejně neobjektivní byl pohled dávných kronikářů a církve. Přísloví „čí chleba jíš, toho píseň zpívej“ sice každý zná, ale jen málokterý historik je ochotný připustit, že platí i pro písemné prameny.

Proto vznikla teorie o pramenech objektivních a subjektivních. Subjektivní jsou psány z pohledu autora (legendy a kroniky), ty objektivní vznikají z činnosti úřadů, které údajně subjektivním rozmarům nepodléhají (právní a hospodářské dokumenty). Objektivním pramenem by z toho hlediska byl např. přehled výnosů (a daní). Proč by však měl být pravdivý? Abychom se neodkazovali jen na současnost - pokud bychom věřili údajům o hospodářských výsledcích vrchnostenských statků po Bílé hoře, musel by český národ zemřít hladu, jak nízké výnosy vykazovali správci své vrchnosti.

Záměrem této úvahy není odmítat historické prameny (ostatně nic jiného k dispozici není), ale jen poukázat na fakt, že nejsou posvátným dogmatem a lze je interpretovat i jinak. V české historiografii není oblíbený imaginativní způsob interpretace pramenů, tedy výklad na základě metody pochopení doby. Přitom jde o metodu poměrně starou a ve světě uznávanou. Zasluhu na její formulaci měli angličtí a francouzští historici druhé poloviny 19. století, kteří chápali historii na základě myšlenkových konstrukcí přírodních věd, sociologie a psychologie osobnosti (William Lecky, Henry Thomas Buckle a řada dalších). V Německu dokonce vznikl samostatný směr duchovních věd (Geistesgeschichte), který formuloval metodu pochopení dějin cestou vcítění se do jednání jednotlivců v minulosti (hermeneutická metoda). Imaginativní směr studia historie byl ostře napadán stoupenci pozitivismu, přesto si udržel významný vliv při studiu běžného života a kultury ve většině západoevropských zemí až do současnosti. Práce francouzských historiků, kteří tuto metodu aplikují, byly přeloženy i do češtiny. V poslední době se tato metoda uplatňuje i u nás především v experimentální archeologii, která se snaží modelovat životní styl metodou pochopení způsobu, jak lidé mohli pracovat s nástroji, které měli ve své době k dispozici.

Popsat život lidí ve středověku je možné jedině za předpokladu, že se využijí všechny pozitivní zkušenosti hermeneu-

tických metod. Množství písemných dokladů ze středověku je limitované a jde o uzavřený soubor, který se jen těžko rozšíří o nové a zásadní prameny. Pokud by tedy mělo pochopení historie pokročit dále, je třeba hledat nové způsoby interpretace stávajících pramenů.

Lidé ve středověku nebyli příliš odlišní od dnešní populace a na většinu srovnatelných situací reagovali podobným způsobem, neboť měli v podstatě stejné instinkty a touhy. Snažili se přežít, ale chtěli se také bavit, milovat, chtěli si vážit sami sebe a věřit ve společnost, v níž žili, ctili pravdu, chránili své příbuzné, rádi jedli a pili, lenošili, snili. Učebnice dějepisu mají tendenci dělat z našich předků jakési panoptikální figurky, které jako by ani nežily. Většinou se dočteme jen o vznešených idejích moci a víry, které lidé zastávali. Jenže kteří to byli? Panovník a několik rodin z jeho okolí. Ale co ti ostatní, kteří tvořili ve skutečnosti český národ? Jak žili prostí lidé? Obyčejnost se v učebnicích neobjevuje. Jenže právě obyčejnost je základním stavebním kamenem lidského života.

Lexikon Život ve staletích se pokouší imaginativním způsobem popsat život v jednotlivých dobách. Vychází z dostupných písemných i hmotných pramenů, ale snaží se je nově interpretovat a využít i k pochopení toho, co v nich bezprostředně obsaženo není, ale lze z nich odvodit či alespoň vytušit. Každý sebemenší náznak je stopou k pochopení soukromých postojů lidí v minulosti, o kterých žádné písemné prameny nehovoří.

Lexikon Život ve staletích se soustřeďuje na to, jak lidé vnímali svět, jak hodnotili jednotlivé kroky svého života, jak se dívali na hmotné podmínky své existence. Jde o moderní způsob rekonstrukce, který vychází jak z dostupných prací „klasického“ dějepisectví, tak z moderních poznatků alternativních metod a experimentálních výzkumů.

Každý díl je věnován jednomu století, protože „středověk“ je příliš široký pojem na to, abychom mohli analyzovat způsob života v jeho proměnách. Jinak lidé bydleli v době hradíšť a jinak v době hradů a měst. Zcela jinak žili lidé v době, kdy se na venkově nepočítal čas na dny a měsíce, a jinak později, kdy už kalendář znali úplně všichni. Je tedy zřejmé, že není středověk jako středověk. Každodenní život lidí ovlivňovala přítomná realita, která se v průběhu let měnila. Pokud máme proniknout do psychologie lidí a jejich postojů, je nutno každou dobu rekonstruovat v nevelkém uzavřeném časovém celku. Každá doba byla z hlediska života lidí jiná, ale přesto všechna století českých dějin spojuje jedna idea - touha lidí žít, chránit své děti a bojovat za vlast.

PhDr. V. Vondruška, CSc.

výběr základní literatury

- Bakala, J.: K výkladu právního ustanovení Statut Konráda Oty. In: Český stát na přelomu 12. a 13. století, Opava 1993, s. 9-15.
- Belcredi, L.: Užití kovu ve středověké osadě, In: Výsledky dosavadního archeologického výzkumu zaniklé osady Bystřec, In: Archaeologia historica 13, 1988, s. 459-485.
- Beranová, M.: Jídlo a pití ve středověku, Praha 2005.
- Beranová, M.: Otázka velikosti polností k výživě člověka, rodiny a vesnice u Slovanů i v pravěku. In: Archaeologica Pragensia 7, 1986, s. 151-170.
- Beranová, M.: Slované, Praha 1988.
- Beranová, M.: Výživa a hladomory v Čechách na počátku 2. tisíciletí. In: Slovenská archeológia 52, 2004, s. 121-138.
- Beranová, M.: Zemědělská výroba v 11.-14. století na území Československa, Praha 1975.
- Beranová, M.: Zemědělství starých Slovanů. Praha 1980.
- Bláhová, M.: Možnosti a formy cestování ve středověkých Čechách a jejich odraz v soudobé historiografii, In: Cesty a cestování ve společnosti. Acta Univ. Purkinianae, Philosophica et historica II, 1995, s. 39-53.
- Bláhová, M. - Frolík, J. - Profantová, N.: Velké dějiny zemí Koruny české I. Do roku 1197. Praha 1999.
- Boháč, Z.: K raně středověkému osídlení Čech, In: Historická geografie II, 1973, s. 209-228.
- Boháč, Z.: Újezdy a Lhoty. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech. In: Historická geografie 19, 1974, s. 3-25.
- Borkovský, 1.: Pražský hrad v době přemyslovských knížat, Praha 1969.
- Breuers. D.: Na hradech, v kláštrech a v podhradí. Středověk, jak ho neznáte, Praha 1999.
- Březinová, 11: Doklady textilní výroby v 6.-12. století na území Čech, Moravy a Slezska. In: Památky historické 88, 1997, s. 124-179.
- Cibulka J.: Český řád korunovační a jeho původ, Praha 1934.
- Čiháková, J. - Dragoun. Z.: Nástin vývoje podhradí Pražského hradu do poloviny 13. století. In: Archeologické rozhledy 49, 1997, s. 56-64.
- Čiháková. J. - Zavřel, J.: Ibráhímův text a archeologické poznání Malé Strany, In: Archaeologia Pragensia 13, 1997, s. 93-103.
- Dějiny českého výtvarného umění 1/1, Od počátků do konce středověku, Praha 1984.
- Dějiny hmotné kultury I/I, Praha 1985.
- Dějiny uměleckého řemesla a užitého umění v českých zemích. Od Velké Moravy po dobu gotickou, Praha 1999.
- Dlabal. S.: Nábytkové umění. Vybrané kapitoly z historie, Praha 2000.
- Dragoun. M.: Den všední, den sváteční a politika přemyslovských Čech, In: Medievalia historica Bohemica 4, 1995, s. 47-67.
- Dragoun. Z.: Praha 885-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha 2002.
- Fiala. Z.: Přemyslovské Čechy, Praha 1975.
- Frolík, J. - Sigl, J.: Chrudimsko v raném středověku. Vývoj osídlení a jeho proměny, Hradec Králové 1995.
- Galuška, L.: Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města - Uherského Hradiště, In: Památky archeologické 80, 1989, s. 405-454.
- Goff. (le Goff) J. - Schnitt, J.-C.: Encyklopedie středověku, Praha 1999.
- Graus, F.: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I., Praha 1953.
- Gurevič, A.: Kategorie středověké kultury, Praha 1987.
- Hásková, J.: Počátky Prahy v historické výpovědi mincí, In: Archaeologica Pragensia 5, 1984, s. 57-61.
- Heers, J.: Svátky bláznů a kamevaly, Praha 2006.
- Hlaváček, I.: Úvod do latinské kodikologie, Praha 1978.
- Hlaváček, I. - Krása, J.: Naše knihy a knihovny ve středověku, In: M. Bohatcová a kol.. Česká kniha v proměnách staletí, Praha 1990, s. 46-69.
- Holec, F.: Zaniklé vesnice na území hlavního města Prahy. In: Pražský sborník historický 29, 1996, s. 17-150.
- Hrčková, N.: Dějiny hudby I. Evropský středověk, Praha 2005.
- Hrubý, V.: Staré Město. Velkomoravský Velehrad, Praha 1965.
- Charvát, P.: Předkřesťanské ideologie v raném českém středověku, In: Studia Medievalia Pragensia I, 1988, s. 77-91.
- Kadlec, J.: Přehled českých církevních dějin 1, Bím 1987.
- Kejř, J.: Trhy a tržové vsi v Čechách a na Moravě, In: Právně historické studie 28, 1987, s. 9-44.
- Klápště, J.: Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2005.
- Konečný, L. J.: Nejstarší krypty a funkce svatopetrského chrámu v Brně. In: Umění 44, 1996, s. 315-344.
- Krzemieúska, B. - Třeštík, D.: Přemyslovská hradiště a služební organizace přemyslovského státu, In: Archeologické rozhledy 17, 1975, s. 624-655.

výběr základní literatury

- Křížek, L. - Čech, Z.: Encyklopedie zbraní a zbroje. Praha 1999.
- Lutovský, M.: Hroby knížat. Kapitoly z českých dějin a hrobové archeologie. Praha 1997.
- Malý, K. - Sívák, F.: Dějiny státu a práva v Československu, Praha 1988.
- Markov, J.: Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.-XVII. století, Praha 1967.
- Meduna, P.: O chronologii raně středověké keramiky, In: Archeologické rozhledy 50, 1998, s. 116-122.
- Merhautová, A. - Třeštík, D.: Románské umění v Čechách a na Moravě, Praha 1983.
- Montanari, M.: Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě, Praha 2003.
- Nechutová, J.: Česko-latinská literatura středověku do roku 1300, Brno 1997.
- Nekuda, R.: Obytné objekty ve světle archeologických výzkumů raně středověkých sídlišť na Moravě, In: Archaeologia Historica 19, 1994, s. 349-365.
- Nohejlová-Prátová, E.: Krása české mince, Praha 1955.
- Nový, L. a kol.: Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století), Praha 1974.
- Nový, R.: Královská korunovace Vratislava II., In: Numismatické listy 43, 1988, s. 129-144.
- Nový, R.: Přemyslovský stát 11. a 12. století, Praha 1972.
- Nový, R.: Symboly české státnosti v 10.-12. století, In: Folia historica Bohemica 12, 1988, s. 47-63.
- Pleiner, R.: Staré evropské kovářství, Praha 1962.
- Pleiner, R.: Základy slovanského železářského hutnictví, Praha 1958.
- Pošmourný, J.: Církevní architektura Velkomoravské říše, In: Umění 12, 1964, s. 157-202.
- Poulík, J.: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha 1975.
- Profantová, N.: Problém importů a rekonstrukce cest v 8.-9. století, In: Archaeologia Historica 23, 1998, s. 79-88.
- Radoměřský, P.: Peníze Kosinové věku. In: Numismatický časopis československý 21, 1952, s. 7-138.
- Reichertová, K. - Bláhová, E. - Dvořáková, V. - Huňáček, V.: Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha 1988.
- Sláma, J.: K některým ekonomickým projevům raně středověkého přemyslovského státu, in: Archeologické rozhledy 37, 1985, s. 334-342.
- Sláma, J.: K počátkům hradské organizace v Čechách, In: Typologie raně středověkých slovanských států, Praha 1987, s. 175-190.
- Sláma, J.: Příspěvek ke kulturním dějinám raně středověkých Čech, In: Sborník Kruhu přátel hl. města Prahy 1, 1988, s. 65-75.
- Sláma, J.: Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. In: Praehistoria XI, Praha 1986.
- Smetánka, Z.: Hledání zmizelého věku. Sondy do středověkých Čech. Praha 1987.
- Smetánka, Z.: Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách, Praha 1992.
- Sommer, P.: Duchovní svět raně středověké české laické společnosti. In: Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa, Praha 1998, s. 133-166.
- Spunar, P.: Nová fakta a úvahy o genesi kodexu Vyšehradského a rukopisů s ním souvisejících, Praha 1967.
- Spunar, P.: Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách, In: Antika a česká kultura, Praha 1978, s. 15-32.
- Šmelhaus, V.: Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Praha 1980.
- Šolle, M.: Botunda sv. Petra a Pavla na Budči, In: Památky historické 71, 1990, s. 140-207.
- Štěpánek, M.: Opevněná sídliště 8.-12. století ve střední Evropě, Praha 1965.
- Třeštík, D.: Kosmas, Praha 1966.
- Třeštík, D.: Mír a dobrý rok. Státní ideologie raného přemyslovského státu mezi křesťanstvím a „pohanstvím“, In: Folia Historica Bohemica 12, Praha 1988, s. 23-45.
- Třeštík, D.: Počátky Prahy a českého státu, In: Folia Historica Bohemica 5, 1983, s. 7-37.
- Vařeka, P.: Čas kontinuální proměny a čas diskontinuity. Proměny tradičního obydlí ve středověké Evropě, In: Archeologické rozhledy 49, 1997, s. 294-303.
- Vařeka, P.: Železářský výrobní areál z 12. století ve Slivenci, In: Archaeologia Pragensia 13, 1997, s. 121-129.
- Verdo, J.: Volný čas ve středověku, Praha 1996.
- Víček, P. - Sommer, P. - Foltýn, D.: Encyklopedie českých klášterů, Praha 1997.
- Zemlička, J.: „Politický kalendář“ přemyslovských Čech, In: Český časopis historický 89, 1991, s. 31-47.
- Zemlička, J.: Čechy v době knížecí, Praha 1997.
- Zemlička, J.: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, In: Československý časopis historický 26, 1978, s. 559-586.

obsah

Krajina a lidé

Klima	5
Vzhled krajiny	5
Počet obyvatel	5
Věk obyvatelstva	6
Mentalita středověkého člověka	6

Sídla a stavby

Hradiště	7
Hradištní opevnění	10
Knížecí dvorec	11
Hrad	12
Chebský hrad	13
Obydlí velmože	15
Obydlí knížecích služebníků	15
Vesnice	16
Obydlí venkovského lidu	17
Zemnice	17
Roubený dům	18
Hrázděný dům	20

Interiér a bydlení

Způsob bydlení	21
Topeniště	21
Osvětlení	22
Vstup do domu	23
Interiér	24
Nábytek	24

Víra a chrám

Počátky křesťanství	28
Liturgie	29
Církevní hudba	31
Křest	31
Pohřeb	31
Kostel	32
Kláster	35
Stavební vývoj kláštera	35
Benediktini	36
Románské stavby	37
Portály a okna	37
Interiér	39

Odívání a móda

Funkce oděvu	42
Románský oděv	42
Látky	42
Tunika	43
Plášť a kalhoty	43
Pokrývka hlavy	44
Obuv	44
Způsob oblékání	44

Kráslení a hygiena

Šperk	45
Čelenka	45
Záušnice	45
Náušnice	46
Gombík	48
Náhrdelník	50
Křížky a přívěsky	50
Prsten	51
Nákončí	51
Sperkařské techniky	53
Úprava vlasů a vousů	53
Hygiena	53

Obstarávání potravin

Lov	55
Rybolov	55
Zemědělství	56
Hranice polí	56
Obdělávání půdy	58
Žně	56
Ukládání obilí	60
Včelařství	62
Chov dobytka	62

Kuchyně a stolování

Mletí mouky	64
Příprava pokrmů	65
Strava	65
Stolování	67
Pití	67

Suroviny a řemesla

Řemeslo a domácí výroba	69
Těžba a zpracování železa	70
Těžba ostatních kovů	71
Ostatní suroviny	71
Kovářství	72
Kovolictví a glyptika	73
Hrnčířství	74
Výroba dlaždic	75
Textilní výroba	77
Výroba ze dřeva	78
Lýko, loubek	78
Zpracování kůží a kostí	78

Obchod a doprava

Směna a prodej	79
Peníze	80
Denáry	81
Zemské stezky	83
Provoz na cestách	83
Vodní doprava	84
Zápřah a povoz	84
Putování	84

Vzdělanost a písemnictví

Vzdělanost	87
Škola	87
Knížní kultura	89
Písmo	89
Písemnictví	90
Středověká legenda	90
Legendy staroslověnské	91
Legendy latinské	91
Kosmas	92
Kosmova kronika	92
Pokračovatelé Kosmy	92

Válečnictví a zbraně

Život ve válce	93
Církev a válka	93
Drancování	94
Knížecí vojsko	94
Zemská hotovost	95
Kopí	96
Dějiny meče	96
Další ruční zbraně	96
Střelné zbraně	97
Zbroj	97
Přilba	98
Štít	98

Násilí a spravedlnost

Mír a spravedlnost	99
Právo a zákon	99
Zákoníky	100
Zemské soudy	100
Soudní procedury	101
Ordál	101
Tresty	102
Pořádek	103
Kronika zločinů	103

Zábava a slavnosti

Zábava	104
Pohanství a křesťanství	104
Čas sváteční	105
Masky	105
Tanec	105
Hudba	106
Veřejné slavnosti	106
Korunovace	107
Kronika slavností	107

Rodina a děti

Církevní sňatek	108
Mnohoženství	108
Rozvod	108
Postavení ženy	109
Příbuzenství	109
Život rodiny	110
Děti	111
Kronika života	112

Láska a erotika

Milostný cit	113
Intimita	113
Sexuální chování	113
Nahota	114
Panenství	114
Milostné umění	114
Antikoncepce	114
Církev a sex	115
Kronika lásky	115

Stát a národ

Raně feudální stát	116
Ideologie českého knížectví	116
Stát prostého člověka	116
Státní symboly	116
Národní cítění	117

Přílohy

Chronologická tabulka	118
Mapa hradišť	120
Doslov	121
Výběr základní literatury	122

Autor a nakladatelství MOBA děkují odborným institucím, které umožnily reprodukovat fotografie a kresby originálů ze sbírek, rekonstrukce exponátů či staveb a další ikonografický a archivní materiál (v závorkách uvedeny stránky). Stejně tak děkují odborníkům zmíněných institucí za cenné odborné konzultace a rady.

Archeoskanzen Březno u Loun (6, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 61, 69, 76)

Archeoskanzen Curia Vítkov (6, 11, 20, 22, 24, 57, 76)

Archeoskanzen Modrá (10, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 32, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 65, 72, 73, 74, 75)

Chebský hrad (13, 14, 37, 40, 41)

kostel sv. Benedikta v Krnově-Kostelci (39)

kostel sv. Václava ve Staré Boleslavi (28, 39, 41)

Muzeum Kouřimská (68)

Muzeum východních Čech v Hradci Králové (30, 67)

Národní knihovna v Praze (88)

Oblastní muzeum Praha-východ v Brandýse nad Labem (45, 48, 78, 81, 82)

Slovácké muzeum v Uherském Hradišti (46, 47, 48, 49, 50, 51, 52)

Three Brothers Production Praha (79, 87, 88, 89, 93, 94, 100, 111)

Za technickou pomoc při zhotovení leteckých fotografií děkujeme panu Patriku Sainerovi

LETECKÉ FOTOGRAFIE Patrik Sainer
www.airfoto.cz / tel: +420 602 420 260

